

**ДОНИШГОҲИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ЗАБОНҲОИ ХОРИЦИИ
ТОЧИКИСТОН БА НОМИ СОТИМ УЛУҒЗОДА**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ 809.155.0
ТКБ 81.2 Тоҷ
С – 36

САТТОРОВА ДИЛРАБО ҚАҲОРОВНА

ЗАБОН ВА УСЛУБИ ҲИКОЯҲОИ АБДУСАЛОМ ДЕҲОТӢ

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи
ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Роҳбари илмӣ:

доктори илмҳои филологӣ, профессор

Гулназарзода Ж. Б.

Душанбе – 2024

МУНДАРИҶА

МУҚАДДИМА.....	4
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ.....	10
БОБИ I. ҚАБАТҲОИ ЛУҒАВӢ-МАӢНОИИ ВОЖАҲО ДАР ҲИКОЯҲОИ АБДУСАЛОМ ДЕҲОТӢ.....	17-71
1.1. Калимаҳои сермаӢно.....	19
1.2.Омонимҳо.....	29
1.3. Вижагиҳои муродифот.....	36
1.3.1. Муродифоти исмӢ.....	38
1.3.2. Муродифоти сифатӢ.....	51
1.3.3. Муродифоти ҷуфтистеъмол	55
1.4. Корбурди мутазод.....	59
1.4.1. Мутазодҳои исмӢ.....	62
1.4.2. Мутазодҳои сифатӢ.....	68
1.4.3. Мутазодҳои зарфӢ ва феълӢ.....	71
БОБИ II. МАВҚЕӢ ВА УСЛУБИ КОРБУРДИ ВОЖАҲОИ АСЛАН ТОЧИКӢ ВА ВОМВОЖАҲО ДАР ҲИКОЯҲОИ АБДУСАЛОМ ДЕҲОТӢ.....	78-102
2.1. Вожаҳои аслан тоҷикӢ.....	78
2.2. Вомвожаҳо	85
2.2.1. Вомвожаҳои арабӢ.....	87
2.2.2. Вомвожаҳои русӢ.....	95
2.2.3.Вомвожаҳои туркӢ-ӯзбекӢ	102
БОБИ III. УСЛУБИ КОРБУРДИ УНСУРҲОИ ЗАБОН ВОБАСТА БА ХУСУСИЯТИ ИҶТИМОӢ ДАР ҲИКОЯҲОИ АБДУСАЛОМ ДЕҲОТӢ.....	111-150
3.1. Калимаҳои халқӢ-ғуфтуғуӢ.....	111
3.2. Услуби корбурди воҳидҳои фразеологӢ	121

3.3.Таснифоти зарбулмасалу мақолҳо	134
ХУЛОСА.....	151
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИЧАҲОИ	
ТАҲҚИҚ.....	155
РЀЙХАТИ АДАБИЁТ.....	156
НОМГЀИИ АДАБИЁТ АЗ РЀИИ ДИССЕРТАТСИЯ.....	176

МУҚАДДИМА

Диссертатсия ба таҳқиқи забон ва услуби ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ бахшида шудааст.

Мубрамияти мавзуи таҳқиқ. Дар ҳама даври замон забон василаи асосии муколама ва гуфтугӯи фарҳангу тамаддун махсуб ёфта, ҷиҳати шиноخت ва расидан ба комёбӣ мусоидат мекунад. Забони тоҷикӣ таъриху тамаддуни тӯлонӣ дошта, тавассути он беҳтарин осори бунёдии мутафаккирони ниёгон таълиф ёфтааст, ки ин осор дар рушди тамаддуни инсонӣ то ҳол мавриди истифода мебошад.

Вобаста ба ин, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид намудаанд, ки «Забони ширину шеваи тоҷикӣ муҳимтарин унсури ҳастӣ ва бақои умри миллати куҳанбунёди мо мебошад, ки дар даврони истиқлол ва дар марҳалаи бунёди давлатдории миллӣ рисолати миллатсозиву давлатсозии худро бо рангу ҷилои тоза идома бахшида истодааст. Маҳз ҳамин забони ноби модарӣ халқи моро дар тӯли зиёда аз панҷуним ҳазор сол бар зидди тамоми бадбахтиҳову тохтутози аҷнабиён муттаҳиду сарчамъ нигоҳ доштааст ва ба миллати тоҷик умри ҷовидонӣ бахшидааст» [Э. Раҳмон, манбаи электронӣ (27.09.2022)].

Дар иртибот ба ин, пажуҳишгаронро зарур аст, ки дар заминаи осори мондагори мутафаккирону адибони ниёгон пайваста таҳқиқот бурда, ҷиҳати устувор гардидани мақоми забони тоҷикӣ дар соири илм тадбирҳои мушаххасро иҷро намоянд.

Мавриди зикр аст, ки мероси адабии Абдусалом Деҳотӣ, ки таваҷҷуҳи хонандагонро ба худ ҷалб менамояд, дар шакли «Куллиёт» [1966] ҷамъоварӣ шудааст. Мавзуи баҳси мо дар доираи ҳикояҳои адиб сурат мегирад ва ҳангоми таҳқиқ маълум гашт, ки он аз 18 ҳикояи адиб иборат аст. Ҳикояҳои нависанда «Ҳамидаи сиёҳбахт», «Аждаҳои ҷӯпонато», «Қурбони лайлатулқадр», «Доғи фарзанд», «Каромоти

охирин», «Ачинаҳо», «Портфел», «Машинаи тарҷума», «Қиссаи номмонӣ», «Намунаи хорпуштак-ул-луғот», «Сирри чоду», «Архивбек Қадимӣ», «Обҳои лӯнда ё лӯндаҳои об», «Муллоён», «Бо хирадмандон», «Комилҷон ба моҳ меравад», «Дар рӯзи Бибисешанбе» ва «Алос чораи халос» мебошанд, ки ба ҳайси объекти таҳқиқоти мазкур қарор дода шудааст.

Таҳлил ва омӯзиши таркиби луғавии осори адибони тоҷик яке аз масъалаҳои муҳимми забоншиносӣ ба шумор меравад, ки ба омӯзиши асари бадеӣ ханӯз луғатнигорону тазкиранависони гузашта иқдом намуда буданд. Барои исботи фикр дар ҳамаи луғатҳое, ки тафсири маъноӣ луғавии калима, тобишҳои услубии он зикр мегарданд, аз осори адибон низ истифода менамоянд. Дар роҳи пешрафти минбаъдаи забони муосири тоҷик таҳқиқи дурусту амиқи осори пурарзишу гаронбаҳои адибон аҳаммияти калон дорад. Аз ин рӯ, забоншиносони тоҷик солҳои охир ба масъалаи таҳқиқи омӯзиши забони осори пурғановати адибони классик ва муосири тоҷик диққати махсус зоҳир менамоянд. Мавриди тазаккур аст, ки муҳаққиқон чун устод С. Айнӣ, И. С. Брагинский, А. Мирзоев, С. Ҳалимов, Т. Зеҳнӣ, С. Сабзаев роҷеъ ба забони асарҳои бадеӣ таҳқиқот бурдаанд. Пас аз таҳқиқоти пурарзиши Н. Маъсумӣ дар соҳаи омӯзиши забон ва услуби нависандагони ҷудогонаи тоҷик як қатор асарҳои дигар ба вучуд омад.

Мубрамият ва муҳиммоти мавзуи илмӣ мазкур дар он дида мешавад, ки масъалаи забон ва услуби ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ бори аввал мавриди баррасӣ қарор гирифта, ба ҳамин восита паҳлуҳои дигари забони ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ муайян карда шудаанд. Осори адиб аз лиҳози забону услуби нигориш ва обуранги бадеӣ дар пояи баланди эҷодӣ қарор гирифта, мавриди таваҷҷуҳи муҳаққиқон гаштааст.

Дарачаи омӯзиши мавзуъ. Дар мавриди мавзуи мазкур ва дарачаи таҳқиқи он ҳаминро зикр кардан лозим аст, ки дар атрофи ин мавзуъ то ин дам ягон таҳқиқоти ҷудогонаи илмие ба анҷом нарасидааст. Зимни пажӯҳиш ба мо маълум гардид, ки як қатор мақолаҳои илмӣ оид ба осори Абдусалом Деҳотӣ дар самти адабиётшиносиву забоншиносӣ нашр шудаанд. Аз ҷумла, дар самти забоншиносӣ мақолаҳои Б.Ниёзмӯҳаммадов “Абдусалом Деҳотӣ ва забоншиносии тоҷик” [1965], Д. Хочаев “Абдусалом Деҳотӣ ва баъзе масъалаҳои забони адабии тоҷикӣ” [2011] ва Ш. Исмоилов “Интиҳоби истилоҳ аз нигоҳи Абдусалом Деҳотӣ”-ро [2007] номбар кардан мумкин аст.

Дар забоншиносии муосири тоҷик Н. Маъсумӣ таҳқиқи забони асарро оғоз намудааст, ки аввали солҳои 50-уми асри XX забон ва услуби повести «Марги судхӯр»-и С. Айниро мавриди пажӯҳиш қарор дод ва соли 1959 монографияи худро бо унвони «Очеркҳо доир ба инкишофи забони адабии тоҷик» ба таъъ расонид [Маъсумӣ, 1959].

Дар солҳои 60-70-уми асри XX оид ба забони осори адибони муосири тоҷик забоншиносон Р. Ғаффоров [1966], Б. Камолиддинов, [1967], Х. Ҳусейнов [1973], И. Ҳасанов [1966], Ҳ. Юсупов [1972], М.Юсупова [1972], М. Холова [1972] асарҳо эҷод кардаанд. Дар ду даҳсолаи охири асри XX ва ибтидои асри XXI дар иртибот бо хусусиятҳои забони асарҳои Ф. Муҳаммадиев Т. Шокиров, «Вазифаҳои услубии унсурҳои лаҳҷавӣ дар адабиёти бадеӣ» [1986], дар асоси маводи асарҳои Ҷ. Икромӣ Ш. Раҳимова [1992], «Вижагиҳои лексикӣ-услубии насри таърихӣ» зимни эҷодиёти С. Улуғзода М.Олимҷонов [2002] рисолаҳои номзадӣ дифоъ намуданд.

Аммо таҳқиқи забони назм аз охири солҳои 70-уми асри XX оғоз ёфт. А. Абдуқодиров дар асоси маводи назми М. Турсунзода таҳқиқоти илмӣ анҷом додааст [1988], забони эпоси «Гуруғлӣ»-ро О. Алиев [1985], Ш. Каримов «Семантикаи воҳидҳои луғавии ғазалиёти Ҳофиз» [1993] ва

забону услуби шоирони маорифпарварро С. Сабзаев [1998], «Категорияҳои лексикӣ ва хусусиятҳои услубии ашъори Лоик Шералӣ» аз ҷониби Ю. Нурмаҳмадов [2002], Ш. Буриев «Синонимҳои лексикӣ дар «Маснавии маънавии Ҷалолиддини Румӣ» [2002] таҳқиқ намуданд. Дар иртибот ба вижагиҳои лексикиву услубиёти ашъори Рӯдакӣ Қ. Мухторӣ [2006], Г. Маҳкамова «Антонимҳо дар назми Лоик Шералӣ» [2009], «Ҷиҳатҳои лексикӣ услубии назми Туғрал» аз ҷониби С. Расулов [2011] ва вижагиҳои лексикӣ достони «Мотами сафедӣ»-и Гулрухсор Сафиеваро Ш. Имоилов [2012] ва «Хусусиятҳои луғавӣ-фразеологӣ очерк ва ҳикояҳои Мутеулло Наҷмиддинов»-ро Б. Шодиев [2012] таҳқиқ намуданд. Ҳ.Дустов «Воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ дар забони тоҷикӣ [2015], Н.Саидов «Хусусиятҳои луғавӣ ва фразеологӣ ҳикояҳои Абдулҳамид Самад» [2016], М. Мирзоева «Синонимҳои лексикӣ ва фразеологӣ дар осори бадеии С. Айнӣ» [2017], М. Саломов «Вижагиҳои забонии ғазалиёти шоирони асри XII» [2018], М. Усмонова «Қабатҳои лексикӣ-семантикӣ ва хусусиятҳои услубии осори адабии Ҳабибулло Назаров»-ро [2022] мавриди пажӯҳиш қарор додаанд.

Абдусалом Деҳотӣ дар ташаккул ва инкишофи адабиёти тоҷик низ нақши муҳиме дорад. Асарҳои навиштаи Абдусалом Деҳотӣ, ки мавзӯҳои гуногунро дар бар мегиранд, аҳаммияти калони тарбиявӣ доранд. Алалхусус, тезгӯяку чистонҳо ва ашъори ҳаҷвии ӯ бо услуби дилчасп ва хусусиятҳои ғоявию бадеии худ диққати хонандаро ҷалб мекунанд. Абдусалом Деҳотӣ ҳамроҳи Н. Н. Ершов «Луғати русӣ-тоҷикӣ» [1949]-ро таҳрир намудааст, яке аз муҳаррирони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [1969] буд. Тарҷумаи тоҷикӣ бисёр асарҳои И. А. Крилов, Н. А. Некрасов, Т. Г. Шевченко, С. Г. Байрон ва дигарон ба қалами ӯ тааллуқ доранд. Абдусалом Деҳотӣ дар камолот ва нашъунамои адабиёти шуравии тоҷик саҳми босазо дорад. Аз соли 1934 узви ИҶ СССР, бо ду ордени Байраки Сурхи Меҳнат, ду ордени

«Нишони Фахрӣ» ва Грамотаҳои Фахрии Президиуми Совети Олии РСС Тоҷикистон мукофотонида шудааст. Асарҳои ӯ дар мунтахаби осораш иборат аз 5 ҷилд солҳои 1965-1966 рӯйи ҷопро дидаанд. Дар солҳои сиюми асри XX дар ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодӣ ва фарҳангии мардуми тоҷик табадуллот азиме ба вуқӯ пайваست ва насли наво, ки дар ин солҳо ба арсаи адабиёт қадам ниҳоданд, дар пешрафти адабиёт ва санъати тоҷик саҳми беандозаи ҳудро гузоштанд. Абдусалом Деҳотӣ ба масъалаҳои забони адабӣ, дурустии имлои забони тоҷикӣ аҳамияти ҷиддӣ дода, баъзе ақидаҳои ҳудро доир ба ин масъала баён намудааст. Дар масъалаи сода кардани забон ва мувофиқи талаффуз ва фаҳми омма қор фармудани истилоҳот кӯшишҳои зиёд намудааст. Ба ҳамин восита ба омӯзгорони тоҷикзабон дар роҳи таълими забони тоҷикӣ ёрии калон расондааст.

Хушбахтона, бо шарофати замони Истиқлол муҳаққиқону донишмандон ба пажӯҳиши осори мондагори Абдусалом Деҳотӣ пардохтанд. Самари кӯшишу пайгириҳои омӯзиши осори ин марди илму адаб баргузориҳои ду конференсияи сатҳи байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ бахшида ба солгарди шоир, нависанда, драматург, тарҷумон ва луғатнигори варзидаи тоҷик дар соли сипаргардида махсуб меёбад. Дар ин ҳамоишҳои илмӣ донишмандони ватанию хориҷӣ вобаста ба паҳлуҳои гуногуни осори Абдусалом Деҳотӣ суханронӣ намуданд. Аз таҳлили осори Абдусалом Деҳотӣ ва таҳқиқоти анҷомёфта метавон чунин натиҷа гирифт, ки дар атрофи забон ва услуби Абдусалом Деҳотӣ мақолаҳои Б. Ниёзмӯҳаммадов, Д. Ҳоҷаев, Ш. Исмоилов ва ҷанде дигарон рӯйи ҷоп омадаанд, ки таҳқиқи ҳамаҷонибаи осори нависандаро қомилан фаро намегирад.

Аз ин рӯ, тасмим гирифтем, дар шакли як таҳқиқи илмӣ забон ва услуби ҳикояҳои Абдусалом Деҳотиро мавриди пажӯҳиш қарор диҳем.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ ба сарҳати 9-и Самтҳои афзалиятноки

таҳқиқоти илмӣ ва илмию техникӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.09.2020, №503) ва Барномаи рушди забони давлатӣ барои солҳои 2020-2030 (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28.11.2020, №647) иртибот дошта, натиҷаҳо ва хулосаҳои таҳқиқоти илмӣ дар таҳия ва тақмили барномаҳои таълимӣ нақши муҳим бозида метавонанд. Мавзуи таҳқиқи мазкур дар доираи яке аз самтҳои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи забони тоҷикӣ Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода иҷро шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади асосии таҳқиқоти рисола, пеш аз ҳама, таҳқиқ намудани забон ва услуби ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ, бо назардошти баррасии пурраи қабатҳои маъноӣ-луғавии вожаҳо–калимаҳои сермаъно, омонимҳо, муродифот, мутазодҳо, доираи истифодаи таркиби луғавӣ ва ҳамзамон калимаҳои аслии тоҷикӣ, калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ, вомвожаҳои арабӣ, вомвожаҳои туркӣ–ӯзбекӣ, вомвожаҳои русӣ-аврупоӣ, воҳидҳои фразеологӣ, мавқеи зарбулмасалу мақол, зарурати истифода ва ҷойи истифодаи онҳо дар ҳикояҳои адиб мебошад, ки дар доираи як рисолаи илмӣ ба анҷом расидааст.

Вазифаҳои таҳқиқ. Дар иртибот ба мақсади таҳқиқ асоси он чунин аст:

1. Омӯзиши забон ва услуби осори Абдусалом Дехотӣ дар намунаи ҳикояҳои адиб.
2. Дар низоми луғатшиносӣ ва маъношиносӣ баррасии вижагиҳои ҳикояҳои адиб ва роҳҳои истифодашавии воҳидҳои забон дар ҳикояҳо.
3. Баррасии пурраи қабатҳои маъноии вожаҳо: калимаҳои сермаъно, омонимҳо, муродифот, мутазодҳо.
4. Мавқеъ ва тарзи корбурди калимаҳои аслии тоҷикӣ дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ.
5. Муайян кардани манбаъҳои вомвожаҳои арабӣ, русӣ, туркӣ–ӯзбекӣ ва мавқеи истифодабарии онҳо дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ.
6. Ба таҳқиқ гирифтани роҳу усулҳои истифодаи унсурҳои забон вобаста ба хусусияти иҷтимоӣ дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ.
7. Нақш ва мавқеи калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар ҳикояҳо.
8. Нишон додани вижагиҳои услуби корбурди воҳидҳои фразеологӣ дар ҳикояҳои адиб.

9. Мавқеъ ва тарзи корбурди зарбулмасалу мақолҳо дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ.

10. Таснифоти маъноии зарбулмасалу мақолҳо вобаста ба ҷузъҳои онҳо.

11. Муайян намудани хусусияти сохтори зарбулмасалу мақолҳо.

12. Дар намунаи забони ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ нишон додани раванди инкишофи забони адабии муосири тоҷик дар солҳои 70-уми асри XX.

Объекти таҳқиқ. Объекти таҳқиқро ҳикояҳои “Куллийёт”-и нависанда Абдусалом Деҳотӣ ташкил медиҳад.

Предмети таҳқиқ. Омӯзиш ва баррасии забон ва услуби ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ мавзӯи таҳқиқоти мазкур махсуб меёбад.

Асосҳои назариявии таҳқиқи моро асару мақолаҳои Н. Маъсумӣ [1959], Р. Ғаффоров [1966], И. Ҳасанов [1966], Б. Ниёзмӯхаммадов [1969], Б. Камолиддинов [1967], А. Муъминов [1975], М. Н. Қосимова [1980], Ҳ. Мачидов [1982], Д. Ҳоҷаев [191981], Ҳ. Ҳусейнов [1983], С. Сабзаев [1991], Ш. Исмоилов, М. Аҳмадова [1991, 2009], М. Н. Қосимова [1998], Ҳ. Талбакова [2008], М. Саломов [2000], Ш. Исматуллоҳ [2007], Қ. Мухторӣ [2012], У. Саъдуллоев [2013], Д. Фозилов [2013], М. Мирзоева [2017], Ж. Гулназарзода [2022], А. Шарофиддинова [2017], А. Юнусӣ [2023], В. А. Капранов [1957], А. А. Киреев [1964], В. Н. Ключева [1964], В. В. Виноградов [1968], Н. А. Лукянова [1970], Г. С. Гвеникадзе [1971] ва дигарон ташкил медиҳанд.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Дар диссертатсия методҳои таҳқиқоти лингвистии мушоҳида, тасвиру муқоиса, таҳлили морфологӣ, услубӣ ва монанди инҳо истифода шудааст.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқ аз он иборат аст, ки бори нахуст дар илми забоншиносии тоҷик забон ва услуби ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта, дар роҳи таҳқиқи минбаъдаи масоили

марбут ба луғатшиносӣ, маъношиносӣ, услубшиносии забони тоҷикӣ, чудо намудани гурӯҳҳои маъноии калимаҳо, мавқеи онҳо дар адабиёти бадеӣ, мавридҳои истифодаи онҳо, хусусияти услубӣ касб кардани ин навъи воҳидҳои луғавӣ ҳам дар сухани тасвирии муаллиф ва ҳам дар нутқи персонажҳо ва амсоли инҳо ба муҳаққиқон кумак мекунад.

Ҳамчунин, зимни омӯзиши осори адиб масъалаҳои мазкур омӯхта шуданд:

- бори нахуст қабатҳои маъноии вожаҳо дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ, аз қабилӣ калимаҳои сермаъно, омонимҳо, муродифот ва корбурди мутазод мавриди омӯзиш қарор гирифт;

- аввалин маротиба дар илми забоншиносӣ мавқеъ ва тарзи корбурди вожаҳои аслан тоҷикӣ ва вомвожаҳо дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ, ба монанди вомвожаҳои арабӣ, русӣ-аврупоӣ, туркӣ-муғулӣ омӯхта шуд;

- доираи корбурди калимаҳо вобаста ба хусусияти иҷтимоӣ дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ бори аввал дар шакли ҷудогона таҳқиқ карда шуд.

Нуктаҳои ба Ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Дар баробари омӯзиш ва баррасии забон ва услуби ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ вижагиҳои луғавӣ, маъноӣ, сарфӣ, сохтори калимаҳо, воҳидҳои фразеологӣ, зарбулмасалу мақолҳои дар ҳикояҳо истифодашуда ва ҳамчунин услуби нигоҳи нависанда муайян карда шуд.

2. Аз баррасии қабатҳои маъноии вожаҳо дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ маълум шуд, ки калимаҳои сермаъно, омонимҳо, муродифот ва мутазод ҳеле фаровон мавриди корбарӣ қарор ёфта, дар рушди забони тоҷикӣ то андозае замина гузоштааст.

3. Абдусалом Дехотӣ аз сермаъноии калимаҳо васеъ истифода бурда, ба ин восита забони ҳикояҳои хешро муассиру пуробуранг

намудааст ва чунин вожаҳои сермаъно, ки мафҳумҳои гуногунро дар иртибот ба якдигар фаро мегиранд, зиёданд.

4. Омонимҳое, ки нависанда мавриди қорбарӣ қарор додааст, бештар аз калимаҳои тоҷикӣ иборатанд ва дар давоми таҳқиқ мушоҳида гашт, ки вомвожаҳо низ бо калимаҳои тоҷикӣ хусусияти омонимӣ пайдо кардаанд.

5. Маълум гардид, ки дар ҳикояҳои нависанда муродифҳои исмӣ, сифатӣ ва муродифҳои чуфтистеъмол бештар ба назар мерасанд ва дар ин замина бори аввал муродифҳои ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ ба гурӯҳҳои исмӣ, сифатӣ ва муродифҳои чуфтистеъмол таҳлил карда шуданд.

6. Вожаҳои мутазодии ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ марбут ба ҳиссаҳои нутқ гурӯҳбандӣ шуда, мутазодҳои исмӣ, сифатӣ, зарфӣ ва феълӣ бо ҷилоҳои услубӣ дар осори нависанда омӯхта шуд.

7. Вожаҳои аслии тоҷикӣ, ки нависанда дар ҳикояҳои хеш истифода намудааст, асосан, умумистеъмол буда, ба ҳамаи соҳибзабонон фаҳмо ва шинос аст, зеро онҳо дар шакли тағйироти охиринашон вучуд доранд.

8. Калимаҳои арабие, ки дар осори Абдусалом Дехотӣ мушоҳида гашт, мушкилфаҳм набуда, аз он шаҳодат медиҳад, ки онҳо дар забони тоҷикӣ хуб ҳазм шуда, оммафаҳм гаштаанд ва нависанда дар қорбурди вожаҳои арабӣ маҳорати ҳоси қабондонии ҳешро нишон додааст.

9. Абдусалом Дехотӣ аз вомвожаҳои русӣ хеле моҳирона истифода бурдааст, ки дар забони тоҷикӣ ба меъёр даромадаанд ва ҳоло ҳамчун маводи худӣ шинохта мешаванд. Калимаҳои истилоҳоти русӣ, ки дар эҷодиёти Абдусалом Дехотӣ ба назар мерасанд, асосан, унсурҳое мебошанд, ки ба соҳаи саноат, нақлиёт, нерӯгоҳи барқӣ дахл доранд, инчунин номи яроқу аслиҳаи ҳарбӣ, техника ва технологияро ифода менамоянд.

10. Абдусалом Дехотӣ калимаҳои забони туркӣ-ӯзбекиро хеле устокорона кор фармудааст, ки ин аз хунари нависандагии устод шаҳодат медиҳад ва дар таҳқиқоти мазкур аз рӯйи маъно ба гурӯҳҳои 1). Калимаҳои мансуби хешутаборӣ; 2). Калимаҳои мансуби наботот (дарахт, гиёҳ, гул, бутта, сабзавот), 3). Калимаҳои мансуб ба соҳаи ҳарбӣ ва номи унвону вазифа; 4). Калимаҳои ифодакунандаи асбобҳои рӯзгор ва ҳӯрокворӣ; 5). Калимаҳои ифодакунандаи масоҳат ва амалҳои гуногун чудо карда шуданд.

11. Калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ хеле зиёд корбаст шудааст ва онҳо дар таҳқиқи мазкур аз рӯйи ҳиссаҳои нутқ чунин гурӯҳбандӣ шуданд: *бо исм, бо сифат*, бо зарф, бо феъл.

12. Маҳорати адабии нависанда дар истифодаи воҳидҳои фразеологӣ назаррас мебошад, зеро онҳо воситаи муҳимтарини бурроии нутқ, бадеият ва таъсирбахшии калом буда, боигарии луғавӣ ва хусусиятҳои услубии забонро нишон медиҳанд.

13. Аз баррасии зарбулмасалу мақолҳо дар ҳикояҳои нависанда маълум гашт, ки Абдусалом Дехотӣ барои муассирӣ ва пуробуранг гаштани суханаш ва дар ин замина барои ғановати забони ҳикояҳо ин дурдонаҳоро корбаст намудааст.

Аҳаммияти назариявии диссертатсия дар он дида мешавад, ки маводи мавриди таҳқиқ барои омӯзиши забони адабии нимаи аввали асри XX дар оянда заминае хоҳад гузошт. Инчунин, барои таълими фанҳои забони муосири тоҷик, луғатшиносӣ, услубшиносӣ ва хондани курсҳои махсус дар гурӯҳҳои филологӣ кумак хоҳад расонд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ, пеш аз ҳама, дар он аст, ки натиҷаҳои бадастомада метавонад дар шинохти бештари хунари нависандагии Абдусалом Дехотӣ ба сифати сарчашмаи илмӣ истифода шавад ва ҳамчунин ба ҳайси як заминаи назарӣ барои пажӯҳишҳои минбаъда хидмат намояд. Хулосаҳои бадастомада ва маводи дар рисола коркарду

таҳқиқшуда метавонад барои таҳияи китобҳои дарсӣ, дастурҳои таълимӣ, матни лексияҳо дар самти забоншиносӣ ва услубшиносӣ мавриди истифода қарор гирад.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсияи «Забон ва услуби ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ» барои дарёфти дараҷаи илмии номзоди илми филология таъйин гардидааст ва бо шиносномаи ихтисоси илмии 10.02.01. - Забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад. Мазмуни таҳқиқоти диссертатсионӣ вобаста ба талаботи методҳои услубшиносӣ: забон ва услуби асари бадеӣ маҳорати эҷодӣ ва суҳанварии Абдусалом Деҳотӣ бахшида шуда, ҳамчунин, таҳлилу баррасиҳо вобаста ба масъалаҳои луғатшиносӣ ва услубшиносӣ бо андешаҳои пазируфтаи донишмандони ватаниву хориҷӣ тақвият дода шудаанд.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ аз он иборат аст, ки дараҷаи омӯзиши забон ва услуби ҳикояҳои Абдусалом Деҳотиро муайян намуда, роҳи таҳқиқи минбаъдаи масоили марбут ба луғатшиносӣ, маъношиносӣ, услубшиносии забони тоҷикӣ, чудо намудани гурӯҳҳои маъноии калимаҳо, мавқеи онҳо дар асари бадеӣ, мавридҳои истифодаи онҳо, хусусияти услубӣ касб кардани ин навъи воҳидҳои луғавиро мавриди баррасии ҳамаҷониба қарор додааст. Муаллифи диссертатсия бо таъя ба маводи фаровони забоншиносон ва луғатномаю донишномаҳо муҳимтарин хусусиятҳои забон ва услуби адибро таҳқиқ намуда, вижагиҳои онро муайян кардааст.

Тасвир ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Нуктаҳои асосии диссертатсия дар ҷаласаҳо ва семинарҳои илмии кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода мавриди муҳокима қарор гирифтааст. Ҳамчунин, нуктаҳои асосии диссертатсия дар конференсияҳои илмию амалии солонаи ҳайати устодону кормандони Донишгоҳи байналмилалӣ

забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода мавриди муҳокимаву баррасӣ қарор гирифтааст. Мундариҷаи асосии диссертатсия дар баромад ва маърузаҳои конференсияҳои сатҳи байналмилалӣ, ҷумҳуриявӣ «Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ / Д. Қ. Сатторова // Материалы международной научно-практической конференции Таджикского государственного института языков им. Сотим Улуғзода. – Душанбе, 2021. – С.203-207», «Мутаозодҳои зарфӣ ва феълӣ дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ / Д. Қ. Сатторова // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ таҳти унвони “Филологияи Шарқ: паҷӯиши забоншиносӣ, равобитаи адабӣ ва тарҷумашиносӣ” – Душанбе, 2023. – С. 190-193.», «Калимаҳои сермаъно дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ / Д. Қ. Сатторова // Забон – ҳастии миллат. (Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи ҷумҳуриявӣ «Масъалаҳои мубрами луғатшиносии тоҷик: мушкилот ва дурнамо» бахшида ба 80-солагии н.и.ф., дотсент Ҳуснигул Талбакова). – Душанбе, 2023. – С. 150-157.» ва мақолаҳои ҷудогонаи муаллиф, ки дар маҷмуаи маҷаллаҳои гуногуни илмӣ ба таъб расидаанд, инъикос шудааст.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода (суратҷаласаи №5/2 аз 20.01.2024) муҳокима гардида, ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Нуктаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ дар 9 мақола, аз ҷумла, 6 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷоп расидааст.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса, рӯйхати адабиёт ва луғатҳо иборат буда, ҳаҷми умумии он 176 саҳифаи ҷопи компютериеро ташкил медиҳад.

БОБИ I. ҚАБАТҲОИ ЛУҒАВӢ-МАӢНОИИ ВОЖАҲО ДАР ҲИКОЯҲОИ АБДУСАЛОМ ДЕҲОТӢ

Таркиби луғавии забон барои дарёфт, корбурд ва интиҳоби вожаҳо барои эҷодкорон аҳаммияти муҳим дошта, шоирону нависандагон бо донишу малака ва завқи нигориши асари бадеӣ калимаҳоро вобаста ба вижагиҳои маъноияшон аз фонд ва таркиби луғавии забон гирифта бо услуб ва саликаи инфиродии ба эҷодкор муносибу мувофиқ мавриди истифода қарор медиҳанд. Ба ин маънӣ забоншиноси тоҷик М.Қосимова дар китоби худ «Таърихи забони адабии тоҷик» овардааст, ки «Барои пуробуранг шудани матн, назокату латофати сухан ва суханпардозӣ шоирону нависандагон аз тамоми захираи луғавии забон моҳирона истифода бурдаанд» [Қосимова: 2011, 100].

Ҳамин аст, ки дар равиши истифодабарӣ калима метавонад хусусияти маъноии хешро нишон диҳад. Барои мушаххас ва муайян намудани ин вижагиҳои маъноӣ муҳаққиқон ба услуб ва эҷоди намоёндагони адабиёти бадеӣ рӯ меоранд, то ки ҳамзамон дар маҷмӯъ қабатҳои маъноии калимаҳо ва услуби нигориши адибон мавриди пажӯҳиш қарор гирад. Аз ин нуқтаи назар, Д. Хочаев дар «Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик» қайд мекунад, ки «калима, вақте ки ба ҳайати қавлу калом ворид мешавад, тамоми имкониятҳои маъноӣ, услубӣ ва савтии он рӯйи кор меоянд» [Хочаев: 2017, 18-19]. Забоншиноси рус Н. А. Лукянова овардааст, ки «калима мураккабтарин ва гуногунпахлутарин аломати забон ба шумор рафта, воҳиди муҳимми луғавии сохтори забон мебошад, ки аз лиҳози зоҳирӣ дар як хат дар қатори фонемаҳо ва аз ҷиҳати ниҳонӣ ба мазмуни семантикӣ ё системаи маъноҳо ифода гардидааст» [ниг.: Лукянова: 1970, 151].

Аз ин рӯ, таҳқиқоти забоншиносони тоҷик низ дар ин самт хеле назаррасанд ва асари ҷудогонае, ки ба услубиёти лексика мутааллиқ аст,

«Хусни баён»-и Б. Камолиддинов мебошад. Дар давоми солҳои охир таҳқиқотҳои зиёде аз тарафи забоншиносони тоҷик доир ба воситаҳои муассири услубӣ ба анҷом расид, ки мақолаву рисолаҳои Р. Набиева [1957], И. Саидов [1959], М. Муҳаммадиев [1968], С.Ҳошимов [1972], А.Муминов [1972], Ҳ. Мачидов [1997], Қ. Мухторӣ [2006], М. Саломов [2001], Ш. Исматуллоҳ [2007], У. Саъдуллоев [2013], Ж. Гулназарзода [2022] ва дигарон аз ҳамин қабиланд.

Омӯзиши қабатҳои маъноии вожаҳо дар намунаи осор ё асари нависандаи алоҳида, аз як тараф хусусияти луғавӣ-маъноии калимаҳоро ҳангоми корбурд равшан кунад, аз тарафи дигар услубу забони осор ё асари муаллифро муайян месозад. Дар ин бобат имкониятҳои насл аз назм васеътар буда, тағйироти лексикӣ грамматикӣ забон бештар ба назар мерасад. Бинобар ин, муҳаққиқон ба омӯзишу баррасии ҷиҳати семантикӣ вожаҳо аҳамияти махсус дода, дар ин замина ҷасоҳати калому маҳорати эҷодкорӣ адибонро ошкор месозанд.

Семантикаи калима мафҳуми васеъ буда, маъсалаҳои гуногун, ҷун сермаъноии калимаҳо, калимаҳои ҳаммаъно, муқобилмаъно, таносубу ҷараёни инкишоф, тағйири маъно, интиҳобу истеъмоли калима барин хусусиятҳоро дар бар мегирад [ниг.: Абдулқодиров: 1978, 70]. Аз ин рӯ, забоншинос Ж. Гулназарзода нигоштааст, ки «дар муродифот силсилаи вожаҳои аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздик, дар мутақод силсилаи вожаҳои зидмаъно, дар сермаъноӣ силсилаи тобишҳои маъноии як вожа, дар ҳамгунӣ ё ҳамовозӣ ифодаи маъноҳои гуногун тавассути як қиёфаи овозӣ... вожаҳо муттаҳид мегарданд» [Гулназарзода: 2022, 218-219].

Дар ин замина сараввал калимаҳои сермаъноӣ ҳикояҳои Абдусалом Деҳотиро мавриди баррасӣ қарор додем. Ҳамин тариқ, таркиби луғавии ҳикояҳои адибро метавон ба ҳазинаи пур аз марворид, ки дар риштаи насл ҷило медиҳад, монанд кард ва як қисми муҳимми захираи луғавии забон номид.

1.1. Калимаҳои сермаъно

Қисми зиёди калимаҳои забон сермаъноанд, ки онҳо хангоми ба амал омадани дигаргуниҳо дар сохти иҷтимоии ҷомеа пайдо мешаванд. Сермаъноӣ, ба андешаи забоншиносии тоҷик М. Муҳаммадиев, «яке аз роҳҳои муҳими бой гардидани таркиби луғавии забон ба ҳисоб меравад» [Муҳаммадиев: 1968, 11].

Забоншиносони тоҷик чун Р. Ғаффоров, А. Муъминов, Х. Ҳусейнов, Б.Қамолиддинов, Н. Маъсумӣ, С. Сабзаев, М. Муҳаммадиев, М.Қосимова, А.Ҳасанзода, Ҳ. Маҷидов, Д. Ҳоҷаев, Ш. Қабиров, С.Ҳошимов, Ш. Қаримов, М. Саломов, Ширинбонуи Исмаиulloҳ, Ф.Шарипова, Ж. Гулназарзода, Р. Усмонов, М. Ҷумъаев, У. Саъдуллоев ва дигарон ҳодисаи сермаъноиро дар таҳқиқоти ҳеш мавриди баррасӣ қарор додаанд.

Бо вучуди ин, то ҳол бисёр масоили марбут ба калимаҳои сермаъно дар забони муосири тоҷик дар алоҳидагӣ омӯхта нашудааст. Мавҷудияти сермаъноӣ дар забон омили муҳим мебошад, чунки қорбурди вожаҳои сермаъно осори адибро пурчилою рангин ва муассир менамояд. Ба ақидаи забоншинос Д. Ҳоҷаев «сермаъноӣ бисёр мавзӯи мушкил, серпахлӯ ва муҳим» маҳсуб меёбад [ниг.:Ҳоҷаев: 2013,116-118].

Таркиби луғавии забон ҳамеша дар тараққиёту такомул қарор дошта, аз ҳисоби вожаҳои нав бою ғанӣ мегардад. Тағйироти маъноии қалима, таркибу ибора, васеъ гардидани ҳудуди маънӣ, аз байн рафтани маъниҳои иловагӣ ва пайдошавии маъноҳои нав дар қалима ва таркибу ибора дар забон мунтазам ҷараён дорад. Дар забоншиносии тоҷик доир ба сермаъноии луғавӣ забоншиносон изҳори ақида намудаанд ва А. Мӯминов бар ин ақида аст, ки «сермаъноӣ зимни пайдоиши маъниҳои иловагии унсурҳои забон пайдо мешавад, ки маъноҳои иловагӣ ба завқу шавқ ва мақсади гуянда, муносибати ниҳонии ӯ ба амалу воқеият ва ашъи атроф пайдо мегарданд» [Мӯминов: 1972, 58].

Унсурҳои сермаъноӣ нутқ дар асарҳои бадеӣ хеле зиёд ба кор мераванд. Далели фаровонии ин навъи воҳидҳои нутқ, пеш аз ҳама, дар он аст, ки образнокӣ салосати сухан ва дорои хусусиятҳои экспрессивии нутқ будан маҳз ба услуби бадеӣ хос аст. Адиб низ тавассути ҳамин гуна воситаҳо имкон пайдо менамояд, ки ҳислат, рафтору кирдор ва муносибати персонажҳои асари ҳудро ба пуррагӣ тасвир намояд. Дар ин маврид воҳидҳои сермаъно метавонанд ба нависанда дар офаридани образи бадеӣ имконияти хуб фароҳам оранд. Аз ин рӯ, адибону нависандагон ба ин паҳлуи масъала диққати ҳудро бештар равона сохтаанд.

Дуруст аст, ки маъниҳои гуногуни калима ва таркибу ибораҳои сермаъно аз як манбаъ пайдо шуда, иртиботи маъноии онҳо ҳеҷ гоҳ аз ҳам ҷада нест. Муҳаққиқ У. Саъдуллоев ҳангоми баррасии «Хусусиятҳои луғавӣ ва маъноии «Футувватномаи султонӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ» қайд кардааст, ки «хусусияти сермаъноии калима комилан ба мазмуну мундариҷаи ҷумла алоқаманд аст. Зеро фаҳмиши дурусти муносибати маъноии калима дар матн мавқеи муҳим дорад» [Саъдуллоев: 2013, 84].

Ақсарияти маъниҳои иловагӣ дар калима ва таркибу ибораҳои сермаъно зимни маҷоз ба амал меоянд. Бештари калимаҳои забон дорои зиёда аз як маъно мебошанд, ки онҳо ба мафҳумҳои гуногуни ашё, амал, аломат ва миқдор далолат мекунанд [ниг.: Мухторӣ: 2006, 73].

Маводи асосии забон калима ва таркибу ибораҳост. Калима ва таркибу ибораҳо чун воситаи ифодагари мафҳум пайваста дар тағйирот ва инкишофи маънӣ қарор доранд. Воқеан, дар услуби бадеӣ ҳар як калима ва таркибу ибора ҷойи қорбасти ҳудро дорад ва барои ба амал овардани мақсаду ҳадафи интиҳобнамудаи адиб ба қор бурда мешавад. Муҳаққиқи забон Ш. Исматуллоҳ дар ин маврид андешаи ҳоси ҳудро дорад: «Бештарини калимаҳо хусусияти сермаъноӣ дошта бошанд ҳама,

намояндаи ҳар як забон ба кадом маънӣ истиъмом шудани онҳоро аз матн муайян карда метавонад» [Исматуллоҳ: 2007, 75]. Аз ин рӯ, адибон аз имкониятҳои услубӣ истифода бурда, дар офаридани асари хеш вожаҳои заруриро ҷустуҷӯ менамоянд.

Сермаъноӣ дар асарҳои бадеӣ хеле зиёд истифода шудааст, ки ин барои ҳар як забон хос буда, «дар натиҷаи он дар тафаккур ҷилои тобишҳои мухталифи калима барои ифодаи ҳолати вазъ ва амали аҳли ҷомеа, маишати зиндагӣ ва ҳаёту ҳастиро фаро гирифта, дар натиҷа ба тағйирот рӯ ба рӯ мегардад ва василаи баёни одамӣ - забон ва таркиби луғавии он низ тағйиротро аз сар мегузаронад» [Саъдуллоев: 2013, 82]. Адиби маъруфи рус А. Фадеев изҳор намудааст, ки «барои ёфтани калимаи даркорӣ бисёр меҳнат мебояд кард, аз калимае кор гирифтани лозим аст, ки андешаи муассиру ҳаяҷонбахши адибро дақиқу амиқ ва нозуку пурмаънӣ ифода карда тавонад» [Фадеев: 1960, 84]. Аз ҷумла, Абдусалом Деҳотӣ аз сермаъноии калимаҳо истифода бурда, ба ин восита забони ҳикояҳои хешро муассиру пуробуранг намудааст. Қайд кардан ба маврид аст, ки калима ва таркибу ибораҳои сермаъно, ки ҳадафи нависанда қарор ёфтааст, ҳонандаи хушзавқро водор месозад, то андешаи адибро дуруст дарк намояд. Дар забони тоҷикӣ вожаҳои **сар** ва **дил** сермаънотарин вожаҳо мебошанд, ки дар таҳқиқоти забоншиносони тоҷик ин калимаҳо таҳлил карда шудааст. А. Муминов қайд менамояд, ки «полисемия дар асоси калимаҳои решагӣ (исм) сар, по, чашм, дил, даст ва ғайра таҳқиқ меёбад» [Муминов: 1972, 3]. Бинобар ин, мо бештар ба сермаъноии вожаҳои дигари забон таваҷҷуҳ намудем, зеро Абдусалом Деҳотӣ, ки дар дарёфти калимаҳои сермаъно мушкилӣ надошт, онҳоро хунарамандона истифода намудааст.

Дар калимаҳои алоҳида чунин ҳодисаи сермаъноиро мушоҳида намудем, ки дар баробари ифодаи як мафҳум ҳангоми инкишофи ҷомеа боз маънии дигари ашё ва рӯйдодҳои олами воқеӣ ифода меёбад.

Масалан, вожаи **гӯша** дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ ба чанд маънӣ ба кор рафтааст: а) дар маънии кунҷ, канор – гӯшаи хона, гӯшаи чашм; б) гӯшаву канор – ҳама тараф, ҷойҳои дуру наздик; в) ҷойи хилват – гӯша гирифтани, гӯшанишинӣ [*Фарҳанги забони тоҷикӣ*: Ҷ. 1, 358]. а) дар маънии кунҷ, канор – гӯшаи хона, гӯшаи хӯрчин, гӯшаи корхона, гӯшаи ҳавлӣ:

*Вай маслиҳат дод, ки тамоми устухони ҷонварҳои бӯй гирифтагӣ ва ахлоту наҷосати ба майдонча партофташударо ба як **гӯша** ҷамъ карда, ба болаяш ду-се занбар хок резем [51].¹*

*Хона бо ҷиҳози духтар ораста шуда, дар **гӯшаи хона** якчанд пиразанон Ҳамидаи ғамнокро насиҳат мекарданд [13].*

*Вай хӯрчини Ойҷонро аз як **гӯшааш** гирифта, чунон сахт ҳаво дод, ки чизҳои ба замин пош хӯрданд [99].*

*Ҷойи кори вай дар як **гӯшаи** корхонаи артел... будааст [74].*

*Кали Бозори самоворчӣ ҳам аз як **гӯшаи ҳавлӣ** истода бо овози баланд гап паронд [67].*

б) гӯшаву канор – ҳама тараф, ҷойҳои дуру наздик;

*Аз дур, аз ким-кадом **гӯша** овози данг-дунг зада шудани лаълӣ барин як чиз ба гӯшҳо расид [44].*

*Аз ҳар **гӯшаи ҷамоа** азонҳои бемаҳал баланд ғаштанд [44].*

М. Саломов овардааст, ки «калимаҳои сермаъно дар забон дар асоси кӯчидани маъноӣ як калима дар асоси муносибатҳои ташбеҳӣ ба мафҳуми дигар сурат мегирад» [ниг.: Саломов: 2017, 181].

Ҳамин гуна як хусусияти сермаъноӣ дар вожаи **бар** ҳам ба мушоҳида мерасад. Маълум аст, ки ин калима дар забони адабии

¹ Деҳотӣ, А. Кулӣёт. Ҷилди 3. 1966. 380 с. Минбаъд мисолҳо аз ҳамин асар оварда шуда, саҳифаҳо дар қавс нишон дода мешаванд.

муосири тоҷик чанд маъниро ифода намуда, тобишҳои зиёди маъноиву услубӣ низ зоҳир карда метавонад. Маъноҳои калимаи бар:

1) канор, гӯша – бари чома, ду тарафи пеши ба ҳам расандаи чомаи пешкушода аз боло то поён;

2) бари роҳ – канори роҳ, паҳлуи роҳ;

3) бари рӯй – сафҳаи рӯй, он қисми рӯйи инсон, ки дар байни гӯшу даҳон воқеъ аст, рух;

4) назди, пеши – бари хирман

*Бо муйсафедҳо маслиҳат карда бо қароре омаданд, ки расму русуми мурдадориро ба ҷо оварда, тобутро аз **бари хирман** ба мазор мебаранд [56].*

Дар мавриди дигар калимаи **бар** бо вожаҳои ҳамгуни худ муносибати омонимӣ ҳам пайдо менамояд, ки ин масъалаи дигар буда, дар ҷойи дигар мавриди таҳқиқ қарор мегирад [Талбакова: Ҳ. 2006].

Чи тавре ки дида мешавад, вожаи **бар** дар асл хоси забони адабист, аммо он мафҳумҳое, ки дар асар аз ҷиҳати он баромадаанд (бари девор, бари хирман, бари роҳ) дар нутқи халқӣ-ғуфтуғӯйӣ мавриди истифода қарор мегирад.

Ҳадафи нависандагон аз ин маъниҳо, аз як тараф, ба хоҳири тобиши халқӣ бахшидан ба забони осори худ бошад, аз тарафи дигар, нишон додани хусусиятҳои этникию равонии маҳаллу миллат аст.

Калимаи **гирд** дар забони тоҷикӣ маънии «гирду пеш, гӯшаю канор, атроф»-ро низ ифода мекунад. Ҳангоми таъкид калимаи **атрофро** гирифта, ҷуфти **гирду атрофро** ташкил медиҳад ва дар ин маврид хусусияти услубӣ зоҳир намуда, ба хоҳири муассирии суҳан дар забони тоҷикӣ серистеъмол аст.

*Дар дуртар, дар ҳар кучо юртҳо ба назар менамуд, ки дар **гирду атрофашон** рамаҳои бузу ғусфандон, галаҳои гову аспон чаро мекарданд [166].*

Ҳамчунин, бо калимаи **пеш** низ дар забони гуфтугӯӣ омада, чуфти **гирду пешро** сохтааст, ки дар ҳикояҳои адиб дар ин шакл низ истифода шудааст:

*Ҳазрати бузургвор нахостанд, ки **гирду пешашон** ифлос шавад, бинобар ин, чунин каромат нишон доданд [57].*

Дар ин ҷумла **гирду пеш** маънои **гирду канор**, **давродавр**, **гирду атрофро** ифода намудааст.

Дар ҳолати дигар аз такрори калима дар шакли **гирд-гирд ва гирдогирд** ба воситаи миёнванди о низ мушоҳида гашт:

*Зиёданисо аз келинаш бениҳоят сарфарозӣ мекард: «келинпошо», «келинмулло» гӯён **гирд-гирдаш** парвона шуда мегашт [93].*

Калимаи **гирд** дар забони тоҷикӣ ба маънои давр задан дар атрофи чизе, ҷарх задан, **гирд-давра** нишастан, **гирд овардан-ҷамъ овардан**, **гун кардан**, **гирд омадан** – ҷамъ шудан, дар воҳидҳои фразеологӣ **гирди номи касе гаштан**, **яъне болидан**, **ҳамчунин ҷузъи пасини баъзе калимаҳои мураккаб ба маънии шаҳри аз ҷониби касе бунёдгашта** – **Доробгирд**, **Сиёвахшгирд** истифода мешавад. Истифодаи **зиёд** ва **пайдарпайи калима нависандаро** имкон медиҳад, ки дар асарҳои бадеӣ аз унсурҳои гуногунмаъно бештар кор гирад, ки ин ба завқу дониш ва маҳорати нигоранда вобастагӣ дорад.

Нависанда дар ин асар, на танҳо аз унсурҳои сермаъноии умумиточикӣ, **ҳамчунин аз калимаҳое** низ истифода кардааст, ки хусусияти шевагӣ доранд, ё ин ки бо таъсири нутқи шевагӣ маъноҳои иловагӣ пайдо кардаанд.

*Поезд чунон тез мерафт, ки гӯё замин дар атрофи он **гирд** мерафт [166].*

Ҳодисаи сермаъноиро дар забоншиносӣ ба истилоҳи дигар полисемия меноманд. Масалан, калимаҳои **нӯг** ба маънои «қисми болои ҳама чиз»: **нӯги дарахт**, **нӯги симчӯб**, **нӯги кӯҳ**; **даҳон** ба маънои «қисми

саркушодаи чизе»: даҳони шиша, **даҳони** дарвоза, даҳони ғор; **чаши** дар ифодаи «гурми чӯб»: **чаши** чӯб, **чаши** кунда аз рӯи шабоҳати ба маънои аввали онҳо дошта ба вучуд омадаанд. Масалан, калимаи даҳонро дар ҷумлаи зерин аз назар мегузаронем:

*Бо дидани ин ҳол чашиҳои меҳмон аз косахонааш баромад, шартӣ **даҳони портфелаширо** кушода аз он як корди дудамаш калон баровард... [71].*

Маънои аслии даҳон ва чаши узви инсон буда, маъноҳои иловагии он шабоҳати ашё ба он аст. Масалан, дар ҷумлаи поён чаши бачагон омада, ки маънои аслии онро ифода кардааст:

***Чашми бачагон** ба ҳамон қалама милт-милт метофт [17].*

Дар ҷумлаи дигар ибораи **чаши бадро** нависанда интиҳоб намудааст, ки Зиёданисо барои келинаш тӯмору ҳар гуна бозубандро аз дасти дуохонҳо ба мақсади солим нигоҳ доштани келин меорад. Ин ибора дар забони гуфтугӯӣ бештар истифода мешавад ва чашме, ки аз нигоҳаш озору нуқсон расида метавонад. Бинобар ин, «чаши бад нарасад» гуфтани Зиёданисо дур шудани балову офатро мефаҳмонад, ки дар ҷумлаи зерин ҳамин маъноро ифода кардааст:

*Мабодо **чаши бад** нарасад гуфта аз як дуохони зӯр ду қӯштӯмору як бозубанд гирифта омадам [94].*

Дар ибораи фразеологии **таги чаши** кардан, ки маънои хоҳиши онро аз худ карданро ифода мекунад, дар ҷумла маънои интиҳоб кардани ҷойро фаҳмондааст ва бо ибораи озоди **таги чинор** хусусияти сермаъноӣ пайдо кардааст:

*Ман як шаб бо бародарам аз **таги ҳамин чинор** гузашта истода будем. Бародарам қазои ҳоҷат карданӣ шуда, аз мазор андак онтарафтар як ҷойро **таги чаши** кард [56].*

Дар ҷойи дигар ибораи **таги дар** маънои назди, пеши дарро ифода кардааст:

*Модараи дар **таги дари** кӯча нигарони вай буд ва баробари диданиш гиря карда сар дод... [95].*

Дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ шумораи вожаҳои сермаъно, ки мафҳумҳои гуногунро дар иртибот ба якдигар фаро мегиранд, зиёданд. Нависанда ба маъноӣ бунёдии вожаҳо таъям намуда, дар ин замина аз маъноҳои дуҷумла сеҷумла онҳо истифода ба амал меорад. Барои намуна вожаи **калонро** мегирием. Калимаи мазкур дар луғатҳо ба маънии «ҳаҷман ва миқдоран бузург, азим» оварда шудааст [Фарҳанги забони тоҷикӣ: Ҷ 1, 345].

Дар забони зиндаи халқ вожаи **калон** чунин маъноҳоро ифода кардааст: ба воя расида (писари калон), сардор, мансабдор (калонҳо), калон кушодани чашм (дар таъҷҷуб мондан), кори калон (бисёр ола), аз рӯйи вазифа (муаллими калон)-ро ифода мекунад.

*«Боги мо майдончаи холӣ дошт, ки дар дамғаҳи **кӯчаи калон** буд» [50].*

«Писарҳои калони вай, ки меросхӯраи буданд, барои шод кардани арвоҳи падарашон ба болои ин мазор сағонаи ҳашаматнок созонданд...» [52].

*«Дар ҳавзи мазори Хоҷа Исҳоқи Валӣ моҳиҳои **калон - калон** бисёр буданд» [58].*

Калимаи **хат** ҳам сермаъност ва дар луғат ба чандин маънии аслию маҷозӣ ба кор рафтани он қайд ёфтааст [Фарҳанги забони тоҷикӣ: 1969, 469-470], ки яке аз он маъноҳо «нома, мактуб» мебошад.

Дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ **хат** ба ҳамин маънӣ корбаст шудааст, чунки услуби ниғориш ва рафти тасвири воқеаҳо, ҷою мавриди истифодаи вожаи мазкур дар асар, ки нутқи персонажи мактабнадида аст, тақозо намекунад, ки муродиҳои адабӣ-китобии он, аз қабилӣ «мактуб ё нома» рӯйи кор оянд. Дигар ин ки, дар забони гуфтугӯии

мардуми тоҷик, ба хусус дар лаҳҷаҳои кӯҳистон танҳо ҳамин муодил ба кор бурда мешавад. Албатта, нависанда муҳити зист ва маърифати мардуми маҳаллиро дар сурати асл тавассути муошират ва табодули афкори онҳо тасвир намудааст.

*«Азбаски Қосимбой ва зани ӯ бесавод буданд, аз чӣ будани ин **хат** огоҳ нашуданд» [33].*

*Оқсақол чашмонаширо нимпӯш карда, ба **хат** ҳай нигоҳ кард – нигоҳ карду охир чеҳрааш туриш шуд [116].*

*«Дар вақти кофтуков аз хонаи вай як даста **мактубҳои** беконверти қат-қат шуда рафтагӣ баромад» [47].*

Вожаи **хат** дар забони гуфтории мардуми тоҷик муроди **хабар** низ дорад ва ин ду синоним дар аксар маврид дар шакли чуфт (хату хабар) ба кор мераванд. Гузашта аз ин, як воситаи хуби равшану дақиқ дарк намудани андешаи ниҳони адиб ва ҳиссиёти ботинии ӯ низ дар бамаврид кор гирифта аз калимаи алоҳида мебошад. Ин паҳлуи масъала дар таркиби муродифҳои чуфтистеъмолии **хату хабар** (мактуб, нома) пурра инъикос ёфтааст.

Дигар аз вожаҳои сермаъно дар забони тоҷикӣ исми **сар** мебошад. Ин унсури нутқ дар «Ғиёс-ул-луғот» ба маънои «фикру ҳаёл ва зӯр ва қувват ва сардор ва муқаддам ва майлу хоҳиши чизе доштан...» [Ғиёс-ул-луғот: 1987, 419] ва дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бо маънии «калла, яке аз узвҳои бадани инсон ва ҳайвонот...» ва ба ин монанд маъноҳои хеле зиёд ба қайд гирифта шудааст [Фарҳанги забони тоҷикӣ: 1969, 193].

Дар воқеъ, маънои асливу асосии **сар** яке аз узвҳои бадани инсон ва ҳайвонот мебошад, ки аз гардан боло ҷойгир шудааст ва дигар маъноҳои вожаи **сар**, ҳамчун ибтидо, аввал, қулла, нӯг, баланд, баландӣ, назд, назди дар гирди ҳамин маънӣ ҷарх задаанд, ки дар забон хеле зиёд мавриди истифода қарор мегиранд.

Дар осори Абдусалом Деҳотӣ ин вожа чунин ба кор рафтааст:

А) узви бадани инсон, маънои аслӣ:

«Чавононе, ки дар поён нишаста буданд, барои иззат кардани домуллоимоми саллакалон ва мӯйсафедони беҳад ришкалон **сари худро** поин андохта хомӯш менишастанд» [13].

Б) «оғоз, аввал»:

«Аз доманаҳои кӯҳ баъзе хонаҳои номустаҳками ба **сари роҳаш** будагиро кӯчонда мебурд» [42].

«... ҳамаи инҳо якҷоя шуда, ба **сар то сари ин ҷамоаи** байникӯҳӣ манзараи воҳиманоке бахшиданд» [41].

В) «боло, рӯй»:

«Заифаи бечора ҳайрон аст, ки бо **сари танҳои** худ ба пеши кӣ равад...» [36].

Г) «назд, назди, наздики, қариб, қариби».

«Модоме ки бачагон аз домullo рӯи хурсандиро диданд, далер шуда аз ҷои худ хеста ба **сари Карим** давиданд» [18].

«...гӯшаки омочро дошта аз паси барзаговҳо шаст-ҳафтод бор аз ин **сари замин** то он **сари замин** рафта биёед, гӯшина мемонед» [24].

«Он пиразан ҳафт ҷуфт нӯгча печонида, ба кунҷи девор, ба **сари оташдон...** гиронд» [37].

Дар ин ҷумлаҳо вожаи **сар**, ки Абдусалом Дехотӣ дар хикояҳои хеш истифода намудааст, маъниҳои иловагии он ҳисоб меёбанд. Инро ба мушоҳида гирифта, профессор Ҳ. Мачидов меорад, ки «маъниҳои иловагии луғавӣ давоми мантикии маънои асосӣ мебошад. Дар онҳо аломатҳои гуногуни маънои асосӣ, паҳлуҳои мухталиф ва нишонаҳои фарқнокӣ он инъикос меёбад» [Мачидов: 2007, 48].

Бояд гуфт, ки маъниҳои иловагии вожаҳо, бахусус дар асарҳои бадеӣ равшан зоҳир мешаванд, зеро онҳо имконияти таъмини бадеияти забони асарро хуб ба вучуд меоранд. Тавассути калима олами маонӣ, дунёи рангини адиб, ҷаҳони ҳодисоту воқеоти давр зимни ҳаракату

амалҳои персонажҳои асар дар зиндагӣ ба риштаи тасвир кашида мешавад. Аз ин рӯ, дар бисёр маврид нависанда маъниҳои дуҷумла сеюми калимаро корбаст менамояд, зеро дар онҳо тобишу ҷилоҳои услубӣ равшантару пурратар гашта, мақсади онҳо ба хонанда аёнтар мегардад.

Хулоса, маъноҳои луғавии калимаро ба маъноӣ асосӣ ва маъноҳои иловагӣ ҷудо кардан мумкин аст. Маъноҳои иловагии дараҷаи дуюм, сеюм ва монанди инҳо дар забони тоҷикӣ ҳамчун тобишҳои маъноӣ зухур мекунад ва дар луғатҳои тафсирий ҳамчун ҷилваи ин ё он маъноӣ иловагии вожа шарҳ меёбад. Ба андешаи забоншинос М. Қосимова «як гурӯҳи муайяни калимаҳо ба ғайр аз маъноӣ аслии худ дар натиҷаи дар ниҳод доштани маъноҳои зиёд, кӯчидани маъноӣ калима, пайдо кардани хусусияти маҷозӣ маъноҳои зиёдеро метавонанд фаҳмонанд» [Қосимова: 2011, 110]. Аз ин рӯ, дар маъноҳои иловагии калима аломатҳои гуногуни маъноӣ асосӣ ва нишонаҳои фарқкунандаи онҳо ифода ёфтаанд, ки дар забони тоҷикӣ онҳоро давоми мантиқии маъноӣ асосӣ меномем.

Ҳамин тариқ, Абдусалом Дехотӣ бо маҳорати хуби эҷодӣ ҳар як калимаи сермаъноро вобаста ба имконияти маъноии калима бо назардошти завқи хонанда ва мазмуну мундариҷаи ҳикояҳо хеле моҳирона истифода бурдааст.

1.2. Омонимҳо

Дар забон як гурӯҳи калимаҳое мавҷуданд, ки бо сохти овозии худ бо ҳам баробар ё наздиканд, ки онҳоро калимаҳои ҳамовоз ё омоним меноманд. Омонимҳоро, асосан, нависандагон ҳамчун воситаи таъвоноӣ услубӣ корбаст менамоянд, зеро онҳо воситаи муассири забони асари бадеӣ ба ҳисоб рафта, сухани адибро ҷаззобтар менамоянд. Аз ин рӯ, забоншиносон Ш. Рустамов [1983], А. Рустамов [1984], М. Муҳаммадиев [1959, 1990, 1997, 2005], С. Сабзаев [1979], Р. Ғаффоров [1990], М. Алламуродова [1991], О. Давлатов [1997, 1999], Ҳ. Маҷидов [2007], Қ. Муҳторӣ [2006], Ш. Исмаилов [2007], М. Каримова [2013], Д. Ғоziлов

[2013], У. Саъдуллоев [2013], М. Усмонова [2018] ва дигарон дар пажухишҳои илмӣ худ доир ба омонимҳо нуктаи назари хешро ҷамъбаст намудаанд. Дар қорбасти калимаҳои омонимӣ андешаҳои забоншиносон гуногун мебошад. Аз ҷумла, забоншинос М. Муҳаммадиев қайд кардааст, ки «омонимҳо яке аз категорияҳои лексикӣ буда, аз тазоҳуроти сермаъноии калимаҳо мебошад» [Муҳаммадиев: 1990, 89]. Муҳаққиқ Қ.Мухторӣ ҳадафҳои услубии омонимҳоро ба назар гирифта, чунин мегӯяд: «Омонимҳо аз сабаби аз воситаҳои муассиру образфарини адабиёти бадеӣ буданаш дар санъати сухан бо номи таҷнис маълуманд, аммо бояд гуфт, ки онҳо, пеш аз ҳама, моли забон буда, воситаи муассири услубианд» [Мухторӣ: 2006, 87]. Ба ақидаи забоншинос Ж.Гулназарзода «дар байни маъноҳои қиёфаи овозӣ набудани робитаи мантиқию шайъӣ ҳодисаи омонимист» [Гулназарзода: 2022, 250].

Омонимҳо дар забон дар натиҷаи монандшавии тасодуфии вожаҳо пайдо шуда, ин гуна калимаҳо диққатҷалбкунанда ва шавқоваранд. Ин ҷиҳати онҳоро ба назар гирифта муҳаққиқ Б. Раҳмонов чунин мегӯяд: «дар забони тоҷикӣ миқдори муайяни калимаҳоро ба назар гирифтани мумкин аст, ки сохти овозӣ ва шакли онҳо бо ҳам монанд ва ё наздик воқеъ гардидааст, ин гурӯҳи калимаҳоро ҳамгун ё омоним меноманд» [Раҳмонов: 2017, 63-64].

Абдусалом Деҳотӣ ҳамчун нависандаи ҷирадаст калимаҳои омонимиرو дар осори хеш хеле моҳирона ва устакорона қорбасти намудааст. Омонимҳое, ки нависанда мавриди қорбарӣ қарор додааст, бештар аз калимаҳои тоҷикӣ иборатанд ва дар давоми таҳқиқ мушоҳида гашт, ки калимаҳои иқтибосӣ низ бо калимаҳои тоҷикӣ хусусияти омонимӣ пайдо кардаанд. Бинобар ин, мо ҷумлаҳоеро мавриди таҳлил қарор додем, ки пурра аз калимаҳои тоҷикӣ иборат мебошанд.

Ҳангоми таҳлил калимаҳои омонимии тоҷикиву тоҷикиро, ки дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ қорбасти шудаанд, дида мебароем.

Яке аз вожаҳои серистеъмоле, ки дар ҳикояҳои адиб бо он бештар вохӯрдем, калимаи **бор** мебошад.

Бор ба маънои вазнинӣ, гаронӣ:

*Мӯйсафед, ки ба таклифи худаи ҷавоби қатъӣ гирифта натавонист, **бори** ғамаш аз аввала зиёдтар шуда, бо ҷавоқи овезон аз чойхона баромада рафт... [44].*

Маротиба, дафъа, карат:

*... чунки ҳар рӯз чанд **бор** ба дафтарҳои ҳисобу китобамон мегузарондам [118].*

*...Ойҷон ҳар **бор** онро бӯй карда, боз ҳам не... як тарафи дигарро нишон меод [96].*

Дар ҷумлаи дигар адиб калимаи **борро** ду маротиба ба маъноҳои гуногун истифода бурдааст. Дар ин ҷо **бор** аввал ба маънои замоне, рӯзе омада, маротибаи дуюм ба маънои «**зиён ва машаққат, дард ё бало**» омадааст:

*Бача **боре** ба лашкаргоҳи ҷин ва париён дучор шудааст ва онҳо ба бача **бори** бузурге партофтаанд [36].*

Дар мавриди дигар машғулият, шуғло ифода мекунад, ки ин шакли калима бештар хусусияти гуфтугӯӣ дорад:

*Ин нағз... хоби одам ҳам мувофиқи вазъият ва **кору бори** замонаш мешавад [129].*

Калимаи **бор** ифодагари маъноҳои «ҳамли занон, бачае, ки дар батни модар аст, бор бастан – омодаи сафар шудан, ба гардани касе бор кардан – иҷрои кореро ба зиммаи касе гузоштан, бори касеро бардоштан – корҳои мушкили касеро иҷро кардан, бори худро ба гардани касе партофтан, дар зерӣ бори таъна мондан – мавриди таъна қарор гирифттан, бор овардан – мева, ҳосили дарахт, бор додан – иҷозат, роҳ додан, бор – унсури химиявӣ меошад, ки дар осори нависанда мушоҳида

нашуд. Дар баррасии ҳодисаи омонимӣ нозукие ба миён меояд, ки дар мисолҳо мо метавонем онро бинем.

Забоншинос В. И. Аббаев қайд мекунад: "Омонимҳо аз ҳисоби сермаъноии калимаҳо зиёд мешаванд: вольный (озод, соҳибхитӣ), вольный (хусусӣ, ғайридавлатӣ), долг (вазифа), долг (қарз) лад (соз-созиш, мувофиқат), лад (созу мақом)" [Аббаев: 1957, 31-32]. Масалан, дар осори Абдусалом Деҳотӣ калимаи «**шаст**» дар мавридҳои зерин истифода шудааст: *Донаҳои ҷола ҷунон бо **шаст** ба замин мезаданд, ки монанди тӯб (ҳаппак) гашиа боло бардошта шуда, дубора меафтанд [41].*

Дар ҷумлаи боло калимаи **шаст** ба маънои зуд ва бо суръати баланд боридаи жоларо ифода намудааст.

– *Эй, напурс писарам, – гуфт вай беҳолона табассум карда, – ҳузури ҷон ин ҷо будаасту ман ба гапи муллоҳои чалпакхӯр амал карда **шасту ҳафт** соли расо дар замини қоқ гелида хестам» [140].*

Калимаҳои **дам**, **чанг**, **рост** омонимҳои тоҷикианд, ки дар осори Абдусалом Деҳотӣ хеле зиёд ба назар расид. Калимаи **дам** маъноҳои нафас (дами касе гаштан), ҳаво (дами чизеро ҳолӣ кардан), фурсати як нафаскашӣ, лаҳза (дами вопасин), вақт, замон (аз ҳамон дам), дамгаҳ (дар дами дар), афсун, сеҳр (даму нафас), хомӯш, соқит, ором (дам истодан), ғавран (дар як дам), якбора нӯшидан (ҷойро дам кашидан), ҳуроки гарм (дами гарм), ҳар замон (дам ба дам), истироҳат кардан (дам гирифтан), хомӯш мондан (дам ба дарун афтодан), ҷой дам карданро ифода менамояд. Дар осори адиб аз маънии якуми калимаи дам (нафас) истифода шудааст:

*Дар як **дам** ҷола ба борон мубаддал шуд [41].*

Дар ин ҷумла вожаи **дам** ба ҳамон мафҳуми боло хусусияти марказӣ пайдо карда, дигар калимаҳоро дар атрофии худ муттаҳид намудааст. Забоншинос Ш. Исмаилов қайд кардааст, ки «калимаи **дам**

дар осори Камол ҳамчун омоним ба чунин маъниҳо омадааст: лаҳза, нафас, маънии ирфонӣ, дамидан (субҳ, шир)» [Исматуллоҳ: 2007, 111].

Ба ин восита адиб тавонистааст, ки як лаҳзаи барои хонанда бисёр муассир, яъне ҳолати руҳию эҳсосоти қалбии персонажҳоро бо тамоми ҷузъиёт, воқеъбинона ва аз диди амиқи равонию мардумшиносӣ ба тасвир гирад. Дар ҷойи дигар вожаи **дамро** ба маънии шикам, меъда, фуру бурдан истифода кардааст:

*Ҳазрати Чӯпонато дар атрофи худашон аждаҳо доранд, касе, ки шаккоқӣ карда ба пешашон равад, даррав аждаҳо ба **дами худаи** мекашад» [19].*

Калимаи **дам** ба маънии лаҳза, вақт, ҳар замон низ ифода ёфтааст:

*Ҳавлнокии кӯча **дам ба дам** зиёд мешуд [54].*

*Дар ин **дам** муҳаррири газета омада эрод гирифтани гирифт [77].*

*Ҳамида нолон-нолон ба хона даромад... рӯйи ҳавлиро рӯфта, як ҷойник ҷой низ **дам** карда монд [11].*

Ба андешаи Ш. Исматуллоҳ «агар омонимҳо, дарвоқеъ, чун дигар воҳидҳои лексикӣ бо ин ё он хусусиятҳои худ фарқ намекарданд, дар забон ба вучуд омадани онҳо ҳеҷ зарурате надошт [Исматуллоҳ: 2007, 108]. Воқеан, дар услуби бадеӣ ҳар як калима ва таркибу ибора ҷойи корбасти худро дорад ва барои ба амал овардани мақсади нависанда ба кор бурда мешавад. Аз ин рӯ, иваз намудани он ба калимаҳои ҳаммаъно ё наздикмаъно он имконияти услубиеро, ки дар матн фароҳам омадааст, аз миён мебарад. Бинобар он, адибони хушзавқ барои ба маърази таваҷҷуҳи хонанда гузоштани воқеаҳо ва ба нишон расондани ниятҳои услубиву эҷодии худ вожаҳои заруриро ҷустуҷӯ менамоянд.

Вожаи **чанг**. Ин вожа дар забони тоҷикӣ ба маъноҳои зерин меояд: а) гард, ғубор, хоки ба ҳаво бардошташуда; б) панҷаи даст бо ангуштони хамидаи нохундор; в) нӯли парандагон; г) номи асбоби камоншакли мусиқӣ:

*... **чангу хоки** бисёре хӯрда ба сахро... ба тӯйи хешовандонамон меҳмон шуда рафтем [113].*

*Дар байни **чанги** гафс симои вай дида намешавад [53].*

*Ҳар чи бошад ҳам, аз **чанги** домullo баромадан қиин, акнун як кори дигар кунем - чӣ?*

Вожаи **рост** дар ҳикояҳои Адусалом Дехотӣ бо хусусиятҳои услубии худ мавриди истифода қарор ёфтааст:

*Қурбон... ҷаҳида хеста, «худоё ба талабам расон!» гӯён худаширо ба сӯи танаи гафси бед, ки аз наздикии бом **рост** боло баромада буд, ҳаво дод [31].*

Дар ин ҷумла маънои бе печу ҳам, муқобили қачро ифода кардааст.

*Кӯшиши мекунад, ки дар риояи ириму ҷиримҳо ва расму оини қадима аз бисёр занон фарқ кунанд: аз хоб фақат бо дасти **рост** меҳезад, ба ҳар дар бо пои **рост** даромада, бо пои **рост** аз он мебарояд ва ҳар бори аз ҷо хестан «ё пири комил» гӯён **рост** мешавад [93].*

Нависанда дар ин ҷумла чор маротиба калимаи **ростро** истифода бурдааст, се маротибаи аввал калимаи **рост** маънои муқобили чапро ифода карда, дар навбати чорум ба маънои аз ҷо бархостан омадааст.

*- Писарам, аз феъли шайтон гард! – гуфта вайро боздошт ва худаи суп-сурх шуда, то хеле вақт **рост**, вале сархам монд [100].* Яъне, нанишаста, бо қомати боло истодан дар ин ҷо нишон дода шудааст.

Муҳаққиқ Ш. Каримов оид ба истифодаи калимаҳои омонимӣ дар асарҳои адибон чунин равшанӣ андохтааст: «Адибон калимаҳои ҳамшаклро ба маънии гуногун кор фармуда, порчаҳои аҷибӣ муассир ва дилчасп месозанд. Ин ҳол боиси он мешавад, ки хонанда ҳини мутолиаи матн дар хусуси воҳидҳои луғавӣ ҳамсурати гуногунмаъно фӣкру мулоҳиза кунад, бофаросат маънии ҷудогонаи онҳоро дарёфта, аз маҳорати суҳангустарии муаллиф лаззат бардорад [Каримов: 1993, 110].

Калимаҳои иқтибосӣ бо калимаҳои тоҷикӣ ҳамовоз мешаванду

маъноҳои гуногунро ифода меkunанд. Дар забони тоҷикӣ калимаҳои иқтибосии арабӣ, русӣ омонимҳои зиёде офаридаанд.

Калимаи «бар» (мева, самар, бағал)-и тоҷикӣ бо «бар»-и арабӣ (хушкӣ, баҳру бар) ва «бар»- русӣ (ресторани хурд), бар (бари рӯ-як тарафи рӯ), бар (феъл), бар (пешоянд) хусусияти омонимӣ дорад:

Вожаи «бар» (мева, самар):

*Дарахтони **бебар** решакан карда шуданд [100].*

Ҳамчун пешоянд:

*Лекин аз байни одамони одӣ бисёр касон тамоман **бар** хилофи он зотҳои шариф рафтор кардаанд [85].*

Ҳамчун феъли фармоиш:

***Бар**, ба таги буттаи ҳо он гул зада биё [97].*

Бар (сар ё назди роҳ: бари роҳ, бари чома) сермаъноӣ:

*Як мӯйсафеди бадҷаҳл асозанон омада аз **бари** чомаи вай кашид ва гапашро бурид [45].*

Калимаи иқтибосии русии «ток» бо калимаҳои тоҷикии «ток»-токи ангур омоним мешавад:

*Вақте ки Бизумрат бо ду нишона омада гилем ва пул бурдани ҷавони хандонро гуфт, Эргашбой, монанди ин ки ба вай **токи** **электрик** расида бошад, дар ҷои истодааш ним метр ҷаҳид [136].*

*Вай як ҳодачаи борики **токро** кашида гирифта ба ҷоҳ дароз кард [141].*

Хулоса, калимаҳои омонимӣ аз рӯи маъно аз ҳам дуранд, вале ҳодисаи сермаъноӣ аз омонимшавии калимаҳо фарқияти ҷиддӣ дорад, зеро дар калимаҳои сермаъно маъноҳои иловагӣ дар атрофии маънои асли ба вуҷуд меоянд. Забоншиноси тоҷик Ҳ. Мачидов бар он ақида аст, ки «ҳодисаи омонимияи луғавӣ, баръакси ҳодисаи сермаъноӣ бо киёфаи овозии калимаҳо алоқаманд буда, ифодагари он аст, ки дар шаклҳои овозии якхела ва ё наздик маъноҳои гуногуни луғавӣ сабт шуда

метавонад» [Мачидов: 1998, 69]. Тарафдорони ин ақида В.И. Абаев [Абаев 1965, 11], Галкина Е.М.-Федорчук [Галкина- Федорчук 1954, 43], З.А.Толмачева [Толмачева 1974, 124] ва як қатор забоншиносони дигар мебошанд.

Абдусалом Дехотӣ низ дар ин ҷода ба мувафакқиятҳои беандоза ноил гаштааст, зеро дар истифодаи калимаҳои омонимӣ маҳорати хуби нависандагӣ зоҳир намуда, ба ин восита аз тамоми қабатҳои луғавии забон барои ҷозибаноку пуртаъсир гаштани сухани худ пурсамар истифода бурдааст. Ҳангоми омӯзиш муайян гардид, ки Абдусалом Дехотӣ дар ҳикояҳои хеш омонимҳоро бо се тарз истифода бурдааст: калимаҳои аслии тоҷикӣ, калимаҳои тоҷикӣ, вомвожаҳо ва омонимҳое, ки нопурраанд. Аз ин рӯ, яке аз чехрахое мебошад, ки бо офаридани асарҳои худ дар ташаккули забони адабии тоҷик саҳми беандоза гузоштааст. Абдусалом Дехотӣ бо маҳорати баланди эҷодӣ, бо муассирии сухани хеш тавонистааст осори худро дар дили хонандааш ҷо кунад, ки ин аз таркиби луғавии бойи адиб дарак медиҳад.

1.3. Вижагиҳои муродифот

Муродифҳо яке аз категорияҳои луғавӣ ба шумор рафта, дар захираи умумии луғавӣ нақши муҳимро мебозанд. Ҳар як муродиф барои ифодаи ягон ҷиҳат ё хусусияти нутқ хизмат мекунад. Ҳодисаи муродифотро ҳанӯз донишмандони асримиёнагӣ дар пажӯҳишҳои худ мавриди баррасӣ қарор дода буданд. Ақидаҳои онҳо дар бораи муродифот аз назари муҳаққиқон дур намондааст. Чунончи, Д. Ҳоҷаев дар китоби хеш «Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI» чунин нигошааст: «Насируддини Тусӣ дар «Асос-ул-иктибос» меорад, ки алфози бисёр ба як маънӣ далолат кунад ва онҳоро мутародифа (муродиф) медонад» [Ҳоҷаев: 2013,116].

Доир ба муродифот, ки яке аз воситаҳои бойшавии таркиби луғавии забон аст, таҳқиқотҳои хеле зиёд ба назар мерасад.

Забоншиносон ба монанди Ю. Д. Апресян, В. А. Звегинцев, М.Муҳаммадиев, Р. Гаффоров, Н. Маъсумӣ, Ҳ. Мачидов, Б.Камолиддинов, М. Қосимова, Д. Хоҷаев, С. Ҳошимов, А. Ҳасанов, Т.Шокиров, О. Қосимов, М. Саломов, Ш.Буриев, З.Назарова, Р.Усмонов, С. Чӯраева, М. Мирзоева, Ж. Гулназарзода ва дигарон назаррасанд.

Мавҷудияти муродифҳо дар забон омили муҳим мебошад. „Синонимҳо калимаҳои ҳаммаъно аз решаҳои гуногунанд, ки таркиби луғавии забонро бой мекунанд... барои аз такрори калима худдорӣ кардани муаллиф (гӯянда) бо мақсади шаклҳои гуногуни ифодаҳои дар забон бударо истеъмоли кардан ва ба ин восита саҳеҳӣ, равшанӣ ва қувваи бадеи гуфтаи худро таъмин намудан ба кор бурда мешаванд” [Муҳаммадиев: 2005, 79].

Аз рӯйи хулосаҳои В. А. Звегинцев доир ба муродифҳо забоншиносии машҳур И. Гумболдт ҳанӯз дар асри XIX ақидаи худро чунин иброз дошта буд: «Калима намоёндаи ашё нест, балки ифодаи назари шахсии мо ба ашё» [Звегинцев: 1956, 16]. Инчунин, забоншиносии тоҷик Ҳ. Мачидов овардааст, ки «Ҳамчун ҳодисаи семантикӣ синонимия тамоми қабатҳои забонро фаро мегирад... Табиист, ки ҳар яке аз ин ҳодисаҳо дар сатҳи муайяни забон амал мекунад ва аз ҳамин ҳодисаи сатҳи дигар ба кулӣ фарқ дорад» [Мачидов: 2007, 78-79]. Нависандагон ба мақсади пуробуранг намудани забони асар ва ғанӣ гардонидани он муродифҳоро дар нутқи персонажҳо истифода кардаанд. «Ҳангоми истифодаи синонимҳо нависанда кӯшиш мекунад, ки калимаҳои ба кор бурдааш ба хонанда чи аз ҷиҳати мазмун ва чи аз ҷиҳати оҳангу талаффуз хуш ояд» [Исматуллоҳ: 2007, 92].

Муродифшавии калимаҳо, асосан, дар заминаи маъноӣ асосии луғавии онҳо ба амал меояд, ки дар ин маврид андешаи Ж. Гулназарзода ба мақсад мувофиқ аст: «Дар муродифшавӣ калимаҳои ворид мегарданд,

ки мансубияти онҳо ба як гурӯҳи муайяни лексикӣю грамматикӣ аст ва фақат калимаҳои мансуби ҳиссаи нутқи муайян бо ҳам муродиф мешаванд» [Гулназарзода: 2022, 232]. Маълум мегардад, ки дар асар муродифҳои исм, сифат ва муродифҳои ҷуфтистеъмол бештар ба назар мерасанд ва аз ин рӯ, мо низ муродифҳои ҳикояҳои Абдусалом Дехотиро ба исмӣ, сифатӣ ва муродифҳои ҷуфтистеъмол ҷудо намудем.

1.3.1. Муродифоти исмӣ

Муродифҳо дар таркиби луғавии забон ҳамчун воситаи муҳимми забон барои возеҳу равшан ифода кардани афкори нависандагон дар асарҳои бадеӣ мавқеи муҳим дорад. Ба андешаи мо муродифҳо яке аз имконоти беҳтарин ва муваффақтарин дар баёни афкор нисбат ба дигар воҳидҳои луғавии забон мебошад. Интиҳоби дурусту дар ҷойи худ истифода намудани муродифҳо аз лаёқату забондонии муаллифи асари бадеӣ гувоҳӣ медиҳад, ки ин на ба ҳар адиб даст медиҳад. Нависанда ва адиби нозукбин барои корбаст намудани ин қабати луғавӣ бояд, ки дар доираи силсилаи муродифӣ давр зада, яке аз онҳоро, ки услубан дар асар мувофиқат менамояд, ба риштаи наср ё назм бикашад. Муродифҳо дар забони тоҷикӣ ва лаҳҷаю шеваҳои забони тоҷикӣ кайҳо боз мавриди омӯзиши хеле зиёд қарор ёфтаанд. Омӯзиши мавзӯи мазкур барои муайян намудани боигарии қабати луғавии забон дорои аҳамияти калон аст. Забоншинос Қ. Мухторӣ хусусиятҳои услубии муродифҳоро баррасӣ намуда, дар ин маврид андешаи худро чунин иброз намудааст: «Интиҳоби калима, ба назар гирифтани тобишҳои нозуки маъно ва обуранги услубии калимаҳо аз ҷанбаҳои сабки нигориш буда, бо масъалаи муродифҳо алоқаи устувор дорад. Худи муродифҳо низ аз масъалаи марказии услубшиносӣ доништа шудааст ва муродифот дар сатҳи лексикология, фразеология ва грамматика баррасӣ мегардад» [Мухторӣ: 2006, 90].

Тавассути муайян намудани роҳҳои истифодаи муродифҳо ва хусусиятҳои маъноӣю услубӣю онҳо дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ дар баробари ошно гардидан ба забони асари алоҳида, инчунин саҳмгузори адибро ба масъалаи вазъи забонии даврони фаъолияти ӯ муайян менамояд, ки ин масъала дар оянда метавонад ба муҳақиқони дигар ёрӣ расонад. Дар баробари омӯзиши муродифҳои асар, бо тасвири ҳаёти он даврае, ки адиб ба риштаи тасвир кашидааст, шинос мегардем ва ба ин васила аз забони зиндаи мардум, ки дар нутқи қаҳрамонҳо ба кор рафтаанд, ошно мегардем. Истифодаи муродифҳо дар асар на танҳо дар забони адиб, балки дар забони персонажҳо низ мушоҳида мегардад. Забони ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ дар алоҳидагӣ омӯхта нашудааст ва мо тасмим гирифтаем, ки қорбасти муродифҳоро дар ҳикояҳои адиб то қадри имкон ҳаллу фасл намоем.

Муҳақиқи муродифҳои забони муосири тоҷик М. Муҳаммадиев дар мавриди ин категорияи луғавӣ чунин меорад: "Дар ҳақиқат, муродифҳо ду ва зиёда калима ва мафҳумҳое мебошанд, ки аз ҷиҳати маъно наздик ва баъзан баробар буда, бо маъноҳои иловагӣ, тобиши услубӣ –маъноии худ ва мавқеи истеъмолашон дар забон аз якдигар фарқ мекунад" [Муҳаммадиев: 1968, 88].

Ҳаминро бояд қайд кард, ки ҳар яке аз калимаҳои муродифӣ дар эҷоду таълифоти нависанда хусусияти услубӣ зоҳир намуда, дар баёни андешаи мақсадноки ӯ хизмати бузургеро адо мекунад. Аз ин рӯ, забоншинос М. Қосимова қайд мекунад, ки манбаъҳои пайдоиши муродифот дар забон, аз рӯи таҳқиқоти забоншиносон, чунинанд:

- а) калимасозӣ;
- б) ворид шудани калимаҳо дар забони гуфтугӯӣ ва шеваҳо;
- в) иқтибоси калимаҳо аз забонҳои дигар ;
- г) эвфемизмҳо. [ниг.Қосимова: 2011, 101].

Зимни омӯзиш маълум гардид, ки исмҳои маънӣ дар ин бандҳои маъноӣ на танҳо аз рӯи маънӣ, балки бо тобишҳои иловагии маъноӣ, хусусиятҳои услубӣ ва дараҷаи истеъмоли аз ҳамдигар фарқ мекунад. Ба ин маънӣ забоншиноси маъруфи тоҷик Н. Маъсумӣ қайд мекунад, ки "Муродифот қариб ҳамеша бо маънои луғавии худ тобишҳои хоси он калимаҳо, ё бо обуранги бадеӣ – эҳсосӣ, ё бо хусусияти хоси услубӣ ба ин ё он намуди муродифҳо мансуб будани худ, ё аз ҷиҳати дараҷаи истеъмоли ва ё аз рӯи имконияти бо дигар калимаҳо муродиф шудан аз якдигар фарқ мекунад" [Маъсумӣ: 2011, 37].

Дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ силсилаи муродифии **зулм, ҷабр, ҷафо, ситам, азоб, шиканча** дар мавридҳои муносиб истифода шудаанд. Ин вожаҳо аз ҷиҳати услуб ва тобиши маъноӣ каму беш фарқ доранд, аммо дар маҷмӯъ аз лиҳози маънӣ наздикмаъно буда, бо ҳам муродиф мешаванд.

Муродифҳои **ҷафо** ва **зулм**, ки аз тарафи шахсе ба амал оварда мешавад, дар осори адиб ба назар расид. Дар ҳикояи "Ҳамидаи сиёҳбахт" ин калима рӯзи сиёҳи персонажи асарро нишон додааст:

Хулоса, Ҳамида ин гуна ҷафоҳоро аз шавҳараи ҳам бисёр дид, аммо чӣ кор кунад? [15].

Модари бечора аз бекасии худ оҳ қашида ва аз зулми босмачиён шиқояткунон гиря мекард [37].

Дар ин ҷо низ калимаи **зулм** ба маънии **ситам, ҷабр, ҷафо** ва беадолатии босмачиён омадааст. Дар ин ҷумла нависанда ба воситаи калимаи **зулм** ҳолу аҳвол ва муносибати инсон нишон додааст. Калимаи **заҳмат**, ки маънои луғавиаш **ранҷ, машаққат, меҳнат, азият, озор ва азоб** аст, дар осори нависанда ба маънои **ранҷ** ва **меҳнат** омадааст:

Аммо ба ивази ин дар редакция кори вай боз як парда боло шуд, вай акнун заҳмат қашида тарҷумаҳои дастӣ наменавишт... [78].

Дар мавриди дигар калимаҳои **ғам ва кулфат** низ маънои азобро ифода кардааст:

Оҳ, Ҳамидаи берӯзӣ, чи гуна бахти сиёҳе доштӣ, ки бо ин қадар ғаму кулфатҳои пай дар пай мубтало гаштӣ [15].

*Чунин саволҳои одӣ майнаҳои моро то ҳол **азоб** медиҳад [112].*

Исмҳои маънии **гиря**, **дод**, **фарёд** ва **фигон** дар ҳикояҳои адиб як силсилаи муродифро ташкил дода, аз нигоҳи маънӣ мафҳуми амалро ифода менамояд. Ин калимаҳои ҳаммаъно дар шакли муродифҳои чуфт низ оварда шудаанд. Чузҳои дуҷуми **доду фарёд**, **доду фигон** дар нигоштаи нависанда шиддат ёфтани амалро нишон медиҳад. Чузҳои дуҷуми ин вожаи чуфт ба якдигар муродиф бошад ҳам, таъсири экспрессивияшон мухталиф аст, яъне **фарёд** амале мебошад, ки онро оромтар иҷро кардан мумкин аст.

*Аз дур овози **гиряи** ғамолуди зане ба гӯш мерасид [15].*

*Аз бисёр **гиря** овозаи гирифта, аз камхобӣ аз ҷашмонаш об мерафт, гурусна монданаширо намедонист, гоҳо як шабонарӯз боз чизе нахӯрда мегузaronид [8].*

*Овози **гиряю фигони** хурду калон, ёхугӯӣ ва азонҳои пай дар пай аз ҳар як ҳавлӣ мебаромад [45].*

*Дар ин асно Ойҷон “дод аз дасти номусулмон” гӯён **фигон** бардошта, давида ба кӯча баромад ва якбора чунон хомӯш ва бедарак шуд, ки ба қучо рафтаниаш маълум набуд [100].*

Аммо баръакси ин таркиби муродифии **доду фигон** амалро ифода менамояд, ки дар натиҷаи ғаму андӯҳ ва мусибати зиёд ба миён омадааст. Дасту пояш аз тарс чун шохчаи бед меларзид, **фарёд** баровард, аламаш тоза шуд ва **фигонаш** баланд гардид [12].

Калимаи **нола** низ дар силсилаи муродифӣ ворид шудааст:

*Оё ин **нолаи** кадом зани ситамдида ва кулфатзадаи бечора бошад [15].*

Калимаҳои *нола, гиря, дод, фиғон, фарёд* вобаста ба мавриди корбурд барои барои ифодаи мувофику муассири андеша бо назардошти хусусияти услубӣ ҳаммаъно ва муродиф шудаанд.

Калимаҳои **қувват, маҷол, тоб, тавон бо** ҳам муродифанд. Қувва [т] маънои умумикунандаи зӯр, қудрат, нерӯ, қувваи ҷисмониро ифода мекунад ва серистеъмол аст. Маҷол, тоб, тавон, тоқат, мадор қувваи коре надоштан, маҷол надоштан барои иҷрои кореро мефаҳмонад.

–*Хайр, чӣ шудааст, келинчак шудам гуфта дар кунҷи хона шишта чарху дук кунад-мӣ?* – *ҷавоб дод Одил оромона ва ин оромӣ оташи Зиёдаро боз ҳам қувват дод [37].*

Дар ҷумлаи поён калимаи **маҷол** ба маънои бемадорию беқувватӣ омадааст. *Танҳо камтар шир хӯрда бошад ҳам, аз баландии ҳарорати дарунӣ ҳазм карда натавониста қай намуда буд, рангаи чун заъфарон зард шуда ва баданаи мисли ҷӯби хушк хароб шуда, маҷоли гап задан ва чаши кушодан надошт [37].*

Аммо Солеҳзода **тоқат** карда натавониста, забони тезашро ба кор даровард [99].

Дар забони тоҷикӣ калимаҳои **шарм** ва **ҳаё** муродиф буда, онҳоро ҳам дар забони адабӣ ва ҳам дар забони гуфтугӯӣ бо ҷилоҳои услубӣ хеле зиёд истифода мебаранд. Азбаски асари бадеӣ бо воқеияти бадеӣ офарида мешавад, нависандаро лозим аст, ки силсилаи муродифиро бо нозукиҳояш истифода барад. Айни замон, мо ҳамин гуна истифодаи муродифотро дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ мушоҳида намудем.

Калимаҳои **шарм** ва **ҳаё** ифодаи хислат ва хусусияти шахс мебошад. Калимаи **шарм** сермаъно ва серистеъмол аст. Ин калима дар забони гуфтугӯӣ бо калимаҳои шармандагӣ, расвой, нанг, хичил, ибо, айб низ муродиф мешавад, ки нависанда дар забони қаҳрамонҳои ҳикояҳои истифода намудааст:

“Вақте ки домолло ҷумлаи “қабул кардедаш ба занӣ”-ро такрор мекард, магар аз **шарм** доштан буд, ки домод оҳиста “қабул кардам” мегуфт [14].

Ҳам ман, ҳам келинатон муаллим ҳастем, ин хел номҳои доқиюнусӣ мондан барои мо **айб** аст [82].

Очаю додош ҳолӣ ҷавон, ба фарзандашон ном мондани худӣ онҳо **айб** мешавад-а! [81].

Калимаи **ҳаё** тобиши зиёди маъноӣ надорад, асосан ба маънои муродифӣ истеъмол мешавад: **хиҷолат** **кашидан**, **шарм** **доштан**, **ҳаё** **кардан**. Вале вобаста ба мавриди истеъмол бояд зикр намоем, ки бештар дар услуби адабӣ ба кор меравад.

Дар истеъмоли калимаҳо адиб ин масъаларо ба инобат гирифта, вожаҳои номбурдаро ҳам дар нутқи муаллиф ва ҳам дар нутқи персонажҳои асар ба кор мебарад:

Зиёданисо як навъ **хиҷолат** кашида, ба Ойҷон нигоҳи маънидоре карда монд, лекин фавран он ҳолаташро номаълум кард [99].

-Рости гапро гуям, - гуфт ақои “харбузашинос”-и мо аз **шармаш** каме сурх шуда, амак ширинакбозиро шумо бурдед [110].

Аз байни ин галогула фарёди худӣ Раҷаб ба гӯшам мерасид, ки вай дар ҳамон ҳолат ҳам бо як лабханди **бешармона** ба ман муроҷиат мекард [123].

Маро **шарманда** кардӣ, -гуфт Ойҷон оҳиста ва дар байни гапҳои дигар [98].

-Эҳа, гуноҳамон аз мӯйи сарамон ҳам бисёр,.. боз зану духтаромон **шарму ҳаё** накарда, бо рӯи кушода кокул партофта ба мактаб мераванд, дар қатори мардҳо ба замини колхоз кор мекунанд [43].

Дар нутқи шифохӣ муродифи **шарм** **айб** мебошад, ки дар истифода хеле ғаёл аст ва мо низ бо ин калима дар ҳикояҳои нависанда вохӯрем:

Охир айб намешавад-мӣ?

-Не, ба кор набаромаданам айб мешавад, бибиҷон [95].

Вожаи **айб** ба маънои гуноҳ, ошкор сохтани нуқсоне, иллате, эрод гирифтани, наҳ задан низ меояд:

Ягон масъаларо яклухт насанҷед, чунки сад кунед ҳам боз шербачаҳои танқид айб меёбанд, лекин вақте ки “баъзе” ё “ҷудогона” гуфта пешакӣ қайду шарт карда мондед, - коратон осон [103].

Ин айби ман не, айби машинистка [80].

Дар ин ҷумлаҳо калимаи **айб** ба маънои гуноҳ, камбудӣ, яъне ба гардани касе гуноҳе бор кардан омадааст. Дар нутқи шифохӣ вожаи **айб** ба ду маъно истифода мешавад: якум ба маънои шарм, дуум ба маънои гуноҳ, ҷурм, амали нораво меояд.

Вожаҳои **суҳбат**, **гуфтугӯ**, **мусоҳиба**, **гуфтугузор**, **давра нишастан**, **маслиҳат**, **баҳс** силсилаи муродифино ташкил медиҳанд:

Суҳбат вобаста ба матн тобиши маънои гуногунро ифода менамояд.

Ҳар дуи моро ҳам ба ин суҳбат таклиф карданд [56].

Ман дар як суҳбат “Майлун гуфтани гап нест, Майлон будагист” гуён ба номи вай ҳайрат изҳор кардам [85].

Дар баъзе маврид он ба маънои **маслиҳат**, **гуфтугузори хайрандешона** дар атрофи ягон масъала, **фикру мулоҳиза** меояд, ки дар мисоли зер ҳамин маъноро ифода кардааст:

Зани Абдуллобой гуфт: Амакатон нестанд, ман имшаб маслиҳат кунам, фардо шудану ношуданаширо мегӯям [13]

Масъалаи номмонӣ ба фарзандон дар ҳамаи замонҳо мавзуи баҳс ва мулоҳизаҳои гуногун ва аҷибу ғариб будааст [83].

Калимаи **гуфтушунид** маънои баҳс, аз ҳар тараф суҳбат кардан, гапзанон кардан ва баъзан ба маънои гапу калоча, гап-гап, овоза низ ба кор бурда мешавад. Чунончи:

Рӯзи дуҷум бегоҳонӣ рӯйи ҳавлии тӯйхона мисли сайр пур аз одам буд, ҳама хандону шукуфон бо ҳам дар гуфтушунид буданд [13].

Дар ин ҷумла вожаи *гуфтушунид* бо ҳам гап задани чанд кас ва ё музокира кардан дар бораи чизеро ифода мекунад. Шумораи зиёди муродифот дар захираи луғавии забон аз он шаҳодат медиҳад, ки муродифот қисмати мукамал ва ғании таркиби луғавии забони тоҷикӣ мебошад, аз ин рӯ, ҳамаи нависандагон ин имконоти бойи луғавии забонро аз даст надода, барои бемаврид такрор наёфтани калимаҳо онҳоро самаранок истифода менамоянд. Аз ин рӯ, олимону забоншиносони тоҷик ин ҷиҳати масъаларо ба назар гирифта, таъкид менамоянд: “Агар кас таркиби луғавии забони худро хуб донанд, аз он ба хубӣ истифода бурда тавонад, забони ӯ равон, сода ва ифоданок мешавад” [Муҳаммадиев: 1968, 17].

Вожаи *ашк ва ибораи оби чашм* бо ҳам хусусияти муродифӣ пайдо намудаанд, ки нависанда ҳар яки онро дар ҷой ва мавриди муносиб корбаст намудааст:

Ҳамидаи мо, ки аз чашмаи ашқи ятимӣ, аз дилаш доғи фироқи падару модар нарафта буд, дар болои он ўро мастона мезад, ё бо баҳонаи андак коре ба синаи реш-реши ӯ намак мепошид [14].

Аммо чӣ гуна хомӯшӣ, ки даруни дилаш чун оташи танӯр аланга мезад, оби чашмаи аз рухсори сурхаш ҳамчун борони баҳорие... равон буд [12].

Муҳаққиқи тоҷик Қ. Мухторӣ ғангоми баррасии хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ меорад: «Интиҳоби калимаи беҳтарин барои ифодаи мафҳум, мақсад ва андешаи худ ҳунари ашъор... Пас, дар ин ҷо ғарази услубие мавҷуд аст» [Мухторӣ: 2006, 91].

Муродифот барои таъмини обуранги бадеию тобишҳои гуногуни услубӣ ва дар баробари ин тасвири нависандаро образноку дилкаш ифода кардан ва ҳамчунин воқеъ инъикос намудани ҳодисаю воқеоти

зиндагии персонажҳои асар воситаи муҳимму ҷолибтарини забон ба шумор меравад. Забони ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ хеле диққатҷалбкунанда буда, хонандаро водор месозад, ки баробари муаллиф ва персонажҳои он амал намояд ва дар ҳалли мушкилиҳое, ки дар зиндагии қаҳрамонҳои асар вучуд дорад, ҳамроҳӣ намояд. Забоншинос Тоҳирова Қ. дар китоби хеш “Забони адабии муосири тоҷик” қайд менамояд, ки се роҳи ба вучуд омадани муродифҳо дар забон ба назар мерасад: а) калимасозӣ; б) қабули вожаҳо аз шеваҳои маҳаллии забони тоҷикӣ; в) иқтибоси калимаҳо аз забонҳои дигар [Тоҳирова: 1967, 21].

Дар осори Абдусалом Дехотӣ муродифҳои исмҳои модии ифодакунандаи сару либос ба монанди ҷома, хилъат ба мушоҳида расид:

Пас аз хӯрда шудани таом домуллоимом аз рӯи шариат хутбаро сар кард, дар ҳамин вақт як касе, ки дар паҳлуи домод нишаста буд, ба ҷомаи домод сӯзан мезад [13].

Ана инашро ба ягон ҷойи хилъати худатон ... дӯхта монед [94].

Дар мавриди ин вожаҳои ифодакунандаи сару либос забоншиносон низ фикру ақидаҳои хешро иброз намудаанд. Муҳаққиқ М. Насруллоев қайд мекунад, ки “вожаи **хилъат** адабӣ-китобӣ буда, дар осори адибон бештар мушоҳида мешавад. Муродифи он **ҷома** мебошад, ки дар забони адабии муосир бештар дар нутқи шифоҳӣ ба назар мерасад ва хусусияти умумиистеъмоли дорад” [Насруллоев: 2023, 253].

Дар забони тоҷикӣ муродифҳои адабӣ хеле зиёданд. Абдусалом Дехотӣ ҳам аз муродифҳои адабӣ ва ҳам аз муродифҳои лаҳҷавӣ истифода кардаанд.

Бештар муродифҳои ифодакунандаи ҳолат ва руҳия аз исмҳои маънӣ (абстаркт) сохта мешаванд ва ё исмҳои маънӣ мебошанд. Калимаҳои **сабр, тоб, тоқат ва тобоварӣ** низ аз ҳамин қабил калимаҳоянд. Калимаҳои **сабр** нисбатан ба **тоқат ва тобоварӣ** аз ҷиҳати

маъно васеътар буда, дар алоҳидагӣ бо онҳо чояшро иваз карда метавонад. Ин калима чи дар нутқи адабӣ ва чи дар нутқи гуфтугӯӣ ба таври васеъ ба кор бурда мешавад:

*Ҳоло **сабр** кунетон рӯзе мешавад, ки бар болои Моҳ байроқҳои сурхи калон-калон бароварда мезананд [127].*

*...бинобар ин ба ин қадар зулмҳои шавҳараи **тоқат** оварда натавониста, ба шаҳр равон шуд [15].*

*Ғурбатхола **тоқат** карда натавониста ба миёни гапи муаллима як лагад зад [46].*

***Тоқатаи** тоқ шуд ва бо як овози пурдаҳиат фарёд зад [52].*

*... пойи шутур ҳам бошад, ба сармо **тобоварӣ** карда наметавонад [52].*

Вожаҳои **тоқат** ва **тоб** бештар ҳамроҳ, ба тариқи чуфт **тобу тоқат** меоянд. Дар осори Абдусалом Дехотӣ калимаи тобовариро дар алоҳидагӣ мушоҳида кардан мумкин аст, аммо ин гуна чуфти муродифро мушоҳида наменамоем.

Забоншинос М. Муҳаммадиев хангоми баррасии баъзе хусусиятҳои лексии «Шоҳнома» доир ба муродифҳо меорад: «Барои ифодаи як мафҳум калима-синонимҳо оварда мешаванд ва ҳар кадоми онҳо тобишҳои маъноии ба худ ҳосе низ доранд» [Муҳаммадиев: 2005, 91].

Гурӯҳи дигари исмҳои маънӣ ҳолати руҳии инсонро ифода намуда, нисбат ба муҳит муносибати шахсро мефаҳмонанд. Масалан, калимаҳои **тарс** ва **ҳарос** аз ҳамин қабиланд:

*Бечора Қосимҷон аз **тарс** беҳуш шуда афтадааст ва аз ҳамон шаб ин ҷониб аз по мондааст [55].*

Калимаи **тарс** нисбат ба дигар муродифҳои худ маънои васеътар дорад ва серистеъмолтар аст. Калимаҳои ҳаммаъноӣ он аз ҷиҳати услуб ва андозаи истеъмол баробар нестанд. Калимаи **вахм** ҳам дар гуфтугӯ ва ҳам дар услуби бадеӣ роиҷ аст, аммо доираи истеъмоли ин калима

нисбат бар **тарс** маҳдудтар буда, як навъ тарси воҳимаангезро ифода мекунад:

Қодир ҳис кард, ки аз овози Қосим ҳанӯз ҳам аломатҳои ваҳм нарафтааст ва дили вай бо изтироб тез-тез мезанад [50].

Абдусалом Деҳотӣ вожаҳои **тарс ва ваҳмро** дар як ҷумла истифода бурдааст:

Бо вуҷуди ин шердилиҳо тарс ва ваҳми «ба доми худ кашидани аждаҳо» ҳанӯз дар хотирашон буд, ларзида, такида роҳ мерафтанд [21].

Вале дар баъзе маврид ин ду калима ҳамроҳ шуда ҷозибаи суҳанро зиёдтар менамоянд ва дар натиҷа тасвири ҳолати персонаж равшантар ба қалам дода мешавад. Доираи истеъмоли калимаи **ҳарос** бошад, нисбат ба калимаи ваҳм маҳдудтар аст:

Бечора Қосимҷон аз ҳарос ва тарси зиёд беҳуш шуда афтадааст ва аз ҳамон шаб инҷониб аз по мондааст [54].

Муродифҳое, ки ифодакунандаи кирдорҳои ҳубу бад мебошанд, бо исмҳои ифодакунандаи ҳолат то андозае наздик аст. Вале бо баъзе хусусиятҳои дигари хоси худ, монанди ифодаи шахс, ки умуман хислати ӯ гардидааст ва ё бо таъсири ягон ҳодисаи маълум дар ӯ ба амал меояд, аз исмҳои ҳолат фарқ мекунад. Масалан, калимаҳои **макр, ҳила, найранг** дар забони адабии имрӯзаи тоҷик бештар бо шакли макру ҳила, ҳиллаю найранг меоянд ва дар алоҳидагӣ низ дар ҳикояҳои адиб ба ҷашм расид:

Ҳеҷ чиз надидед!.. Ин найранг, албатта, аз хӯрчини ин фитнагар баромадааст [99].

Ин ба ман тухмат аст! Ҳамаи ин макр аст! – гӯён Ҳалима гиря карда ба хона даромад [99].

Калимаҳои **фиреб** бошад, бо калимаҳои макр, ҳила, найранг хусусияти ҳаммаъноӣ пайдо мекунанд:

–Аз неъматҳои лазизи табиӣ, ба тарзи сунъӣ обҳои лӯнда ва ё лӯндаҳои об сохта фуруҳтан, харидорро рӯирост **фиреб** додани дӯстдорони даромади осон кай барҳам меҳӯрда бошад [112].

Дар осори нависанда калимаҳои *фиребгарию найрангбозӣ* чуфти муродифро ташкил додаанд.

... эътироз кард қорӣ Идрис, мардум вайро ба сабаби **фиребгарию найрангбозиаш** қорӣ Иблис ҳам меноманд [24].

Ҳамин тавр, барои пуробуранг ва ҷолиб ифода шудани матлаб эҷодкор аз чунин силсилаи муродифотӣ истифода бурдааст.

Вожаҳои муродифии **дӯст, рафик, шарикро** низ дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ вохӯредем:

Дар байни **дӯстон** ҳозир будани намоёндагони республикаи нави советӣ ... хурсандихоро даҳчанд зиёд мекард [167].

Қалами аввалини онро “шахси холис” гуфта ба ман доданд ва кани, чӣ тавр?- пурсид **рафиқам** бесаброна [111].

Калимаҳои **шарик, ёр, ҷӯра** ба вожаи **дӯст** муродиф ва ҳаммаъно буда, Абдусалом Деҳотӣ дар ҳикояҳояш аз ин силсилаи муродифҳо низ истифода кардааст:

-Ҳа, **шарик**, ба хайр, ба кори савдо даромадаед, - гуфтам ҳолпурсона [75].

Яке аз **ҷӯраҳои** домод, туфлиш домодро гирифта додани шуда, аз ҷояш хеста дар ҷустуҷӯӣ шуд [68].

Калимаҳои **вақт, замон, фурсат, айём, лаҳза**, ки силсилаи муродифро ташкил кардаанд, маънои замонро ифода меkunанд. Дар ин силсила калимаи **вақт**, ки маънои васеъ дорад, сарсилсила буда, назар ба дигар муродифҳояш серистеъмол аст, аз ин рӯ, дар матн метавонад ба ивази онҳо ояд. Ҳоло ин ҷо метавонем, ҷиҳатҳои услубии онҳоро аз назар гузаронем:

– Қосим ака, – гуфт вай дар миёни роҳ истода, – дар ин ҷо аз гап гап баромаду манаҳ тафсид; як **вақт** як ҳикояи аҷоиб шунда будам, акнун ба шумо гуфта диҳам [50].

Калимаи **замон** маънои давраи муайянеро низ мефаҳмонад. Масалан: **замони ҳозира**, **замони қадим**, замони **аввала** ва ғайра, яъне давраи умр ба сар бурдан дар назар дошта шудааст.

Аммо, чи ҳодиса, ки мавзӯҳои таҳқиқоти вай ба **замонҳои** хеле қадими, ҳатто аз Доқёнус ҳам пештар оид буданд [103].

Дар замони советии мо садҳо номҳои одӣ ... расм шудаанд [84].

Калимаи **айём** ба маънои васеъ бо калимаҳои дигар низ муроди мешавад. Ин калима баъзан ба маънои кӯчида: айёми ҷавонӣ ҳам меояд ва дар чунин ҳолат низ маънои умумиаш бо калимаи **вақт** як андоза нигоҳ дошта мешавад:

Рӯзе дар айёми сайри наврӯзӣ як гурӯҳ аз рафиқони ман ҳам дар яке аз он оиҳонаҳо оиш дастӣ пухта хӯрдан хостанд, ки оишази онҳо ман будам [65].

Муродифи дигари калимаи **вақт** **фурсат** низ ба шумор меравад, ки дар ин асар мушоҳида кардан мумкин аст:

*Соатҳои панҷи бегоҳ аз тарафи шимол абри сиёҳе баланд шуда, дар андак **фурсат** тамоми осмонро фаро гирифт [41].*

*Акнун бачагон **фурсат** ёфта ба дарду ҳасратгӯӣ сар карданд [16].*

Калимаи **лаҳза** бошад, нисбатан вақти кӯтоҳро ифода мекунад.

*Дар **лаҳза**и фикр кардани ин мазмун вазъияти Туробӣ якбора дигаргун шуд [78].*

Калимаи **боз** дар ин ҷумла **вақт ва замонро** ифода кардааст: аз бозе ки, аз вақте ки, аз он даме ки:

Бечора писарам, аз бозе ки сараш дута шуд, аз дард, аз касофат намебарояд [99].

Ҳар замон ба латтаи машъалҳои гиронида равшан мерехтанд [14].

Муҳаққиқ Д. Ғозилов ҳангоми баррасии хусусиятҳои лексии «Сафарнома»-и Носири Хусрав калимаҳои муродифии онро ба се гурӯҳ чудо намуда, меорад, ки «калимаҳои муродифие, ки пурра дар забони адабии муосир дар истеъморанд: шӯр-талх, дин-кеш, зулм-ҷавр, халқ-раиҷ, мардум... то ҳол дар адабии бадеии забони ҳозира пурра дар истеъморанд» [Ғозилов: 2013, 118-119].

Ҳамин тавр, зимни омӯзиш маълум гардид, ки муродифшавии исмҳои мухталиф дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ ба таври фаровон истифода гаштааст.

Аз ин рӯ, роҳҳои пайдоиш ва хусусиятҳои муродифшавии калимаҳо ва ифодаҳо дар забони тоҷикӣ ҳеле гуногун буда, вобаста ба инкишофи тараққиёти забон ва замон онҳо низ ба тағйирот дучор мешаванд. Ин ҳодисаи забонӣ ба ҳамаи забонҳои мавҷудбуда дахл дорад. Абдусалом Деҳотӣ дар қорбурди ин гуна муродифҳо ғайол буда, ба ин восита аз фонди луғавии забони тоҷикӣ моҳирона истифода бурдааст.

Вобаста ба самти таҳқиқ нави дигари муродифот дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтанд.

1.3.2. Муродифоти сифатӣ

Дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ баробари муродифшавии исмҳои мухталиф, инчунин муродифшавии сифатҳо фаровон ба мушоҳида мерасад. Нависанда бо маҳорату истеъдоди назаррас силсилаи муродифии сифатҳои ҳаммаъноро рӯйи қоғаз оварда, забони осори хеш, аз ҷумла ҳикояҳои ҳудро пуробуранг, таъсирбахш ва равону шево намудааст. Вазифаҳои услубии сифат аз моҳияти маъноӣ грамматикӣ он падида меояд, сифатҳо на танҳо мафҳумҳои гуногун, аломату хусусияти ашёҳо, балки муносибати нигорандаро низ ифода меkunанд. Дар ин маврид андешаи Л. А. Булаховский: "Нисбат ба сифат ва феъл муродифшавии исм дар забон кам ба назар мерасад." [Булаховский: 1953, 44].

Бинобар ин, дар ҳикояҳои нависанда низ вожаҳое, ки ифодагари сифати инсон мебошанд, бешуморанд. Аз ҷумла, калимаҳои **азиз**, **шухрат**, **боҳурмат**, **обрӯманд**, **баобрӯ**, **муътабар**, **шариф**, **боъътибор**, **табаррук ва муқаддас** дар осори адиб як силсилаи махсуси муродифии сифатхоро ташкил медиҳанд. Баъзе калимаҳои муродифӣ аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздик бошанд ҳам, дар матн якеро ба ҷойи дигаре истифода барем, маънои лозимиро ифода карда наметавонанд. Зеро ҳар як вожаи муродифӣ тобишҳои маъноии алоҳидаро доро буда, бо ҳамин тобиши маъноӣ фарқияти хешро равшантар зоҳир менамояд. Дар ин маврид ба ақидаи забоншинос М. Усмонова ҳамфикр мегардем, ки чунин овардааст: “Маҳз интиҳоби дурусту бамавриди яке аз калимаҳои ҳаммаъно аз силсилаҳои синонимӣ ба эҷодкор имконият медиҳад, ки ӯ хусусиятҳои хос ва фарқкунандаи ин ё он ашё ва рӯйдодҳои олами воқеиро ба риштаи тасвир кашад” [Усмонова: 2022, 64]. Аъзои ин силсилаи муродифӣ аломату хусусиятро сареху пурра ва табиӣ ифода карда наметавонанд:

... садҳо муридони мухлис, ки хоки остонаи Эшонро “табаррукӣ” гӯён ба чашмашон сурма карда мегаштанд, ... акнун худ ба худ аз вай дур шудан гирифтанд [39].

Калимаи дигари муродифӣ *муътабар* мебошад, ки дар забони адабӣ бештар истифода мегардад. Ин вожа дар осори Абдусалом Деҳотӣ ба чашм хӯрд:

-Хайр, нусхаи муътабараширо аз қуҷо ёбем?- нурсидам [104].

Калимаи *муқаддас* низ муродифи *азиз* мебошад, нисбат ба калимаи *муқаддас* вожаи *табаррук* дар нутқи гуфтугӯӣ серистеъмолтар аст :

-Эй, ман мурам, ин дуои балогардон дорад, ҷилдаш нуқрагин, аз модари модарам мондагӣ, гиред келинҷон, табаррукӣ [94].

Мусаллам аст, ки хусусияти услубии муродифҳо ба таври гуногун ифода меёбад. Бояд қайд намуд, ки силсилаи муродифӣ дорои калимаҳои

зиёди ҳаммаъноест, ки бо хусусияти услубии худ аз ҳам фарқ дошта, ҳамчун гунаҳои услубӣ кор фармуда мешавад.

Муродифҳои мансуб ба сифати инсон дар осори адиб хеле фаровон корбаст шудаанд ва ба ин васила андешаҳои адиб таъсирбахшу муассир ифода ёфтаанд. Зимни омӯзиши муродифҳо дар осори Абдусалом Деҳотӣ мушоҳида шуд, ки ӯ барои дар мавриди муносиб ба кор бурдани муродифҳои сершумори ин ё он силсилаи муродифӣ кӯшиши зиёд ба харҷ дода, то андозаи зарурӣ ба мақсади хеш ноил гаштааст.

Муродифҳо дар осори Абдусалом Деҳотӣ ҷойгоҳи худро доранд. Маҳорати адиб дар ҷобачогузорӣ ва бамаврид истифода кардани онҳо мушоҳида мешавад, зеро муродифҳо ҳамчун калимаҳои ҳаммаъно ё наздикмаъно ғасоҳату назокати сухан ва зебоиву муассири забони асарро таъмин мекунанд. Аз сарчашмаҳои илмӣ бармеояд, ки онҳо воситаи бой намудани таркибӣ луғавӣ, дилчаспу мухтасарбаёнӣ ва дар шаклу намудҳои бехтарин ифода намудани фикр мебошанд.

Крилова М. Н. фарқият ва таъсири мутақобилаи обуранги услубиро чунин шарҳ медиҳад: *«Обуранги функционалӣ-услубӣ ва эмотсионалӣ-услубӣ ду ҷониби обуранги услубӣ ба шумор меравад»* [Крилова: 2006, 92].

Дар осори Абдусалом Деҳотӣ на танҳо муродифшавии сифатҳои ифодакунандаи хусусияти инсон, балки сифатҳое, ки аломати ашёи бечонро нишон медиҳанд, хеле фаровон ба назар мерасанд ва мо тасмим гирифтаем, ки ин қабил вожаҳоро дар алоҳидагӣ таҳлил намоем.

Калимаҳои **хунук**, **сард** ва **сармо** дар забони тоҷикӣ силсилаи маъноиро ташкил медиҳанд. Калимаи хунук сермаъно аст. Ин калима ба ғайр аз маънои муродифҳои зикршуда бо маънои маҷозии худ бо калимаҳои зиёд муродиф шуда меояд: қиёфаи хунук, хунукхӯй (баднамо, ганда), хабари хунук, нохуш, бад, сухан, (нафаси) хунук, хунук хӯрдан ва ғайра.

*Вай бо як **табассуми хунукаки** истехзоомез ба модараи нигоҳ карда, бо шиораи ҳайрат китфҳояшро боло кашида монд [82].*

Калимаи **сард** камистеъмол буда, бештар дар забони адабии китобӣ ба кор бурда мешавад ва дар забони гуфтугӯии баъзе маҳалҳои ҷанубӣ вожаи сармо низ ба маъни хунукӣ низ истифода мешавад:

*Ин фасл агарчи мисли зимистон **сард** набуд, вале барои деҳқонони камбағал ва мардикорон рӯзгузаронӣ он қадар хуб набуд [33].*

*Як нагоҳ аз рӯзҳои **сармои зимистон** ҳаво ба дараҷаи баланди **сардӣ** расида, аз бисёр боридаи барф шохҳои дарахтон ҳам гардида буд [15].*

Услуби нигоришу истифодаи муродифот дар ҳикояҳои адиб хос аст: дар як маврид калима ҳамчун сифат меояд, дар дигар маврид бо калимасозӣ ҳамчун исм.

Дар силсилаи муродифӣ вожаҳои **хуб**, **нек**, **нағз**, **беҳ** ва **хуш** дар нутқи соҳибони забон хеле зиёд корбаст мешаванд.

*Ба Қодир ҳам зиёну заҳмати калон расондаасту, лекин бечора бача дар дилаш ягон нияти **нек** карда будааст магар, толеаш баландӣ карда саломат мондааст [55].*

Калимаи **хуб** дар забони адабӣ бештар мавқеъ пайдо карда нисбат ба муродифҳои дигар серистеъмол мебошад ва ба маънои “қабул дорам», «розӣ ҳастам», «ҳо, оре, бале» пас аз шунидани амр ё супорише меояд:

*Ман **хуб** гуфта мондаму аммо восита нашудам... [76].*

Дар забони гуфтугӯӣ калимаи «**нағз**» серистеъмол аст.

***Нағз** баҳра мебарам, -гуфт Шитоб бо ҷашмони айёронааш ба ман як нигоҳи маънидоре карда... [76]. Худашон **нағз** нахӯранд ва напӯшанд ҳам барои ӯ пул сарф мекарданд [32].*

*Муҳаррир ба чӣ даркор, **нағзтар** хонад-дия! [80].*

*Ростӣ, Ҳамида ба шавҳараи рӯйи **хуш** намедод [14].*

Ба ғайр аз ин калимаи **беҳ** низ муродифи вожаи **хуб** мебошад, ки дар мисоли поён мушоҳида намудем.

*Додои ба ҷои ин дарди сарҳотон ягонта ошқаду меовардед-ку **беҳтар** мешуд, -гуфт модари бачаҳо [110].*

Хубу беҳ:

*Агарчи нохонда буд, одобу ахлоқаш назар ба дигар духтарони қишлоқ **хуб** ва **беҳтар** буд [12].*

Дарачаи қиёсии сифат **беҳтар** дар муқоисаи дигар фард нишон дода шудааст. Пас, истифодаи муродифҳо дар ҳикояҳои нависанда маҳорати баланди суҳанофарии ӯ буда, осори пурғановати нависанда ба ин восита равшану таъсирнок тасвир ёфтааст. Муродифҳо дар забони тоҷикӣ аҳамияти назаррас дошта, дар гуногунии ифода, муассирии суҳани муаллиф ва батафсил баён кардани фикр хеле муҳиманд.

1.3.3. Муродифҳои ҷуфтистеъмол

Як қабати боби муродифҳоро дар забони тоҷикӣ муродифҳои ҷуфт ташкил медиҳанд. Ин навъи муродифҳо дар забони мо ниҳоят бисёранд. Масъалаи муродифҳои ҷуфт яке аз масъалаҳои муҳими забоншиносӣ ба шумор меравад. Муродифҳои ҷуфт тамоми хусусиятҳо ва нозукиҳои табиӣ забони зиндари инъикос менамоянд. Муҳаққиқ Б. Сиёев дар ин маврид чунин ақида дорад: "Муродифҳои ҷуфт таърихи қадим дошта, дар забони адабиёти классикӣ ҳам барои пуррагӣ ва ифоданокии маъно васеъ истифода бурда мешаванд" [Сиёев: 1968,12].

Дар забони адабии муосири тоҷик ва суҳани омиёнаи мардум низ ин навъи муродифҳоро хеле зиёд ба қор бурдаанд. Аз ин рӯ, шоирону нависандагон дар осори хеш ба муродифот бештар таваҷҷуҳ намудаанд ва ин андешаро муродифоте, ки Абдусалом Деҳотӣ дар ҳикояҳояш мавриди қорбаст қарор додааст, тақвият медиҳад. Хусусиятҳои забонии муродифҳои ҷуфтро ба назар гирифта дар забони тоҷикӣ мо ба гурӯҳҳои зерин ҷудо карда метавонем:

А) Муродифҳои ҷуфте, ки дар асл пурра хусусияти муродифӣ надоранд, лекин дар ҷараёни нутқ хусусияти муродифӣ зоҳир мекунанд:

сайру гашт, сабзу хуррам, ғаму ғурбат, ному нишон, зиёну заҳмат, дарду ҳасрат, ҷағу манаҳ, лабу даҳан ва монанди инҳо. Абдусалом Дехотӣ дар хикояҳои худ ин гуна муродифҳоро фаровон истифода бурдааст:

Сайру гашт:

*...Як ғуруҳ талабагон бо ҳамроҳии муаллимашон омада дар **сайру гашт** буданд [11].*

Сабзу хуррам:

*Ба ҳар сӯйи чорбоғ, заминҳои қорам ва чарогоҳҳои **сабзу хуррам** ғардиш намуданд, гулҳо чиданд...[11].*

Ному нишон:

*... ва он мактабҳои қуҳнае, ки мийи бачагонро ин тавр заҳрдор мекард, **ному нишон** намондааст [22].*

*Аз ин қор ба қасе як зарра ҳам **зиёну заҳмат** расидагеш не [53].*

Аз мисолҳои боло эҳсос менамоем, ки як ҷузъи ин муродифҳо дар алоҳидагӣ аксар маънои дигар доранд, лекин дар рафти суҳан, тавассути маҷоз онҳо барои ифодаи як маъно меоянд.

Б) Муродифҳои ҷуфте, ки як ҷузъашон дар алоҳидагӣ маъно дошта, бо ҷузъи дигар маъноро пурра ва мушаххас мекунад: ҷангу ҷидол ва қачу қилеб, бору буна, моли манол, ҳоку туроб ва монанди инҳо. Масалан, ҷидол – ҷанг, ҳарб, задухӯрд, ҳусумат, низоъ, қашмақаш; қилеб – норост, ҳам, қач; буна – асбобу анҷоми ҳона, асбоби сафар, зод, тӯша; манол – ҷое, ки аз он нафъе, даромаде ба даст мебарояд; туроб – хок, замин.

Бояд ҳаминро зикр намоем, ин гуна қалимаҳо бештар дар забони ғуфтугӯй ба назар мерасанд:

Қачу қилеб:

*Қадамов дигар қизе нағуфту қепқашро ба сараш **қачу қилеб** паҳи қарда баромада рафт [105].*

*Як нағӯҳӣ ба ҳавли Абдуллобой бо аспу ароба **бору бунаи** тӯй ... омад [13].*

В) Муродифҳои чуфте, ки барои ифодаи аломат, хислату хусусият ва ҳолат меоянд: оҳу фиғон, дарду ҳасрат, аҷоибу ғароиб, зорию тавалло, хилъату хислат, хоксорию шикастанафсӣ, даври даврон, орзую умед, фарёду фиғон, маҳву мот, оламу ходис ва ғайра.

*... ноилоҷ ҳар замон **оҳу фиғонҳои** пурдард аз дили боҳасрат ва аламнокӣ худ мебарорад [12].*

Дар ин ҷумла нависанда барои баён намудани ҳолати руҳии персонажи асари худ муродифи чуфтро бомаврид корбаст намудааст, ки хеле хуб мазмуни ҷумларо ифода намудааст.

*-Маълум шуд, ки ҳамон шаби бисту ҳафтум хобҳои **аҷоибу ғароиб** дида, хоболуд аз бом афтида, пои чапаш шикастааст [31].*

*-Аммо аз **хилъату хислаташ** диди маро номаш беиштар ҳайрон карда буд [74].*

Г) муродифҳои чуфте, ки мафҳуми гуногунро ифода меkunанд: ҳайру садақа, ғаму ғурбат, таҳсину офарин, биму ҳарос, назру ниёз, фикру ҳаёл, зиёну зарар, тобу тоқат, қатлу ғорат ва ғайра.

Ҳайру садақа:

*- Охир, яъне ки дар ҳақи бузургвор ягон беадабӣ ё шаккоқӣ рӯй дода бошад, тавба карда, ба кафорати гуноҳ камтар **ҳайру садақа** ё ягон сар буз, а?.. [61].*

Ғаму ғурбат:

*- Оҳ, чи гуна бахти сиёҳе доштем, чӣ гуноҳе карда будем, ки ба ин гуна **ғаму ғурбатҳо** дучор шудем [34].*

Назру ниёз:

*Пешкашҳо ва **назру ниёзҳои**, ки пеш аз чор тараф оби равон барин омадан мегирифтанд, ҳозир ҳастаку нестак шуда монданд [39].*

Безиёну зарар:

- *Занҳои бефарзанд ба нияти фарзанд, бойҳо ба талаби зиёд ва беэиёну зарар шудани молу давлатишон, беморҳо барои шифо ёфтан...* [52].

Шавқу шодӣ:

Фақат як чиз намонд, ки чашимонро хоб паҳи кунад, ин – шавқу шодиш ид буд [156].

Забоншинос С. Ҳалимов дар китоби хеш «Таърихи забони адабии тоҷик» меорад: «Дар асрҳои XI-XII дар осори мансур синонимҳои ҷуфт низ истеъмоли шудаанд; зоду роҳила, гулу банд, саҳрову дашт, иглолу куюд, сукуну қарор, шуабу завоё. Ин синонимҳо бештар арабию арибианд, камтар аз синонимҳои тоҷикию арабӣ иборатанд» [Ҳалимов: 2002, 67].

Дар осори Абдусалом Деҳотӣ вожаҳои воҷеҳуранд, ки пайдарпай омадаанд ва мазмуну мундариҷаи ҳикояро боз ҳам рангин сохтаанд:

Як рӯзи тобистони солҳои хурдиш ман, тобистони соли 1920 бошад, мо бо чандин нафар аъзои хонавода заллаю зағома бардошта, аспу ароба ва хару хингил савор шуда, ба маъракаи тӯйи ҳешовандонамон меҳмон шуда рафтем [113].

Дар ин ҷумла муродифи ҷуфти ноҷаҳо “заллаю зағома” мебошад, ки дар фарҳанг забони тоҷикӣ ба маънои «қуттии гирдаи ҷӯбин ва дар зераш нӯст кашидашудае, ки дар он ҳар чиз меандозанд ва ба сифати паллаи тарозу низ қор мефармоянд» омадааст [Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ 1: 1969, 156].

Дар ҷумлаи зер вожаи тарс бо вожаҳои бим, харос муродифи ҷуфтистеъмоли шуда омадааст. Калимаи бим, харос низ маънои тарсро ифода мекунад.

“Набошад, шумо зуд ягон чиз ният кунед, вагарна бо ҳамин биму харосу тарс сахт зарар мебинед [61]. Бояд зикр намуд, ки ваҳм бо ҳавл якҷоя омада, як навъ тарси воҳимаангезро ифода мекунад:

Аммо Қодир ҳис кард, ки аз овози Қосим Ҳанӯз ҳам аломатҳои Ҳавлу ваҳм нарафтааст ва дили вай бо изтирб тез-тез мезанад [50]. Ин калима дар чуфтҳои дарду алам, дарду ҳасрат низ мушоҳида карда мешавад. Калимаи **дард** хусусиятҳои зиёди маъноӣ дорад.

Ягон ғамгусоре надорад, ки дарду ҳасрати худро гӯяд... [12].

“Оқибат дигар тобу тоқатм намонд [58].

Ҳамин тавр, роҳҳои пайдоиш ва хусусиятҳои муродифшавии калимаҳо ва ифодаҳо дар забон хеле гуногун мешаванд. Забоншиноси тоҷик Д. Фозилов дар ин маврид ақидаи худро чунин иброз намудааст: «дар ҳар як забон синонимҳо бо роҳҳои гуногун ба вуҷуд омада, бойигарии луғавии ҳамон забонро ташкил мекунанд. Дар як забон агар пайдоиши синонимҳо аз ҳисоби лаҳҷаҳо зиёдтар бошад, дар забони дигар мумкин аст, ки аз ҳисоби забонҳои дигар дохил шудани лексикаи фаровон боиси инкишофи забон гардад» [Фозилов: 2013, 120].

Таҳқиқи мавод ба мо имкон дод, собит намоем, ки муродифҳои чуфт ҳам дар осори Абдусалом Деҳотӣ мавқеи калонро ишғол менамоянд. Ногуфта намонад, ки роҳҳои пайдоиши муродифҳо вобаста ба тақозои нутқи ҷорӣ ворисони забон ба таври мухталиф намудор мегарданд, ки намунаи онҳоро дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ дида баромадем.

Муродифоте, ки Абдусалом Деҳотӣ дар осори хеш истифода намудааст, бо тобишҳои маъноиву услубии худ осори нависандаро рангин сохтааст. Кӯшиши нависанда барои исботи назари хеш дар ифодаи муродифот ва ҷилоҳои услубии он назаррас мебошад.

1.4. Корбурди мутаозод

Зухуроти калимаҳои мутаозодӣ дар забон ҳодисаи табиист, зеро дар табиату ҷамъият тамоми ашё ва рӯйдодҳои ҷаҳони воқеӣ ду тарафдоранд, ки онҳо дар муқобили ҳамдигар меистанд. Муҳаққиқону донишмандон дар асрҳои миёна ба ин масъала тавачҷуҳи хоса доштанд.

Аз ҷумла, Маҳмуди Омулӣ, Насируддини Тӯсӣ, Шамс Қайс Розӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ доир ба мутазодҳо андешаҳои худро баён намудаанд [ниг.: Хоҷаев: 2013]. Забоншиносони тоҷик Ҳ. Маҷидов “Забони адабии муосири тоҷик” [1999], М. Муҳаммадиев «Баъзе хусусиятҳои лексикии «Шоҳнома» [2005], Ҳ.Талбакова дар китобу мақолаҳои худ «Антонимҳои феълӣ дар забони тоҷикӣ» [1999], “Луғати мутазодҳои забони адабии тоҷик” [2008], «Антонимҳои номӣ яке аз воситаҳои муҳими забони тасвир» [2010], Д. Хоҷаев «Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI» [2013], Қ. Мухторӣ «Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ» [2006], М. Ҷумъаев «Хусусиятҳои лексикӣ семантикӣ «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ» [2011], Ф. Шарифова «Хусусиятҳои вожагонии «Кашф-ул-маҳҷуб»-и Ҳучвирӣ» [2011], У. Саъдуллоев «Хусусиятҳои луғавӣ ва маъноии «Футувватномаи султони»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ» [2013], Д. Фозилов «Хусусиятҳои лексикӣ «Сафарнома»-и Носири Хусрав» [2013], Ж. Гулназарзода «Низоми маъноии феъл дар забони адабии тоҷикӣ» [2022] ва дигарон дар мавриди мутазодҳо кӯшише ба харҷ додаанд, ки дар ташаккули инкишофи минбаъдаи забони адабии тоҷик мавқеи бузург дорад.

Дар забоншиносии рус доир ба мутазодҳои ҳиссаҳои гуногуни нутқ муҳаққиқон натиҷаҳои хуб ба даст овардаанд. Чунончи, Л. А. Новиков «Антонимия в русском языке» [1973], В. М. Морозова «Антонимия имён существительных в современном русском языке» [1974], А. Т. Свистунов «Глагольная антонимия в русском языке» [1981].

Л. А. Новиков дарки дурусти мафҳуми зиддиятро дар омӯзиши мутазодҳо аз ҳама муҳим ва асосӣ медонад [ниг.: Новиков: 1973, 17]. Вожаҳои муқобилмаъно дар таълифоти адибон як воситаи тасвир ба шумор мераванд. «Мутазодҳо дар асарҳои бадеӣ чун воситаи муҳимми ифоданокии сухан корбаст мешаванд» [Лвов: 1984, 12].

Забоншинос Ҳ. Талбакова дар китоби худ «Антонимҳои номӣ яке аз воситаҳои муҳими забони тасвир» меорад: «Муҳаққиқони соҳаи забон бештар ба ҷиҳати зоҳирии ин категорияи луғавӣ диққат дода, онро антоним ё мутазод ва олимони адабиётшинос тазод номидаанд» [Талбакова: 2010, 4].

Алоқамандии мутазодро бо санъати бадеии тазод забоншинос М.Муҳаммадиев дар баррасии баъзе хусусиятҳои лексии «Шоҳнома» хеле хуб муайян намуда, овардааст: «Мутазодҳо чун воҳиди луғавӣ ва тазод ҳамчун санъати шеърӣ дар баробари баъзе хусусиятҳои умумӣ ҷиҳатҳои муайяни фарқкунанда низ доранд» [Муҳаммадиев: 2005,103].

Аз рӯйи таснифоти забоншинос Ҳ. Талбакова мутазодҳои исмӣ забони тоҷикӣ вобаста ба сохташон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд:

- 1.Мутазодҳои исмӣ аслӣ (луғавӣ);
- 2.Мутазодҳои исмӣ сохта;
- 3.Мутазодҳои исмӣ матнӣ (контекстуалӣ) [ниг.:Талбакова:2010, 9].

Дар забон ҳамаи калимаҳо мутазод надоранд, яъне нисбат ба муродифҳо мутазодҳо камтар воমেҳӯранд. Аз ин рӯ, мутазодҳоро бештар дар ҳиссаҳои нутқи сифату зарф мушоҳида мекунем. Агар муродифҳо бо силсилаи муродифӣ сарукор дошта бошанд, мутазодҳо бо ҷуфтҳои мутазодӣ бештар воমেҳӯранд. Мо низ тасмим гирифтем, ки вожаҳои мутазодии ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ марбут ба ҳиссаҳои нутқи гурӯҳбандӣ намуда, вожаҳои мутазодии исмӣ, сифатӣ, зарфию феълиро бо ҷилоҳои услубӣ дар осори нависанда нишон диҳем.

Хусусияти мутазодҳои лексикӣ ҷуфтистеъмолии онҳост. Ҷуфти мутазод бештар бо маънои аслии калима меояд: калону хурд, ғаму шодӣ, неку бад, рӯзу шаб, гармою сармо, олиму ҷоҳил ва ғайраҳо. Бояд қайд кард, ки ҷуфтҳои мутазодӣ пайиҳам оянд, хусусияти мутазодиашонро аз даст медиханд. Масалан: хурду калон-ҳама, шабу рӯз-ҳамеша, рости дурӯғ-ғапҳои ҳархела, гармою сармо-тамоми фасл ё сол:

Хурду калон:

*Охир, ҳукумат мактабу курси бисёре кушод, **хурду калон** –ҳама мактабхону ғандон шудаанд [117].*

*Онҳо хурсанд буданд, ки аз сари нав ба оғӯши дури кӯҳсор озуқа ва молҳои саноат бурда, аз **хурду калони** аҳолии он ҷо раҳмат мешунаванд [144].*

Шабу рӯз:

*Аз тарафи дигар дар қишлоқ қатлу зорат ва босмачигарӣ ривоч гирифта **шабу рӯз** деҳқонон ва камбағалонро беором карда буд [33].*

Дар ин ҷумла вожаҳои **шабу рӯз** хусусияти зидмаъной надошта, ба маъной ҳамавакт, ҳамеша, доимо омадааст.

Пиру чавон:

*Гӯё ин рӯз, иди дарахт ва гиёҳон аст, ки ҳама **пиру чавон** либосҳои рангоранг дар бар доштанд [20].* Дар ин ҷумла низ адиб бо овардани вожаҳои **пиру чавон** ҳамаи одамонро дар назар дорад. Мувофиқи андешаи забоншинос Ж. Гулназарзода «мутақод дар асоси муқобилгузорӣ, зидмаъной падида меояд» [Гулназарзода: 2022, 275].

Калимаҳои **пир, чавон, хурд, бузург** сифат буда, дар ҷумлаҳо ба вазифаи исм омадаанд.

Умуман, берун аз матн на калимаи **бузург**, балки **калон** бо вожаи **хурд** хусусияти мутақодӣ дорад, вале дар матн калимаҳои **хурду бузург** ба ҳам хусусияти зидмаъной зоҳир мекунанд. М. Қосимова қайд мекунад, ки «калимаҳои антонимӣ бештар ашё, аломату ҳолат, миқдору андозаро мефаҳмонанд» [Қосимова: 2011, 104]. Ҳамин тавр, дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ мутақодҳо бештар хусусияти услубӣ пайдо карда, дар банду бастаи он мавқеи бузург дорад.

1.4.1. Мутақодҳои исмӣ

Мутақодҳои исмӣ дар забон миқдори камро ташкил медиҳанд. Калимаҳои шох-гадо, шох-дарвеш, гул-хор, ҳабиб-рақиб, дӯст-душман, маст-

хушёр, об-оташ ҳамчун исмҳои мутазодӣ маълуму машхуранд. [ниг.: Талбакова: 2008, 11]. А. А. Реформатский менависад, ки «антонимшавии исмҳо дар забон нисбатан кам мушоҳида мешавад [Реформатский: 1967, 67]. Бо вуҷуди ин дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ исмҳои мутазодиеро мушоҳида намудем, ки маънан вазъи иҷтимоии ба ҳам зидро таҷассум менамоянд ва барои тасвири чигунагии ҳаёти мардум, вазъи иқтисодӣ ва шароити иҷтимоӣ дар асарҳои бадеӣ истифода мешаванд. Калимаҳои зидмаъноӣ **султон** ва **дарवेश**, **хӯҷаин** ва **хизматгор**, **обу оташ** дар таълифоти адиб бамаврид қорбаст шудааст:

Ин номҳо акнун хоку туроб шудаанд,- Қаримҷон ғанаиро бо ҳамон ҷиддият давом дод,- дарवेशу султон дигар вуҷуд надорад [82].

*Дар саҳни ҳавлӣ **хӯҷаину хизматгор** хомӯш рӯ ба рӯ истоданд [56].*

*Бале, **оби** хуштаъм ҳам не, балки заҳоб [111].*

*Алав (**оташ**) акнун реза-реза шуда, ба миёни бутта ва алафҳои атрофиш парид [62].*

*... Қомил, пеш аз он ки бо **дӯстаи** видоғ кунад, ба гӯши вай ... чизе гуфт [128].*

*... **душиманам** аз торҳои мӯйи сарам ҳам бисёр, барои ғимояи худам...[72].*

Мутазодшавии исмҳо ба андешаи А. А. Реформатский «Бештар дар исмҳое дида мешавад, ки бо сифатҳои муқобил алоқамандӣ дошта бошанд» [Реформатский: 1967, 67]. Дар зарбулмасалу мақол нависанда сифатҳои хурду бузургро ҳамчун исм қор фармудааст:

*Тақсирҷон, акнун ҳафа намешаветон-дия, «Аз **хурдон** хато, аз **бузургон** ато» гуфтаанд [60].*

Дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ низ гурӯҳи калимаҳоро вохӯрдан мумкин аст, ки аз сифатҳои муқобилмаъно зимни ҳодисаи субстантиватсия ба исм табдил ёфтаанд. Масалан, калимаҳои **пиру ҷавон** бо ҳамин роҳ ба категорияи исм гузаштаанд:

*Ҳама зану мард, **пиру ҷавон** хурсанду дилишод буданд [14].*

Дар осори адиб калимаи **ханда** бо вожаи муқобилмаънои худ-
гиря корбаст шудааст:

*Модари бечора аз бекасии худ оҳ кашида ва аз зулми босмачиён
шикояткунон **гиря** мекард [37].*

*Дар ҳақиқат бо дидани афти эшон дар чойхона чанд касро **ханда**
гирифта бошад ҳам, лекин нафасашон ба дарунашон афтида монд [42].*

*Як бегоҳ Модари Меҳрӣ ба хонаи худ **гиря** карда нишаста буд,
Қосимбой даромада монд [37].*

М. Муҳаммадиев ба калимаҳои мутазодӣ ишора карда мегӯяд, ки «муносибат, ҳиссиёт ва ҳолати шахсро» ифода мекунанд [Муҳаммадиев: 1968, 30]. Аз ин рӯ, дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ, инчунин вожаҳои роҳбардан мумкин аст, ки аз ҳолати инсон бармеоянд. Абдусалом Деҳотӣ чунин калимаҳоро барои тасвири ҳолати муқобили ду нафар хеле барҷаста тасвир намудааст.

Дар ҳақиқат, интиҳоби калима барои тасвири ҳолатҳои ба ҳам зид ва амалҳои муқолиф хеле муҳим ва зарур мебошад ва дар забон ҳодисаҳои мавҷуданд, ки бо мурури замон баъзе вожаҳои маънои муқобили худро нигоҳ медоранд, гурӯҳи дигар бошанд, калимаҳои нави муқобилмаъноро ба вуҷуд меоранд [ниг.:Ғозилов: 2013, 129].

Ҳодисаҳои воқеаҳои, ки дар ҳаёт вуҷуд дорад, хоҳ-нохоҳ бо ҳамдигар аз рӯйи ягон амалу ҳолат муқобили ҳам меистанд ва ҳангоми ба қалам кашидан ва тасвири он манзара нависанда маҷбур мешавад, ки вожаҳои хусусияти зидмаъноидоштаро истифода барад. Аз ин рӯ, адибону нависандагон, ки дар дарёфти чунин калимаҳои истеъдоди баланди ғайридоранд, дар офаридани образи бадеӣ ва сахнаи таърихӣ аз ин гуна унсурҳои луғавӣ фаровон истифода мекунанд. Ин ҳақиқати масъала дар забони тоҷикӣ назаррас буда, аз манфиат ҳолӣ нест. Аз ин рӯ, забоншиноси тоҷик Ҳ. Талбакова қайд мекунад, ки «Ду қувваи ба ҳам зид – равшанӣ ва зулмот, некӣ ва бадӣ дар табиат ва ҷамъият аз рӯзи ба

вучуд омадани дунё амал мекунад. Табиист, ки ҳамаи ҳодисаҳои ба ҳам зид дар забон, пеш аз ҳама дар қолаби калимаҳо ифода мегарданд» [Талбакова: 2008, 8].

Калимаҳои мутазодие, ки мо бо онҳо дучор омадем, бештар хусусияти луғавӣ доранд ва онҳо берун аз матн низ ин хусусияти худро гум намекунанд. Масалан,

Хурд-калон: Қобилбой ва писари *хурдиаш* аз сари дастурхон хеста давиданд [70].

Ду колхозчӣ дар болои об бо писари *калониш* Қобилбой ҷанҷол мекарданд [70].

Олим-ҷоҳил:

Худованди карим ба *олим* ҳам мувофиқи ҳудаи насибу рӯзи додааст, ба авому *ҷоҳил* ҳам...[24].

Шаб-рӯз:

Ин ҳол ба синаи *реи-реиш* падару модари ӯ намак пошид ва *рӯзи равишан* ба назарашон чун *шаби торик* гардид [38].

Дар вожаҳои **шаҳр ва қишлоқ** нависанда ҳодисаи мутазодиро барҷаста намоён кардааст:

Қиссаи «Лайлатулқадр»-и Қурбон-сарроф дар ҳуди рӯзи дигар овоза шуда, даҳан ба даҳан аз *қишлоқ то шаҳр* рафт [31].

Ҳ. Маҷидов меорад: «Ба ин нисбат ифодаҳои навъи шабу рӯз, ғоидаву зиён, зимистону тобистон ва монанди инҳоро ҳамчун навъи махсуси антонимҳо чудо кардан қобили қабул нест. Истеъмоли чуфти онҳо ҳодисаи нутқ аст, на забон. Дуруст аст, ки чунин ҳодисаҳои нутқ дар баъзе маврид рехта шуда ба ҳодисаи забон табдил меёбанд: зеру забар, обу оташ, буду нобуд, доду гирифт. Дар ин сурат онҳо ба воҳидҳои фразеологӣ мегузаранд ва аз доираи воҳидҳои луғавӣ ба кулӣ соқит мешаванд» [Маҷидов 2007, 88].

Ҳар яке аз калимаҳои мутазодӣ дар эҷоду таълифоти нависанда хусусияти услубӣ зоҳир намуда, дар баёни андешаи мақсадноки ӯ нақши бузургро мебозад. Пуробурангӣ, муассирӣ ва ҷаззобияти забони асари бадеӣ дар истифода ва корбурди мутазодҳо дар мавриди муайян, дар ҷой ва мавқеи худ аз ҷониби нависанда саҳт алоқамандӣ дорад.

Мутазодҳои услубӣ-фардӣ воситаи муҳимми баёни образҳои суҳан, воситаи муқобилгузори мафҳумҳо мебошанд. Баъзан нависанда дар баёни фикр калимаҳои гуногунро дар матн бо ҳам муқобил мегузорад, ки онҳоро мутазодҳои услубӣ-фардӣ меноманд:

Оё як духтари понздаҳсолаи ҳусндор бо як марди хунукбашараи чилу ду сола муносиб аст [14].

Акнун бо камоли хурсандӣ мегӯяд: «Зинда бод озодиҳои занон, нест бод зулми шавҳарони золим» [15].

Калимаҳои муқобилмаъноӣ ҷумлаи боло: *духтари ҳусндор – марди хунукбашара, ҷавонону миёнсолон, зинда бод – нест бод* хусусияти услубӣ касб карда, барои пурчино баромадани забони асар ва таъмин намудани бадеияти забон рӯйи кор оварда шудаанд.

*Аз миён ду рӯз гузашт, аммо Меҳрӣ ҳанӯз **сиҳат** нашудааст, балки рӯз то рӯз **бадтар** мешуд [37].*

Вожаи **сиҳат** ва **бадтар** бо ҳам хусусияти мутазодӣ пайдо намудаанд.

Дар забони адабиёти бадеӣ, дар матни шоир ё нависандагон ба порчаҳои ҷудогонаи манзум ё мансур во меҳурем, ки онҳо танҳо хусусияти зидду муқобила доранд. Як ҷумла бо ҷумлаи дигар ва ё як мафҳум ба мафҳуми дигар зид ё муқобилмаъноӣ. Муҳаққиқ Ш.Исматуллоҳ дар ин маврид ақидаи хоси худро баён намудааст: «Дар матни асари бадеӣ калимаҳо бо тобиши нозуку бадеиашон бо ҳам наздик шуда, муқобили ҳамдигар меистанд, яъне онҳоро антонимҳои матнӣ меноманд» [Исматуллоҳ: 2007, 103].

Дар ҷумлаи мазкур калимаҳои **келин** ва **душман** низ дар муқобили ҳам меистанд, зеро **келин** ба маънои шахси наздик, дӯст, фарзанд ва душман шахсе бо нияти бад ва зиёнкор омадааст:

– *Ҳамаи ин фитнаю фасоди келинам, – гуфт Зиёданисо якбора аланга гирифта, – мани сарсахт ба даргоҳам келин не, надониста душмани ҷамхона овардаам [99].*

Дунё торикистон шуда, қиёмат қоим расида истодаасту ин одами бедард ҳеҷ воқеа нашудааст мегӯяд – а?!... [45].

Калимаҳои мутазодӣ замону вақти ба ҳам муқобилро низ таҷассум карда метавонанд. Ба ин фаслҳои **баҳору зимистон** мисол шуда метавонад, ки адиб онҳоро хеле аҷиб ба қалам додааст:

Фасли зимистон рӯзҳои сарду хунук ва дарахтони хушку бемева бо фасли баҳор – айёми кишту қор, рӯзҳои гарму манзараҳои зебо муқобили ҳам омадаанд.

– *Ҳа, занак, – гуфт Эргашбой бо оҳанги савол, – чехраат ҳозиракак мисли баҳор хуррам буд-ку, барои чӣ боз мисли зимистон хираю тира шуд? [131].*

Нависанда дар офаридани симои қаҳрамонҳои асари худ, тасвири манзараҳои табиат ва мавқею ҷойи баамалоии воқеа мушкилӣ надошт, зеро барои ифода қардани мақсаду мароми хеш аз ҷиҳати таркиби луғавӣ бой ва имконоти васеъ дошт. Яке аз сабаби ба осонӣ ба даст овардани афкори андешаи хеш бештар ба масоили забонӣ рӯ овардани худӣ муаллиф аст.

Дар ҷараёни таҳқиқ мо тавонистем, ки аз ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ бо мутазодҳои зиёде дучор оем, ки онҳо сар то сари ҳикояҳои адибро фаро гирифта, ба ин восита ҳам нутқи адиб ва ҳам нутқи персонажҳои ҳикояҳои ӯро рангину пурчило намудаанд.

1.4.2.Мутазодҳои сифатӣ

Дар мавриди мутазодҳои сифатӣ забоншиносони тоҷик ба монанди Р. Ғаффоров, Б. Камолиддинов, Н. Маъсумӣ, С. Сабзаев, Ҳ. Мачидов, М. Муҳаммадиев, М. Қосимова, Ҳ. Талбакова ва дигар муҳаққиқон дар асару мақола ва таҳқиқи забону услуби шоирони алоҳида ин масъаларо пайгирӣ кардаанд. М. Сабзаев дар таҳқиқоти хеш «Забон ва услуби шоирони маорифпарвар» кайд мекунад, ки «дар шеърҳои шоирони маорифпарвар истифодаи мутазодҳо ҳамчун воситаҳои образнокӣ ифодаи фикр мавқеи калон доранд» [Сабзаев: 1991, 26]. Қ. Мухторӣ нигоштааст, ки «Мутазодҳо бештар хоси калимаҳои ифодакунандаи аломату хусусиятҳо бошанд ҳам, ин маънои онро надорад, ки танҳо сифату зарфҳо бо ҳам мутазод мешуда бошанд» [ниг.:Мухторӣ: 2006, 102]. Дар забон мутазодҳои сифатӣ миқдоран хеле назаррас буда, муҳаққиқон бештар ба ҳамин гурӯҳи мутазодҳо диққат додаанд [ниг.:Талбакова: 2008,10].

Мо ҳангоми таҳқиқ дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ ба мутазодҳои сифатӣ дучор омадем, ки намунаи он оварда мешавад:

Рост-каҷ:

*Ба ҷои тангкӯчаҳои **каҷу** килеб кӯчаҳои **рости** калон, ба ҷои кулбаҳои **пастаку торик** хонаҳои **барҳавои сохти нав** ба вуҷуд омадаанд [117].*

Рост-дурӯғ:

***Рости гапро** гӯям, – **гуфт** ақои харбузашиноси мо аз шармаи сурх шуда... [11].*

*Тамоми аъзои усто Ҳамроҳро ларза фаро гирифт, дар ҳоле ки **дурӯғ** будани ин муамморо медонист [60].*

Калимаи **рост** дар ин ҷумла сухани дурусту саҳеҳ, ҳақ буданро ифода намуда, муқобили сухани **дурӯғ** аст. Баъзан мутазодҳо дар калимаҳои сохта, дар навбати худ, бо ҳам муносибати мутазодӣ пайдо мекунанд, ки ин ҳодиса дар асарҳои бадеӣ вобаста ба услуби нигориш ба амал меояд:

Роста-чаппа:

*Усто ин ишиарезаҳоро бодикҳат **чаппа-роста** карда диду баъд ба моҳи тобон, ки шуълааш аз байни он нурпоиш мекард, нигоҳ кард [62].*

Дар ҷумла ҷуфти мутазодии чаппа ва роста кор фармуда шудааст, ки чаппа дар ҳолати акс воқеъ кардани чизе, яъне сараш поён ва пояш боло воқеъ шудани чизеро дорад, муқобили роста ва роста он чи, ки мустақим, бе печу ҳам бошад. Қайд кардан ба маврид аст, ки мутазодҳо барои якбора нишон додани моҳият аз як аломату хусусият ё ҳолат ба дигаре гузаштанро низ мефаҳмонанд. Ин ҳодиса дар забони тоҷикӣ низ ба мушоҳида мерасад, ки Абдусалом Деҳотӣ хеле аз он моҳирона истифода бурдааст:

*Мирюсуф портфелаширо ба пушташ монда ба тарафи **рости** домод нишааст, ба тарафи **чапи** домод келин нишааста буд [68].*

Дар осори нависанда як қатор мутазодҳои луғавие истифода шудаанд, ки бо ёрии якдигар хусусияту нишонаҳояшон барҷаста намоён мегардад. Дар ҷумлаи поён нависанда аз мутазодҳои ширин – талх, хурд– калон, равшан– торик, дуру – наздик хеле моҳирона истифода бурда, ҳолу аҳволи персонажҳои асари худро баён намудааст:

*... “агару магар”ҳои мо поён надоштанд, лекин бо инҳо на ҳалқамон тар мешуду на комамон **ширин**, хулоса, **ширинакбозӣ** ба **талхкомӣ** мубаддал шуд [112].*

*Шаби никоҳ, рӯзи рӯйбинон низ гузашт, шаби дигар шуд, домод ба хона даромад, гӯи ҳар дуяшонба зиндагии **ширин** сар карданд [14].*

*Ҳамида бо шавҳараи Луқмонхоҷа ба қадри чор моҳ як навъ зиндагонӣ карданд, баъд аз он ҳамаи рӯзҳояшон бо ҷанҷол ва **талхкомӣ** гузашт [14].*

Калимаи турш низ бо калимаи талх хусусияти муродифӣ дошта бошад, ҳам дар ҷумлаи зерин ба маънои маҷозии норизо будан омадааст:

*Баъд вай рӯ **туриш** карда, тӯмору бозубандро бўсида, ба кисабағалаи андохту якбора аз ҷояш хест [94].*

Вай оҳиста-оҳиста қадам монда ба пеши дариҷа рафта дар **торикӣ** каме гӯш андохта истоду бо ҳаракати дасташ маро ҷез зад [125].

Ба атроф назар мекардем, чунин менамояд, ки чароғҳои **равшану** фурузон... то рафт дуртар мераванд [231].

Муридҳои пештараи чандин солҳо боз бегона шуда рафтагӣ ҳам аз **дуру наздик** омада ба эшон боз ихлос бастанд, нони эшон аз нав ба раған гӯтид [47].

Шодон-ғамгин:

Бачагон худро ба оғӯши табиат дода **шодон** ва хандон аз домолло нурсиданд [19].

Қосимбой аз фаҳмидани мазмуни ин коғаз аз аввалаи чанд дараҷа зиёдтар **ғамгин** гардид ва ангушти таҳайюр ба дандон газида, ба дарёи тафаккур ғарқ шуд [34].

Калимаҳои **давлатманд** ва **бой** дар муқобили маъноӣ вожаи **камбағал** меистанд:

Зеро ки Луқмонхоҷа **давлатманд** буд [13].

Бобораҳмат як деҳқони **камбағал** буда, дар як қишлоқе, ки аз шаҳр хеле дур буд, зиндагонӣ мекард [7].

«Дар баёни нависанда калимаҳои ғайриантонимӣ дар матни муайян зидмаъно мешаванд, ки онҳоро антонимҳои услубӣ-фардӣ мегӯянд» [Забони ҳозираи тоҷик: 1981, 37]. Мавқеи ҷойгиршавии ашё, ки бо исмҳои макони бо ҳам муқобил ифода мешаванд, низ дар асари адиб ба назар мерасанд:

Дар вақташ **азоб ва машаққат** кашидем, имрӯз ба **роҳат ва осудагӣ** расидем [153].

Дар ҷумлаи боло калимаҳои **азоб ва машаққат** ва **роҳат ва осудагӣ**, ки ҳолати руҳии қаҳрамонро ифода мекунанд, дар мавқеи мутақобил қарор доранд.

Дар ин бобат Л.А. Булаховский менависад: «Интиҳоби антоним

дар назар гирифтани маъноҳои гуногуни калимаро талаб мекунад» [Булаховский: 1953, 45].

Инчунин, муҳаққиқи забон Қ. Мухторӣ доир ба ин мавзӯ андешаҳои хоси худро дорад: “Табиист, ки антонимҳо дар осори ҳама гуна эҷодкор хусусиятҳои забонро инъикос намуда, дорои нишонаҳои фардӣ мегарданд. Нигоранда аломат ва хусусияту мафҳумҳоеро ба ҳам зид мегузорад, ки дар тахайюли образофарандаи ӯ меғунҷад” [Мухторӣ: 2006, 102].

Хулоса, мутаозодҳои сифатиرو Абдусалом Деҳотӣ дар ҳикояҳои худ бо ҷилоҳои услубию муассир истифода намудааст, ки онҳо айни замон дар забони ҳозираи тоҷик мавриди истифода қарор доранд.

1.4.3. Мутаозодҳои зарфӣ ва феълӣ

Дар забони адабии тоҷик мутаозодҳои зарфӣ низ кам нестанд. Чунончӣ, кам– бисёр, оҳиста– зуд ва ғайра. Мо ба ин наъми зарфҳо дар осори Абдусалом Деҳотӣ вохӯредем, ки онҳо хеле бамаврид ва дар ҷойи муносиб қор фармуда шудаанд.

Зарфҳои хоссаву ҳолат дар осори нависанда бештар ба назар расиданд. *Ба монанди: дер – зуд, савора – ниёда, оҳиста – зуд, аспакӣ– ниёда.*

Оҳиста – зуд:

*Дар ин асно бачае омада **оҳиста** ба гӯши Эргаишбой пичиррос зад [136].*

*Акнун **зудтар** никоҳ қардан лозим буд [13].*

*Ҳамида, ки танҳодаст буд, бачааш гиря мекард, бинобар ин кабоб **дер** монд [14].*

*Ҳатто аспи **саворӣ** ва сағи вайро «шумо-шумо» гуфта ҳурмат мекарданд [39].*

*Келину домод ба фойтун, дигарон **ниёда** ба роҳ даромаданд [69].*

Ҳанӯз суханаиш тамом нашуда буд, ки ду нафар **аспакӣ** хашимгин шуда... мо доди туро шунида наметавонем, гӯён ду-се қамчин зада пешандоз ҳай карданд [34].

Боре **пиёда** ба тарафи бозори колхозӣ мерафтам [75].

Келинро ҳам ба асп **савор** карданд, ду кас аз ҷилави асп дошта, равон шуданд [14].

Мутазодҳои зарфҳои замон вақту хангоми воқеъ шудани амалро шарҳ медиҳад: имрӯз – пагоҳ, имшаб – фардо, дирӯз – имрӯз, дина–имрӯз, сахарӣ – бегоҳӣ, рӯзона – шабона, порсол– имсол ва ғайра.

Мо бошем аз **пагоҳ то бегоҳ** аз ин хонаи сиёҳ берун намебароем [16].

Як **бегоҳӣ** Зиёданисо бо қиёфаи андешамандона ба назди келинаш нишасту аз ким куҷоҳо даромад карда омад [94].

Амакатон нестанд, ман **имшаб** мслиҳат кунам, **фардо** шудану нашуданиширо мегӯям [13].

Шабона зани Адуллобой ба шавҳараиш гуфт [13].

Фардо хостгор омад ва ҷавоб шудани тӯйро аз модари духтар гирифта ба гуфт [13].

Имрӯз – фардо:

«Озодӣ» кам бошад ҳам, ман худам шумоёнро як рӯз озод мекунам, аммо **имрӯз не, фардо** ҷумъа гузарад... ба Чӯпонато меравем, ҳам саёҳат мекунем, ҳам зиёрат, – гуфт [18].

Мутазодҳои зарфҳои миқдору дараҷа: як-як, ду-ду, ҳазор-як, зиёд-кам, ин қадар, он қадар, чӣ қадар, як қадар, қариб, андак-бисёр, беҳад-кам, барзиёд-кам, як кас-як гурӯҳ дар осори нависанда мушоҳида шуд:

Танҳо ҳар замон **андак** чаим кушода ба падару модари худ ним нигоҳе мекунад [37].

Ҳар қадаре ки ба хонаи домод наздиктар мешуданд, **ҳамон қадар** ҳамида ғамгинтар мешуд [15].

*Пас аз он тоҷи мурғро **камтар** бурида ва хуни онро ба тамоми бадани бача молид [37].*

*–Эҳа, гуноҳамон аз мӯйи сарамон ҳам **бисёр**, – гуфт мӯйсафеди хабарбиёр [43].*

*Аммо шайхҳои он ҷо наmemонданд, ки касе ягонтаи ин моҳиҳоро **кам** кунад [58].*

Калимаи **бисёр** дар осори нависанда бо муроди **фузунтар** низ кор фармуда шудааст, ки инро дар ҳикояи “Доғи фарзанд” мушоҳида намудем:

*Ин ҳол ғаму ғуссаи модари Меҳриро **фузунтар** мегардонд [37].*

*... бо баҳонаи **андак** коре мезад, ғӯё ба синаи реи-реи Ҳалима намак мепошид [14].*

Мутазодҳои **хандону нолон** дар асар мавриди истифода қарор ёфтааст, ки мо ин ҷо намуна хоҳем овард ва онҳо ба худ тобишу ҷилоҳои услубӣ пайдо кардаанд.

*Рӯзи дуҷум бегоҳонӣ рӯйи ҳавли тӯйхона мисли сайр пур аз одам буд, ҳама **хандону шукуфон** бо ҳам дар гуфтушунид буданд [13].*

*Ҳамида **нолон-нолон** ба хона даромад, косаи шакастаро дида танаши дар ларза даромад [11].*

Вобаста ба ин, забоншинос Б. Камолиддинов дар мавриди мутазод хангоми таҳлили забон ва услуби ҳикояҳои Ҳаким Карим меорад, ки зидгузори дар маъно нисбат ба калимаҳои алоҳида равшантару муассиртар аст [Камолиддинов: 1967, 49]. Муҳаққиқ С. Сабзаев нигоштааст, ки «дар мутазод чунин аст, ки аломат, хосият, ҳолат ва амалиётро фақат калимае қатъӣ инкор мекунад [Сабзаев: 1991, 26]. Дар мавриди мутазодҳои феълӣ донишмандону муҳаққиқон дар китобу мақолаҳои хеш андешаҳои ҷолиб баён намудаанд. Забоншиноси тоҷик Ҳ.Талбакова дар мақолаи «Антонимҳои феъл дар забони тоҷикӣ» доир ба вижагии ин падида ибрози ақида намуда, овардааст, ки “бо

гирифтани пешванди инкории *на*- антонимҳо сохта намешаванд, вале дар назм баъзан бо омадани пешванди *на*- калимаҳо хусусияти зидмаъноӣ зоҳир мекунад» [Талбакова: 1999, 62].

Д. Фозилов дар китоби «Хусусиятҳои лексикӣ «Сафарнома»-и Носири Хусрав доир ба мутазодшавӣ лексикӣ феъл қайд намудааст, ки «антонимҳои ҳамреша хеле зиёд ба мушоҳида мерасанд: расонанд-нарасонанд, бошад-набошад, дарравад-дарнаравад, фурӯд омад-фурӯд наёяд» [ниг.: Фозилов: 2003, 130]. Бояд гуфт, ки забоншинос Ҳ. Мачидов дар ин маврид нуктаи назари хешро дорад: Ба гурӯҳи антонимҳои луғавӣ инчунин шаклҳои инкорӣ калимаҳо, ки аз ҷумлаи зухуроти хосиятҳои сарфӣ онҳо аст, дохил намешаванд. Мисолҳои навъи овард – наовард, ширин – ширин не, «баҳор–баҳор не антоним набуда, шаклҳои тасдиқи инкори калимаҳои ҷудогона мебошанд» [Мачидов: 2007, 88].

Муҳаққиқ Ж. Гулназарзода дар таҳқиқи низомии маъноӣ феъл дар забони адабии тоҷикӣ корбурд ва вижагиҳои мутазодҳои феълиро таҳлил намуда, овардааст: «Шакли инкорӣ як амал, ҳолат, вазъият на дар ҳама маврид муқобили амалу ҳолат ва вазъияти дигар шуда метавонад. Шакли инкорӣ феъли омадан – наомадан, инкори омадан аст ва маъноӣ рафтанро ифода намекунад ё ин ки феъли наовардан худ ба худ ақаллан як тобиши маъноиро нишон дода наметавонад ва фақат ҳузури матн метавонад ин мушкилиро бартараф созад» [Гулназарзода: 2022, 269-284].

Дар баррасии мутазодҳои феълӣ дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ мо ба забоншиносон Ҳ. Талбакова, Ҳ. Мачидов ва Ж. Гулназарзода пайравӣ намудем. Феълҳои рафтан–омадан, нишастан–хестан, баромадан – нишастан (офтоб), кофтан – ёфтан вожаҳоянд, ки хусусияти мутазодӣ пайдо кардаанд, яъне ҳарду ҷузъи мутазодӣ метавонад бо таркибҳои феълӣ ифода шавад:

Рафтан–омадан:

Вай боре “ба пеши хешам” меравам гуфта, як шабу як рӯз ғоиб шуда **рафту** бегоҳии рӯзи шанбе ғашта **омада**, аз дари ҳавлӣ худ ба худ гурунгосзанон даромад [96].

Ҳалима ба зиддияти модаршӯяш нигоҳ накарда баромада **рафт** [95].

Мабодо чашими бад нарасад гуфта аз як дуохони зӯр ду қӯштӯмору як бозубанд гирифта **омадам** [94].

Нишастан – хестан:

Усто Ҳамроҳ, ки аз ҳама солхӯрдатарин аъзоёни артел ҳисоб мешуд, ба суҳанҳои мулло, шайх ва Мутававалӣ бо иҳлоси тамом гӯш карда **иштида** буд, охир вай ҳам **хеста** равон шуд [66].

Яке аз ҷӯраҳои домод, туфлии домодро гирифта доданӣ шуда, аз ҷояш **хеста** дар ҷустуҷӯӣ шуд, аммо туфлии домод, ки барои осуда **нишастан** аз пояш кашида ба тоқчаи меҳмонхона монда буд, дар ҷояш набуд [68].

Шин – хез:

Якумаш Саидаброри Тартиб аст, ки сару либос, **шину хез** ва гуфтугӯяш ба лақабаи мувофиқ меояд, вай бисёр кам бо тамкин гап мезанад [26].

Дар ин ҷумла вожаҳои **шину хез** хусусияти мутазодии худро аз даст дода, маъноӣ одобу ахлоқи инсониро ифода кардааст.

Дар забони тоҷикӣ мутазодҳои феълӣ бо ҳам хусусияти зидмаъноӣ доранд ва мутазодҳои феълӣ луғавӣ ва таркибӣ мешаванд.

Дар ҷумлаи дигар феъли **шикастан** бо феъли таркибии номи **дуруст кардан** хусусияти мутазодӣ пайдо кардааст:

Дар бозгашти даромаданиш, азбаски иштиаи чароғи 30-юм бо расидани шамоли саҳт **шикаста** буд ва онро аз нав **дуруст мекарданд**, хона як қадар торик буд, диққати ҳама ба чароғ баста шуда буд [68].

Калимаҳои **фууромадан** ва **баромадан** мутазодҳои луғавии феълӣ ба ҳисоб мераванд:

... талабагони мактаби шуруи ... ба атрофи Чӯпонато **баромаданд**... [20].

Соате гашта аз дарёи Зарафшон гузашта ба қишлоқе расиданд ва ба ҳавли як бой **фууромаданд** [35].

... аммо ин дастаи дуздон на барои **мудофиа** кардани деҳа, балки барои **зорат** кардан ва бироҳат намудани деҳқонони деҳа ташиқил шуда буданд [34].

Ҳамин тариқ, мутазодҳои феълӣ, ки дар шакли луғавӣ, яъне калимаҳои сода ифода шудаанд, чандон зиёд нестанд: нишастан–хестан, омадан–рафтан, хондан–рондан, ҳаст–нест, харидан–фурӯхтан, бастан–кушодан. Масалан, дар мақоли зерин мутазодҳои баста ва кушода хеле хуб ифода ёфтааст:

Баста-кушода:

–Ин қадар дӯғ назанед, “як дари **баста** сад дари **кушода**” [77].

– Ана, ҷоду ҳамин, дидӣ? – гуфт Ойҷон он чизро ба дасташ гирифта ва **кушода** истода, – ана ин борешими ҳафтрангааш аломати ин ки пеши қорат маҳкаму чанбар-части **баста** шудааст... [96].

Пӯшида – кушода:

... гиребони курташиро андаке **кушода** – “туф-туф, чашими бад нарасад, –гуфта **пӯшида** мемонад [93].

Ҳамин тавр, дар осори Абдусалом Деҳотӣ ҳама гуна мутазодҳои мавриди истифода қарор ёфтааст ва мо ба андозаи кофӣ аз онҳо баҳравар гаштем. Дар баробари таҳқиқот мо барои худ як завқи беандозаи бадеӣ пайдо кардем ва ба ҳунари калимасозӣ ибораорӣ нависанда ошно гаштем.

Хулоса, калимаҳои мутазодӣ дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ хеле зиёд қорбаст шуда, маъноҳои шайъӣ, аломат, миқдор, ҳолат ва ҳодисаҳои табиӣро ифода мекунанд. Онҳо барои равшанӣ возеҳтар тасвир намудани воқеаҳо ҳодисоти ба ҳам зид дар асари бадеӣ хеле

муҳим буда, дар ҳолатҳои гуногуни нутқ истифода мешаванд. Абдусалом Деҳотӣ низ аз ин имконоти забонӣ тавонистааст бештар истифода барад.

**БОБИ II. МАВҚЕЪ ВА УСЛУБИ КОРБУРДИ ВОЖАҲОИ
АСЛАН ТОЧИКӢ ВА ВОМВОЖАҲО ДАР ҲИКОЯҲОИ
АБДУСАЛОМ ДЕҲОТӢ**

2.1. Вожаҳои аслан тоҷикӣ

Абдусалом Деҳотӣ дар замони шуравӣ кору фаъолият намудааст, таъсири замон ва вақт дар осори нависанда баръало намоён аст. Ҳангоми мутолиа ва таҳқиқот маълум гашт, ки гарчанде дар таркиби луғавии ҳикояҳои адиб калимаҳои бегона фаровон аст, вале бунёди таркиби луғавии осори нависандаро, асосан, калимаҳои аслии тоҷикӣ ташкил медиҳанд. Ба ин гурӯҳ ҳамаи вожаҳои аслии ҳамин забон ва ҳам вожаҳое, ки ба воситаи вандҳои забони тоҷикӣ аз калимаҳои забонҳои бегона сохта шудаанд, дохил мешаванд. Шарқшиноси рус И.О.Оранский дар ин маънӣ чунин қайд кардааст: «Забони тоҷикӣ низ калимаҳоро дар бар мегирад, ки сирф тоҷикӣ буда, дорои қоидаву қонунҳо, аломату хусусияти хоси худ мебошанд ва аз ҷиҳати баромади таърихӣ худ, асосан, ба забонҳои ғарбии эронӣ ва қисман ба забонҳои шарқии эронӣ тааллуқ доранд» [Оранский: 1960, 235-236].

Баъзе аз калимаҳои аслии тоҷикӣ то имрӯз бетағйир ва баъзеи онҳо бо тағйироти ҷузъии савтию маъноӣ дар забонамон дар истеъмол мебошанд ва асосу манбаи луғати ҳамин забонро ташкил дода, дар заминаи забони тоҷикӣ пайдо шудаанд. Калимаҳои аслии тоҷикӣ «ба яке аз забонҳои қадимаи мансуби гурӯҳи забонҳои эронӣ рафта мерасанд» [Забони адабии ҳозираи тоҷик: 1973, 30].

Забоншинос Ҳ. Маҷидов дар ин маврид чунин овардааст: «Таркиби калимаҳои аслии тоҷикӣ низ ниҳоят мухталифанд. Дар байни онҳо баробари вожаҳои мансуб ба қабати ҳиндуаврупоӣ, калимаҳои умумиэронӣ ва сирф тоҷикиро низ мушоҳида кардан мумкин аст» [Маҷидов: 2007, 89].

Вожаҳои аслии таркиби луғавии забони ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ, ки мавқеи онҳо дар забон хеле устувор аст, асосан, аз инҳо иборат аст: *модар, падар, писар, хок, парда, пинҳон, сар, даст, пешонӣ, гардан, гӯш, пой, корд, бел, табар, камон, ранг, сафед, устухон, рег, гул, дил, баҳор, сад, хона, пар, ноз, гандум, ҷав, харбуза* ва амсоли инҳо. Нависанда дар ҳикояҳои хеш эҷодкорона ва бо маҳорати баланди нависандагӣ аз ин дурдонаҳои зебои забони тоҷикӣ истифода бурда, ба ин васила тавонистааст, ки ба дилу дидаи хонандаи хеш ҷо шавад. Мо низ дар таҳқиқи вожаҳои аслии тоҷикии ҳикояҳои адиб бе душворӣ имкон пайдо намудем, ки онҳоро ин ҷо рӯйи варақ биёрем:

*“Дар **пешониаш** ба андозаи ним паллаи чормағз чуқурчае ҳам пайдо шуда буд” [31].*

*Вай маслиҳат дод, ки тамоми **устухони** ҷонварҳои бӯй гирифтагӣ ... ба майдонча партофташударо дар як гӯша ҷамъ карда, ба болояш ду-се занбар **хок** резам [51].*

*«Ин як метр доқа камаш 3 сум шавад, ин як ориш чит 2 сум – ин шуд 5 сум :6 сум пули **парда** – ҷамъаш шуд 11 сум» [67].*

*“Вай ба қабехтарин хатои ошкоршудааш ҳам бо **гардани**ахӣ ранги илмӣ давонда, аз он ягон маънӣ тарошиданӣ ва ёбандаи хаторо мулзам карданӣ мешавад” [107].*

*«... аз **дилаш** доғи фироқи падару модар нарафта буд, дар болои он шавҳарааш мастона ё ба баҳонаи андак коре мезад... [14].*

*- Шумо, деҳқонбача, **харбузашинос** бояд бошед... [110].*

*Қади симҷӯб барин дарози қоқ, **ҷоғҳои** логари нӯсту устухонаш ба ҳам часпида, ранги мисли ранги шуш кандагӣ ва риши тунуки аз дуди кӯкнорхона зард шудагии эшон ... аҷаб намуди хандаоваре доштанд [42].*

Дар ҷумлаҳои овардашуда мо бо калимаҳои аслии *пешонӣ, устухон, хок, дил, ҷоғ* ва *харбуза* вохӯрдём, ки ин вожаҳо дар ҳамаи давру замон мавриди истифода қарор ёфта, ҳам дар забони адабӣ ва ҳам дар

забони гуфтугӯӣ серистеъмоланд. Муродифи вожаи *пешонӣ* дар забони адабии классикӣ *чабин* аст, вале дар забони гуфтугӯӣ чумлаи фразеологии «арақи чабин рехтан» дар истифода маъмул аст. Ҳамчунин ба маънои тақдир, сарнавишт низ истифода мегардад. Масалан, «он чи дар тақдир аст, шӯри пешонӣ» киноя аз толеи пастро ифода мекунад.

Вожаҳои *устухон ва парда* низ дар забон муосири тоҷик ба маънои пештараи худ дар истифода аст ва нависанда низ ба маънои аслӣ ба қор бурдааст. Вожаи дил дар забони тоҷикӣ серистеъмол буда, дар калимасозӣ хеле ғаъл аст (дилшод, дилхоҳ, дилбар, дилсард, дилкаш, дилсиёҳ, дилбазан, дилноз, дилафгор) ва дар забони адабии китобӣ муродифҳои он қалб ва замир мебошад. Вожаи қалб низ дар калимасозӣ ғаъл аст, ба маънои аслии худ дили инсонро далолат мекунад, вале дар забони гуфтугӯӣ ва адабиёти бадеӣ ба маънои «дасти қалб», киноя аз дузд ва қаллоб будан истифода мешавад. Инчунин, воситаи асосии сермаъноии забон шуда метавонад (дили бемор-маънои асосӣ; дили мамлакат-марказ, дили кӯҳ-мағзи кӯҳ, дили санг-миёни санг, дили шаб-ними шаб) ва ба ин монанд.

Забоншинос М. Қосимова воҳидҳои аслии таркиби луғавии забони адабии тоҷикро аз чор гурӯҳ иборат медонад: калимаҳое, ки аз ҷиҳати баромади худ ба гурӯҳи забонҳои ғарбии эронӣ баробар тааллуқ доранд; калимаҳое, ки ба забонҳои гурӯҳи шарқии эронӣ мансуб ҳастанд; калимаҳое, ки бо ёрии воситаҳои калимасозии забони тоҷикӣ (аффиксатсия // вандҳо, калимасозии мураккаб, таркибӣ) унсурҳои нави луғавӣ сохта шудаанд ва калимаҳое, ки бо ёрии воситаҳои калимасозии забони тоҷикӣ аз воҳидҳои луғавии иқтибосӣ сохта мешаванд [Қосимова: 2012, 91-93].

Калимаҳои аслӣ аз замонҳои хеле қадим дар забонамон вуҷуд дошта, асоси таркиби луғавии забони тоҷикиро ташкил медиҳанд. Вожаҳои аслӣ аз рӯйи хусусиятҳои хоси худ аз калимаҳои иқтибосӣ ба

куллӣ фарқ мекунанд, зеро хусусиятҳои муҳимме, ки дар онҳо вучуд дорад, ба мо имкон медиҳад, дар шинохти онҳо ба хатой роҳ надихем. Забоншиноси барҷаста Ҳ. Маҷидов дар мавриди унсурҳои аслии забони тоҷикӣ ақидаи хоси худро дорад: «Қабати қадимтарини решаҳои аслии тоҷикӣ ба умумияти ҳиндуаврупоӣ рафта мерасад, ки ин ханӯз дар даврони моқабли таърих арзи вучуд мекард» [Маҷидов: 2007, 93].

Масалан, дар ҷумлаи зерин вожаи падар ва писар, аз нигоҳи баромади таърихӣ решаҳои аслии онҳо ба умумияти ҳиндуаврупоӣ рафта мерасанд ва аз лексикаи қадимаи умумиэронӣ маншаъ мегиранд, вожаҳои сирф дар забони тоҷикӣ боқимонда мебошанд:

Падару писарҳо се каса шуда ду колхозчиро каллакӯбак карданӣ буданд... [71]

Вожаҳои модар, зону, гург, гов, ҳашт, даҳ; асп, чаши, бихишт, душман, жола, тундар дар ҳикояҳои нависанда бештар мавриди истифода қарор ёфтааст.

«Аммо душманони Ҳокимияти Советӣ-боён, муштзурон ва босмачиён бо ҳар роҳ... чархи таърихро ақиб гардонданӣ мешуданд» [265].

Калимаҳои аслӣ, ки хеле ғайрӣ ва серистеъмоланд, дар бобати калимасозӣ низ мавқеи бузург доранд: хона, хонавода, хонагӣ, хонанишин, хонавайрон, хонабардӯш, ҳамхона, ва ғайра

Даҳони худи Қобилбой аз шодӣ то пушти гӯшаи кушода шуд, аҳли хонаводааш низ кафиша монда, патак пӯшида медавиданд [69].

Як рӯзи тобистони солҳои хурдии ман, тобистони соли 1920 бошад, мо бо чандин нафар аъзои хонавода... ба саҳро, ба маъракаи тӯйи хешовандонамон меҳмон шуда рафтем [113].

Мӯйсафед... аз чойхона баромада рафт... [44].

Вожаҳои аслии тоҷикӣ, ки нависанда дар ҳикояҳои хеш истифода намудааст, асосан, умумиистеъмол буда, ба ҳамаи соҳибзабонон фаҳмо

ва шинос аст, зеро онҳо дар шакли тағйироти охиринашон вучуд доранд. Масалан, вожаҳои **гӯш**, зан, модар, **абрӯ**, замин, дарахт, рост, гарм, равшан ва монанди инҳо хеле зиёданд, ки дар ҳикояҳои нависанда корбаст гардидаанд :

*Акнун мардуми ҷамоа ҳар пагоҳ **гӯш** ба қимори каромоти нав ба нави эшон шуда меистоданд [42].*

Вожаи **гӯш** дар таркиби мақол омада, маънои зиракию доногии мардуми маҳалларо ифода кардааст ва маънои аслии он узви инсон – узви шунавой мебошад ва аз ҷиҳати сохт сода буда, як ҳичоро дар бар мегирад.

Калимаи **рост** дар забони тоҷикӣ хеле сермаъно ва серистеъмол буда, ҳамчунин хусусияти омонимӣ низ дорад, ки мо дар зербоби омонимҳо инро мушоҳида намудем. Дар ҷумлаи зерин мо ин калимаро интиҳоб намудем, зеро инсоният ба гапи **рост**, роҳи **рост**, дасти **рост** таваҷҷуҳи зиёд дошта, инро меписандад ва вожаи **рост** дар ин ҷумла дар таркиби ибораи **изофӣ** омада, узви бадани инсонро ифода намудааст. Сифатро ифода намуда, аз ҷиҳати сохт сода мебошад:

*Ба дасти **ростаи** печонда, бо як зӯр задан тахминан як метр докаро канда баровард [40].*

Ба гурӯҳи вожаҳои аслӣ, инчунин, калимаҳое низ дохил мегарданд, ки аз калимаҳои бегона бо ёрии вандҳову нимвандҳо сохта шудаанд. Аз забони арабӣ калимаҳои зиёде дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид гаштаанд, ки дар калимасозӣ онҳо хеле фаъоланд. Масалан, аз вожаи арабии маълум ба воситаи пешванди *но-* (номаълум) ва аз вожаи арабии сир бо иловаи асоси замони ҳозираи феъли забони тоҷикӣ *дон* (*сирдон*) вожаҳои нав сохта шудаанд. Ин вожаҳо дар забон хеле серистеъмоланд. Масалан:

*Як каси **номаълум** аз худи Мирюсуф шубҳа карда бағали ўро диданӣ шуд [69].*

*Баракалло, рафиқи **сирдони** безабон... ва аз рӯйи портфелаи бӯсаҳо мекард [69].*

Маълум аст, калимаҳои асли аз калимаҳои иқтибосӣ фарқ меkunанд ва ин маъниро забоншинос Ҳ. Маҷидов хеле дуруст қайд намудааст: «На ҳар як калимаи фонди асосии луғавӣ (масалан, калимаҳои иқтибосӣ) ба ҷумлаи калимаҳои аслии тоҷикӣ дохил мешаванд ва баръакс на ҳамаи калимаҳои аслии тоҷикӣ (чунончи калимаҳои кӯҳнашуда ва таърихӣ) мансуби фонди асосии луғавӣ мебошанд [Маҷидов: 2007, 93]. Аз ин рӯ, мо ин мафҳумҳоро набояд бо ҳам омезиш диҳем. Масалан, вожаҳои маъмули остана «даромадгоҳи хона» ва ҳокистар «пасмондаи оташ» дар ҳикояҳои адиб мавриди истифода қарор ёфтааст:

*Зиёданисо нӯги асоро ба таги **остонаи** дар зада омад [97].*

*Зиёданисо як хокандоз **хокистари** оташдонро оварда дар пеши назари Ойҷон ва Ҳалима тит кард [98].*

Ба андешаи забоншиноси тоҷик Қутбиддин Мухторӣ «Инҳо, пеш аз ҳама, калимаҳое мебошанд, ки барои ифодаи мафҳумҳои гуногун омада, дар калимасозии забони тоҷикӣ хеле фаъоланд» [Мухторӣ: 2006, 14].

Ҳамчунин, забоншинос Р. Додихудоев дар мавриди қолабҳои вожаҳои аслии тоҷикӣ чунин ибрози ақида намудааст: «Ҳанӯз дар забони ҳиндуаврупоӣ калимаҳои решагӣ қисмати муҳими фонди асосии луғавиро ташкил медиҳанд. Дар забони муосири тоҷик ҳам чунин калимаҳо дар қолабҳои якрешагии навъи С: ў, о; СҲ: об, ош; ҲС: мо, бо; ҲСҲ: бад, **нон**; СҲҲ: **асп**, орд ва ҲСҲҲ: даст, бурд тарҳрезӣ шудаанд» [Додихудоев: 1975, 36].

Миқдоран вожаҳои аслии тоҷикӣ, ки бо исми ифода ёфтаанд, хеле зиёданд. Аз вожаҳои аслии тоҷикӣ, ки ифодакунандаи мафҳумҳои ҳешутаборианд: падар, модар, хоҳар, бародар, домод; мафҳумҳои ифодакунандаи номи узвҳои бадан: сар, даст, пой, чашм, руй, гӯш, даҳон, бинӣ, гардан дил; мафҳумҳои ифодакунандаи олооти меҳнат ва асбоби

рӯзгор, ороишот: корд, бел, табар, теша, ранда, арра, шона, ангуштпона; номи зироатҳо: гандум, чав, нахӯд, наск, мош, пиёз, харбуза, тарбуз, каду, зира; номи дарахт: себ, нок, шафтолу, ток, бед, сафедор, арча, булут, сарв; номи ҳайвонот: гов, асп, буз, гӯсфанд, бузғола, гӯсола, гург, хирс, шер, бабр, саг, муш; номи парандаҳо: мурғ, кабк, боз, зоғ, бум, боша, хумо, хурӯс; мафҳумҳои ифодакунандаи вожаҳои ҳаётан муҳим: об, кӯҳ, абр, барф, борон, осмон, замин, ситора, хона, дар, девор, рӯз, шаб, сол ва монанди инҳо дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ мушоҳида шудаанд:

*Як бегоҳ дар сари дастархони ноширо **падару писар** ва келину **модаршӯ** нишаста аз ҳар дарак гап-гап мекарданд [81].*

*- **Бародарҳо**, - гуфт ба аҳли чойхона нигоҳ карда, бо як овози маҳзунона, - эшонӣ тӯрем имшаб як хоби парешон дидаанд [43].*

*Одамон **домодро** ба миён андохта ба тарафи ҳавли падардухтар равон шуданд [67].*

*...ноилоҷ ҳар замон оҳу ғизонҳои пурдард аз **дили** боҳасрат ва аламноки худ мебаровард [12].* *Аз байни ин ғалогула фарёди худӣ Рачаб ба **гӯшам** мерасид [123].* *Бо дидани ин ҳол **чаши**ҳои меҳмон аз косоҳонааш баромад... [71].*

*Ҳатто худӣ Қобилбой бо **корд** ҳамла карда буд [12].*

*Ниҳоят, навбати **харбуза** расид [109].*

*... ягонӣ **ошқаду** меовардед беҳтар мешуд... **пиёзу зира** андохта санбӯсаи кадугин мепухтем [110].*

*Рангҳо аз ранги **хурӯси** сурх камӣ надошт [70].*

*Меҳмон ака, ба портфелатон ягон... **саги** тозӣ ҳам андохта наомадед... [72].*

Хулоса, калимаҳои аслии тоҷикӣ устувору пойдор ва ба таъсири забонҳои бегона тобоваранд, зеро онҳо асрҳои аср дар забонамон мавриди истифода қарор доранд. Ин гуфтаҳои моро калимаҳои решагии кор, об, кӯҳ, рӯд, рӯз, шаб, сол, дил, даст, роҳ ва монанди инҳо тақвият мебахшад, дар

ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ бо ҳамон маъноҳо ва ҳамон қолабҳои овозӣ истифода шудаанд.

Вожаҳои луғавии аслии ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ, ки ба ҳамаи ҳиссаҳои нутқ мансубанд, номи шахс, ашё, номи парандагону ҳайвонот, узвҳои бадан, ҳодисаҳои табиат ва вожаҳое, ки ба фаъолияти одамон мутааллиқанд, ифода менамоянд ва онҳоро аз рӯи мансубияти лексикиву грамматикашон муқаррар кардан осон аст.

2.2. Вомвожаҳо

Таркиби луғавии забон ҳамеша дар инкишоф буда, ҳамаи он ҳодисаю воқеаҳое, ки дар ҳаёт ва ҷамъият ба амал меояд, ба воситаи калимаҳо дар худ инъикос менамояд. Асоси таркиби луғавии забонро асосан, калимаҳои аслии ҳуди забон ташкил медиҳанд. Иқтибосшавии калимаҳои забонҳои дигар сабабҳои гуногун доранд ва бо ин роҳ таркиби луғавии забонро ғанӣ мегардонанд. Аз ин рӯ, ба ин восита дар раванди инкишофи таърихӣ дар таркиби луғавии забон тағйироти зиёд ба вучуд меояд. «Пайванди ҳамҷаворию ҳамбастагии иҷтимоиву сиёсии тоҷикону ўзбекон ва истеъдоду қобилияту маҳорати суҳанварии адибон (хосса шоирон) натиҷаҳоеро ба бор овард, ки онҳо бо ду забон эҷод кунанд ва аксари эшон ба ин муваффақ ҳам гардиданду ба пояи устодӣ расиданд» [Эмомалӣ Раҳмон: 2020, 239].

Дар ин маврид забоншинос Ҳ. Маҷидов чунин изҳори назар намудааст: “Калимаҳои аслии тоҷикӣ, ки аз замонҳои хеле қадим дар забонамон вучуд доранд, бунёди забонамон – пойдевори ҳастии онро ташкил медиҳанд” [Маҷидов: 2007,92].

Омӯзишу таҳқиқи вомвожаҳо яке аз ҷанбаҳои илми забоншиносӣ ба ҳисоб меравад. Калима, таркибу ибораи аз забони дигар бевосита ё бавосита воридшударо вомвожа меноманд. «Забони тоҷикӣ-порсии дарӣ бо бисёр лаҳҷаҳою забонҳои эронӣ бархӯрда ба баъзеи онҳо ғолиб омада буд, бинобар ин, баъзе калимаҳои забони тоҷикӣ-порсии дариро (шаҳр,

подафроҳ-парфиянӣ, чуғд-суғдӣ, калимаҳои арғунун, наргис, алмос, дирам)-ро ҷунонӣ медонанд [Ҳалимов: 2002. 18].

Дар забоншиносии тоҷик як қатор корҳои назаррасе дар роҳи таҳқиқи вомвожаҳо ба назар мерасад. Дар адабиёти илми муосири забоншиносӣ ин масъала аз ҷониби муҳаққиқони зиёд баррасӣ ва омӯхта шудааст ва ҳамчунин ҷи муҳаққиқони ватанӣ ва ҷи муҳаққиқони хориҷӣ ба ин масъала таваҷҷуҳи хоса зоҳир намудаанд. Гуфтан лозим аст, ки зарурат ва эҳтиёҷи забон ба калимаҳои бегона забонҳои дигарро водор месозад, ки рӯ ба вомвожа орад ва муносибати байниҳамдигарии забонҳоро, пеш аз ҳама, таркиби луғавӣ муайян мекунад. Меъёрҳои муайяни вомвожаҳоро доништан барои ҳар як муҳаққиқ зарур аст, ки ин меъёрҳо ба савтиёти забони иқтибосшаванда мутобиқат кардан, ба қонуниятҳои задагузори забони иқтибосшаванда тобеъ шудан, мансубият ба ҳиссаҳои нутқ, яъне меъёри сарфу наҳви забони иқтибосшавандаро риоя кардан буда, дар заминаи забони иқтибосшаванда сохтани калимаҳои нав мебошад. Яъне, вомвожаҳо ҷунон дар забон ҳазм мешаванд, ки соҳиби забон иқтибос будани ин гуна калимаҳоро баъзан дарк намекунад, зеро ин гуна калимаҳо ба қонуну қоидаҳои забони иқтибосшаванда мувофиқ мегарданд. “Қолиби диққат аст, ки ҳар як иқтибоси луғавии забони мушаххас дар сатҳи додугирифтӣ бевоситаи намояндаи он бо намояндаи забони бегона анҷом мепазирад. Он, одатан, ҷунин калимаест, ки ин ё он мафҳуми ҳаётан муҳимро ифода карда, бе ягон мушкилӣ ҷойи холиро дар забони дигар пур мекунад” [Маҷидов: 2007, 98].

Дар забоншиносии тоҷик вомвожаҳо аз забонҳои гуногун хеле зиёд аст, ки онҳоро ба навъҳои қадим ва ҷадид ҷудо кардаанд. Мо дар омӯзиши вомвожаҳои ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ аҳамият ва мавқеи онҳоро дар ҳикояҳои адиб мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода, луғати вомвожаҳои ҳикояҳои нависандаро ба се гурӯҳ ҷудо намудем:

вомвожаҳои арабӣ, вомвожаҳои туркӣ-узбекӣ ва вомвожаҳои русӣ-аврупоӣ.

2.2.1. Вомвожаҳои арабӣ

Таъсири забони арабӣ ба забони тоҷикӣ хеле зиёд буда, пайдо шудани вожаҳои зиёди арабӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва истифодаи он бесабаб нест, ин ҳодиса таърихи дуру дарозе дорад. Пешвои миллат – Эмомалӣ Раҳмон дар китоби хеш «Забони миллат – ҳастии миллат» қайд мекунад, ки «Дар дунё забоне нест, ки бе алоқаву муносибат бо забони дигар ва бе гирифтани иқтибосот вучуд дошта бошад. Муносибатҳои гуногуни сиёсӣ иқтисодӣ, тичорату савдо, ҳамчаворию ҳамзистӣ ва дар як давлат, ниҳоят, сиёсати махлутнамоии халқҳо, тасарруфи қаламрави ҳамдигар яке аз омилҳои иқтибоси калимаҳо ба забони якдигар мегарданд» [Эмомалӣ Раҳмон: 2020, 238].

Гуфтан ба маврид аст, ки таъсиргузориҳои вомвожаҳоро ба забони тоҷикӣ ва мавқеи истифодаи онро муҳаққиқон исбот кардаанд, аз ҷумла Абдусалом Деҳотӣ чунин нигоштааст: «Онҳое, ки моли худ тоҷик шуда ба қонунҳои забони тоҷикӣ аз тарафи омма тобеъ карда шуда бошад, албатта ба қонуни имлои умумии тоҷикӣ итоат мекунад. Онҳое, ки дуруст аз худ карда нашуда, танҳо дар доираи фан монда, ё ин ки кам истеъмол карда шудаанд, ба имлои аслиашон мемонанд» [Деҳотӣ: 1966, 320]. Забоншинос С. Ҳалимов дар китоби хеш «Таърихи забони адабии тоҷик» қайд мекунад, ки «Таъсири лексикаи арабӣ ва ҷумлаҳои забони арабӣ дар «Синбоднома»-и Заҳирӣ ва «Мақомоти ҳамидӣ»-и Ҳамиддадини Балхӣ бештар мушоҳида мешавад» [Ҳалимов: 2002, 63].

Вобаста ба ин, забоншиноси рус Ю. А. Рубинчик чунин меорад: «Ҳеҷ як забони яклухти тоза вучуд надорад, ки вобаста ба вазъи ҷуғрофӣ ва шароити иҷтимоӣ-таърихӣ ба таъсири забонҳои дигар дучор нашавад ва ин ҳодиса, пеш аз ҳама, дар қисмати лугатнигорӣ инъикос меёбад» [Рубинчик: 1981, 200]. М. Муҳаммадиев хангоми баррасии баъзе

хусусиятҳои лексии «Шоҳнома» овардааст, ки дар «Шоҳнома» бештар калимаҳои арабие дучор мешаванд, ки ба меъёрҳои талаффуз ва хусусиятҳои грамматикӣ забони дарӣ-тоҷикӣ мувофиқат пайдо карда буданд. Аммо бо сабаби он ки иқтибосҳои арабӣ дар забон натиҷаи забткорӣ, маҷбурӣ буданд, аксари онҳо дар забон роҳ наёфтанд ва дар «Шоҳнома» ҳам дида намешаванд [Мухаммадиев: 2005, 41].

Дар забоншиносии имрӯза паҳлуҳои гуногуни вомвожаҳо таҳқиқ карда шуда, дар муддати дуру дарози таърихӣ забони тоҷикӣ зинаҳои мухталифи инкишофро аз сар гузаронидааст ва дар ин муддат таркиби луғавӣ ва сохтори лексии он дар зери таҳаввулу тақомули мунтазаме қарор дорад. Забоншинос М. Қосимова дар мавриди вомвожаҳои арабӣ чунин ибрази ақида намудааст: «Қараёни ба забони адабии тоҷик бошиддат ворид гаштани иқтибосҳои забони арабӣ пас аз Хуросону Мовароуннаҳрро забт кардани арабҳо, яъне аз асрҳои VII-VIII оғоз ёфт. То асри IX ҳамаи қорҳои давлатию маъмурӣ, илму адаб бо забони арабӣ буд. Аз асри IX сар карда забони давлатӣ забони дарӣ (тоҷикӣ) шуда буд» [Қосимова: 2011, 94].

Маълум аст, ки таркиби луғавии забон тамоми калимаҳои мавҷудани дар истеъмолбударо дар бар мегирад ва ҳолати гузашта ва имрӯзаи забонро инъикос мекунад. Калимаҳои забонҳои дигар дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид шудаанд, ки ин ҳодисаи таърихӣ буда, ба шароитҳои таърихӣ халқи тоҷик вобаста аст. Доир ба мутобиқати вомвожаҳои арабӣ забоншиносони тоҷик ибрази андеша кардаанд. Забоншиноси тоҷик С. Назарзода ҷиҳати таъсири забони арабӣ ба тоҷикӣ чунин ибрази андеша менамояд: «Дар баробари таъсири забони арабӣ набояд изҳори таассуф ва нигаронӣ кард. Зеро дар баъзе мавридҳо ба густариш ва пешрафти забони тоҷикӣ мадад кардааст ва имрӯз ҳам манбаи муҳимме барои сохтани луғат ва истилоҳоти нав мебошад. Вуруди ҳазорон луғот ва истилоҳот аз забони арабӣ барои

забони тоҷикӣ дигар хатаре надорад. Агар хатар медошт, забони арабӣ дар тӯли 1400 соли робита ва нуфузи бегонаи худ забони тоҷикиро набуд мекард. Ҳол он ки на танҳо чунин фоҷиае рӯй наод, балки баръакс таъвоии забони тоҷикӣ дар баёни бориқтарин ва дақиқтарин мафҳум ва маъноҳои фикрӣ, маънавӣ ва печидатарин масъалаҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар навбати аввал марбут ба ҳамон додугирифт будааст» [Назарзода: 2003, 77].

Тамоми қабатҳои услубии забони тоҷикиро вомвожаҳои арабӣ фаро гирифтаанд, ки дар истеъмол баробари калимаҳои аслии тоҷикӣ дар нутқи амалӣ бисёр вақт мавқеи худро пайдо кардаанд. Ба забони тоҷикӣ воридшавии калимаҳои иқтибосии арабӣ марҳилаҳои гуногунро дар бар мегиранд ва ин дар зери таъсири омилҳои муайян ба вучуд омадааст.

«Мақоми ин ё он халқро дар инкишофи тамаддуни халқи дигар аз рӯйи миқдори умумии калимаҳое, ки забони он ба забонҳои дигар додааст, ба осонӣ муайян кардан мумкин аст. Дар иқтибосҳои луғавии забонҳои олам осори робитаҳои мухталифи байни онҳо мушоҳида мешаванд. Ҳар як калимаи иқтибосии таркиби луғавии забон гувоҳи зиндаи ин ё он ҳодисаи таърихи гузаштаи соҳибони он аст» [Мачидов: 2007, 98].

Таҳқиқи осори адибон дар муайяну равшан кардани инкишофи забони адабӣ мавқеи муҳим дошта, имкон медиҳад, ки дар қадом ҳолат қарор доштани вазъи имрӯзаи забонро донем. Аз ин рӯ, дар осори ҳаттии гузашта ва имрӯзаи адибону нависандагон вомвожаҳои арабӣ хеле зиёд ба назар мерасад.

Яке аз чунин симоҳои барҷастаи адабиёти муосири тоҷик, ки дар асри XX зиндагӣ ва фаъолият кардааст, Абдусалом Деҳотӣ мебошад. Мо дар таҳқиқи осори устод бештар ба ҳикояҳояш таъя намуда, вомвожаҳои зиёдеро мушоҳида намудем.

Чи тавре дар боло қайд кардем, вомвожаҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ чунон ҳазм гаштаанд, ки баъзан вақт моли бегона будани онҳоро пай намебарем. Ин гуна калимаҳо сар то сари осори нависандаро фаро гирифтаанд. Чунончи: *фикр, хидмат, раҳм, матлаб, мунтазир, аҳвол, қавл, мухлис, таъриф, муддат, шуъба, алҳол, муъмин, мубаддал, мағрур, ирсол* ва монанди инҳо.

Дар осори Абдусалом Деҳотӣ калимаҳои **хидмат** ва **хизмат** дар ҳар ду шакл баробар истифода гардидааст, ки яке бештар дар нутқи китобӣ ва дигаре умумиистеъмоли мебошад:

“... шароити зиндагӣ ва набудани хӯрокворӣ ўро маҷбур мекард, ки ба хизмати ҳар кас равад [32].

“Ба ҳамин мақсад ба ҳавлии ҳамсояш омада гуфт: Холаҷон чӣ мешавад, ки барои мани камбағал ва бекас як хидмати холисона намоед [36].

Калимаи **муноҷот** дар луғат розу ниёз кардан, зорию тавалло кардан ба Худо мебошад. Дар ҳикояи “Доғи фарзанд” ин калима дар мавриди зерин ифода ёфтааст:

“Фолбин дарҳол ба чодар даромада, баъд аз муноҷоти бисёр ва пурсидани номи бемор гуфт [36].

Калимаи **мухлис**, ки маънои ихлосманд, самимӣ ва содиқ буданро дорад, дар мисоли поён мавриди истифода қарор ёфтааст:

“Ба ҳамин тарз дар мобайни як сол Султонхон бе муриду мухлис монда, оқибат худаи ба Остонқўкнорӣ мурид шудан гирифт [39].

Яке аз нишонаҳои забонии вомвожаҳои арабӣ мавҷудияти ҳамсадои зичи ҳалқии сакта[ъ] дар калима мебошад: *муъмин, даъф, дафъа, ҷамъ, таъна, фаъол, аъзо, манъ* ва ғайра.

“Агар бандаҳои муъмин ба гуноҳашон тавба карда аз роҳи хато нагарданд, ин торикистон доимӣ шуда мемонад [43].

“Гоҳ – гоҳ даст ба дуо бардошта, худ ба худ чизе меҳонду омин мекард, зоҳиран, аз худо ба даъфи ин бало мадад металабид [42].

“Чунки дар мобайни панҷ рӯз ду дафъа каромоти **эълон** кардагии вай рост баромад [42].

Ҳамсадоҳои мушаддад нишонаи дигари ба забони арабӣ мансуб будани калимаҳо мебошад. Масалан, *ташаббус*, *такаллуф*, *таваҷҷуҳ*, *табаррук*, *мубаддал*, *муаллим*, *тавассут* ва ғайра.

Бо **ташаббуси** ғаёлони ҷамоа эшони Султонхон барои таъвиқоти зиддисоветиаш ба масъулият кашида шуд [47].

Худоро шукр, дар сояи **таваҷҷуҳашон** аз хок берун ғаштем, – гуфта Қобилбой бо **такаллуф** ҷавоб гардонд [70].

Як тӯда ҷашмҳои бенури *фурӯрафтагӣ* ... ба рӯи **муаллим** нигаронида шуданд [46].

Дар забони арабӣ шакли ҷамъи солим бо аломати сарфии –от [ёт] ва дар шакли ҷамъи шикаста арзи вучуд дорад, ки чунин исмҳои ифодакунандаи шумораи ҷамъ дар эҷодиёти Абдусалом Дехотӣ ба назар мерасад. Бояд зикр намуд, ки шикасташавии вожаҳои шумораи танҳо шумораи ҷамъи онро ба миён меорад. Масалан, тараф, ки шумораи танҳо аст, шумораи ҷамъи он атроф мебошад:

Эшони Султонхонтӯра аз **ислоҳоти** замин саҳт зарар дид [39].

Дар ин ҷо роҳи ин ҳамсуҳбатҳо ба ду **тараф** ҷудо мешуд ва бояд ҳар кадомашон ба як тараф, ба хонаҳои худ мерафтанд [50].

Сукут ва хомӯшии ин кӯча ва **атрофи** онро фақат суҳбати ду роҳгузар вайрон мекард [49].

Ин қабил вожаҳо бо қолабҳои махсуси калимасозии забони арабӣ ба миён меоянд. Дар баъзе мавридҳо дар як ҷумла ҳам дар шакли ҷамъ ва ҳам дар шакли танҳо омадани калимаҳои арабӣ ба ҷашм расид:

Аз шодӣ яке аз тиреза ба тирезаи вагон ғашта **атрофро** тамошо мекунад, дигарн даvon-даvon ба **тарафи** дари вагон меравад [156].

Паси ҳам омадани ду садонок дар калима низ яке аз нишонаҳои калимаҳои арабӣ мебошад ва ин гуна калимаҳо дар ҳикояҳои нависанда чашмрасанд:

*“Калонсолони **оилаҳо** онҳоро коҳишкунон ба хонаҳо даъват карданд”* [124].

*“Якчанд сол боз камина аз пушти тарҷумаҳои майда – чуйда **таълини** маишат карда гаштаам”* [77].

Инчунин, мавҷудияти ҳамсадои зичи забончагии қ-ро дар мисолҳои зер аз назар мегузaronем:

“Ҳозир дар даҳони мардуми атроф фақат гап-гати хонадони мо, - гуфт Зиёда ва ба мақсад наздиктар омад” [94].

*“**Хилқати** ғариб ва хислати аҷиби ин бача маро ҳанӯз дар вақти **мулоқоти** аввалинам – дар синфи сеюми мактаби ибтидоӣ ҳайрон карда буд”* [74].

Пас бояд зикр намуд, ки калимаҳои *мақсад* – “мурод, матлаб”, *хилқат* – “офариниш, пайдоиш, сириш, фитрат”, *мулоқот* – “вохӯрӣ” калимаҳои арабӣ мебошанд, ки нишонаи забониашон ҳамсадои қ мебошад.

Дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ калимаҳои арабӣ бениҳоят зиёданд ва ҷумлаҳои низ мушоҳида намудем, ки дар он нависанда то се ё чор калимаи арабиро истифода намудааст. Мисолҳо:

*“Барои пурратар шудани **тавсифи** қаҳрамон ҳаминро ҳам **илова** кунем, ки **эътирофи хатои** худ гуфтани чиз дар **бисоти** Архивбек набуд ва нест”* [107].

*“Шумо аз рӯи **тахмин** ин тавр мегӯед! – дӯз зад вай ба ман, – ман тадқиқотчи ҳастам, барои ман **асли нусха эътибор** аст, на **мулоҳизаи тахминӣ**”* [107].

Дар ҷумлаи аввали панҷ калимаи арабӣ: *тавсиф* – “баён, васф кардан”, *илова* – “изофа”, *эътироф* – “икрор шудан, ба гардан

гирифтан”, *хато* – “ғалат, кор ва амали нодуруст”, *бисот* – “асбобу анҷом, чизу чора”, дар ҷумлаи дуҷумлаи чор калимаи арабӣ: *қабех* – “зишт”, хато, ки маънои калима дар ҷумлаи аввал оварда шудааст, “маънӣ – мазмун, фикр”, мулзам – “мағлубшуда дар мубоҳиса” ва дар ҷумлаи сеюм ҳафт калимаи арабӣ: таҳмин – “ғумон”, тадқиқотчӣ – “санҷишгар”, асл – “реша, асос, моҳият”, нусха – “рӯнавис”, эътибор – “обрӯ, аҳамият”, мулоҳиза – “фикру андеша”, “таҳминӣ” кор фармуда шудааст.

Калимаҳои арабие, ки дар ҳикояҳои нависанда истифода шудаанд, ба ҳама маълум ва дар забони мардум зиёд кор бурда мешавад ва мо онҳоро забонзада гӯем ҳам, хато намекунем. Ба монанди *атроф* – “тараф”, *маҳин* – “хору беқадр, ҳақиру залил”, *луқма* – “навола”, *машаққат* – “сахтӣ, азоб, ранҷ, заҳмат”, *ҳуҷҷат* – “далел, бурҳон, асос”, *меҳнат* – *ранҷ, заҳмат* ва монанди инҳо.

Калимаҳои арабиро, инчунин, аз рӯйи қолабҳои грамматикӣ заминашон ба осонӣ фарқ кардан мумкин аст... сарфи назар аз он ки дар забони арабӣ ин қолабҳо дар тавлиди калимаҳо чӣ тавр иштирок мекунанд ва дар низоми парадигмавии кадом ҳиссаи нутқ воқеъ гаштаанд, дар забони имрӯзаи тоҷик онҳо фақат аломати арабӣ будани чунин калимаҳо мебошанду бас [ниг.:Маҷидов 2007, 108]. Аз ин рӯ, маъноҳои гуногун, ки ин гуна калимаҳо дар забони ҳеш ифода мекарданд, ба тоҷикӣ ворид нагаштаанд. Қолабҳои ҳамвазни забони арабиро забоншиносон ба сермаҳсул, каммаҳсул ва бемаҳсул ҷудо кардаанд, ки мо дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ бо баъзе аз ин қолабҳо дучор омадем:

1.Ифтиҳол: *Аз ин илтифоти домолло бачагон дар ҷомаи худ нагунҷиданд [19].*

2.Ифҳол: *... аз аҳволи пештараи ин мавзеъ хеле шикоят карданд, баъд хурсандӣ ихҳор карданд [52].*

3. Мафъал: *Ин бачагони **мактаби** куҳна ононро дида, ҳаваснок шуда, аз домолло нурсиданд [20].*

4. Мафъил: *Воқеан, шумо, шарик, як вақтҳо **мухбир**-пухбир шуда ба идораҳо... рафтуомад карда мегашиед [76].*

5. Мафъул: *Аз садоҳои форами вай ба гӯши шунаванда оҳанг ва **мазмун**и ҳамин газал мерасад [20].*

6. Муфъъил: *Дар ҳамин ҳангом як гурӯҳи талабагони мактаби шӯроӣ бо ҳамроҳи **муаллимонашон** ба атрофи Чӯпонато баромаданд [20].*

7. Муфъил: *Ба ин илова ҳеҷ кас муқобил набаромад... [83].*

8. Муфъила: *... мавзуи асосии баҳсу **мунозирашон** кароматҳои охирини эшон буд [40].*

9. Муфъил: *Дар рӯзҳои дарозу шабҳои кӯтоҳи тобистон рӯза гирифтанд... **мушк** ва тоқатишкан аст [25].*

10. Тафъул: *Зиёда дар ин вақт як назар дид, ки дар лабони писариш андаке **табассум** пайдо шуд [92].*

11. Тафъул: *Чойи кабӯд, нони тафтон ва меваҳои рангоранг низ, дар навбати худ **тановул** карда шуданд [70].*

12. Тафъил: *... масалан, партаро хороида, фариро тикиррас занонда меистоданд... –ин аст **тасвири** мухтасари баъзе сифатҳои ҳамонвақтаи ӯ [74].*

13. Фаъил: *Дархост менамоям, ки андозаи **фақир** ба ҳадди имкон кам карда шавад [40]. Кӯшиши мекунад, ки дар риояи ириму ҷиримҳо ва расму оини **қадим** аз бисёр замон фарқ кунад [93].*

14. Фаъл: *Ана вай дигараш ҳам **қарор**, рӯйхат ва умуман ҳуҷҷатҳои даркориш идора-дия [73].*

15. Фиъл: *Ба фикри ман, ин як даъвои **хилофи** дин аст [56].*

Ҳамин тавр, вомвожаҳо дар забони тоҷикӣ ворид гашта, дар таркиби луғавии осори адибон мавқеи хос пайдо кардааст, ки ин воридшавӣ сабабҳои гуногун дорад. Забоншинос М. Қосимова ин

сабабхоро чунин шарҳ додааст: «сабабҳои аз забонҳои дигар иқтибосшавии калима ва таркибу ибораҳо метавонанд гуногун шаванд: ҳамсарҳад будан бо мамлакатҳои дигар (рафтуомад, додугирифт, муносибатҳои хешутаборӣ), тичорат, муносибатҳои дипломатӣ, пешрафти илму техника, тарҷумай асарҳои халқҳои дигар ва амсоли инҳо» [Қосимова: 2011, 94]. Калимаҳои арабие, ки дар осори Абдусалом Дехотӣ мушоҳида гашт, мушкिल्фаҳм набуда, аз он шаҳодат медиҳад, ки онҳо дар забони тоҷикӣ хуб ҳазм шуда, оммафаҳм гаштаанд. Дар ин фасл вомвожаҳои арабӣ вобаста ба аломату нишонаҳои калимаҳои арабӣ будан ва хусусияташон мавриди баррасӣ қарор гирифтанд ва дар раванди таҳлил муайян гардид, ки аз 15 қолаби арабӣ дар ҳикояҳо вомвожаҳо истифода шудааст.

2.2.2. Вомвожаҳои русӣ

Забони адабии тоҷикӣ дар тӯли таърих аз бисёр забонҳои ҷаҳон ғизо гирифтааст. Як қабати муҳимми таркиби луғавии забони тоҷикиро манбаъҳои хориҷӣ-вомвожаҳо ташкил медиҳад. Дар ин бобат, махсусан, таъсири забонҳои арабӣ, туркӣ ва русӣ ба забони тоҷикӣ бештар эҳсос мегардад. Аммо ҳаминаро қайд кардан зарур аст, ки имконияти онҳо дар ин бобат як хел сурат нагирифтааст. Таъсири забонҳои арабию туркӣ ба забони тоҷикӣ дар ибтидо пурзӯртар буд. Лекин пас аз Инқилоби Октябр, баробари ғалабаи соҳти Шуравӣ забони русӣ дар тамоми соҳаҳои фаъолияти мардуми тоҷик роҳ ёфт.

Дар доираи солҳои 1950 оид ба таъсири ғании забони русӣ ба забони тоҷикӣ мақолаҳои Ҳ. Каримов “Элементы русской лексики в словарном составе таджикского языка” [1955], Я. И. Калонтаров “Обогащение таджикской лексики под влиянием русского языка [1955], Н. Шаропов “Пуршавии таркиби луғавии забони адабии тоҷик бо терминҳои ҳарбӣ” [1958] аз чоп баромаданд, ки дар онҳо оид ба зарурати истифодаи калимаю истилоҳоти русӣ дар забони тоҷикӣ ва аҳамияти

онҳо ҳамчун манбаи рушду такомули забони меъёрии тоҷик сухан меравад. Дар ҳудуди солҳои 60-уми асри XX асару мақолаҳои О. Чалолов “Таъсири самарабахши забони русӣ дар инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик” [1961], Д. Таджиев “О развитие таджикского литературного языка” [1962]; “Русский язык-язык межнационального общения и сотрудничество всех народов СССР” [1964], М. Осимӣ “Восити тавонои баҳамназдикшавии миллатҳо” [1964], Н. Маъсумӣ “Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX” [1966], Р.Ғаффоров “Забон ва услуби Раҳим Чалил” [1966], Б. Камолиддинов “Забон ва услуби Ҳаким Карим” [1967], Қ. Тоҳирова “Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” [1967], М. Муҳаммадиев “Очеркҳо доир ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” [1968] ба таъъ расиданд.

Таҳқиқи масъалаи мазкур дар солҳои 1970-ум низ идома меёбад, зеро мақолаи Б. Ниёзмӯҳаммадов “Калимаҳои русӣ дар осори Аҳмади Дониш” [1970], Н. Шарофов дар китобҳои “Инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик бо терминҳои ҳарбӣ [1940 -1945]” [1970], “Калимаҳои русӣ – интернационалӣ дар забони адабии тоҷик” [1972], Х. Ҳусейнов дар асари худ “Забон ва услуби “Одина”-и устод Айнӣ” [1973], “Револютсияи Октябр ва инкишофи забони адабии тоҷик” [1979], С. Сабзаев «Забон ва услуби шоирони маорифпарвар»[1991], Н. Маъсумӣ «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик» [2011] ба омӯзиши ин мавзӯ дахл карда, мавқеи калимаю истилоҳоти русиро дар забони адабии тоҷик, хусусан дар услуби бадеӣ то ҷое нишон додаанд. Бо вучуди ин, бисёр хусусиятҳои калимаҳои русӣ, пеш аз ҳама, ҷой ва мавриди истифодаи онҳо дар наср то имрӯз мавриди таҳқиқи ҳамаҷониба қарор нагирифтааст.

Б. Камолиддинов дар таҳқиқоти илмӣ худ «Забон ва услуби Ҳаким Карим» калимаҳои русиро ба хусусиятҳои махсуси худ ҷудо мекунад [Камолиддинов: 1967, 45].

Дар солҳои сохтмони шуравӣ дӯстию ҳамкориҳои халқи рус бо дигар миллатҳо хеле ривоч ёфта буд. Д. Тоҷиев дар ин маврид чунин қайд мекунад: «Мустаҳкам гардидани робитаҳои дӯстию ҳамкорӣ дар сохтмони ҳаёти нави сотсиалистӣ омили асосии бо ҳам наздик шудани забонҳои русию тоҷикӣ ва аз ҳисоби якдигар бой гардидани ҳазинаи луғавии онҳо гардид» [Тоҷиев: 2005, 18].

Р. Ғаффоров ҳангоми баррасии забон ва услуби Раҳим Ҷалил қайд кардааст, ки «дар «Одамони ҷовид» калимаҳои русӣ аз рӯйи талаботи мундариҷа, мавзӯи тасвир ва тарзҳои услубӣ истифода шуда, чун ақсунондаи ашӯ ва ҳодисаҳои нави воқеият ҳиссаи муҳимми лексикаи асарро ташкил кардаанд» [ниг.: Ғаффоров: 1966, 42].

Маорифпарварони бузурги мо Аҳмади Дониш, Асирӣ, Айнӣ ва дигарҳо омӯхтани забони русиро чизи ҳаётан муҳим ва хеле зарур мешумориданд. Дар ин солҳо миқдори зиёди унсурҳои луғавӣ ва грамматикӣ забони русӣ ба забони адабии ҳозираи тоҷик бо роҳҳои гуногун дохил гардиданд.

Бояд гуфт, ки нуфузи забони русӣ дар даврони Шуравӣ ба ҳама забонҳои халқҳои собиқ Иттиҳоди Шуравӣ як хел давом мекард. Аз ин рӯ, Н. Шаропов навишта буд, ки “Дар кишвари мутараққии мо ҳамаи забонҳо имконияти пурра доранд, ки ба воситаи забони русӣ таркиби луғавии худро инкишоф диҳанд” [Шаропов: 1972, 7]. С. Сабзаев ҳангоми баррасии забон ва услуби шоирони маорифпарвар овардааст, ки «Тасарруфи Осиёи Миёна аз тарафи Русия, барқарор гардидани алоқаҳои гуногуни байнидавлатии онҳо, минбаъд дар Осиёи Миёна зиндагӣ кардани як гурӯҳ коргарон ва хизматчиёни пешқадами рус, пайдо шудани мактабҳои русӣ ва дигар воқеаҳои ... нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX боиси ба забони тоҷикӣ роҳ ёфтани бисёр калимаҳои русӣ гардиданд» [ниг.: Сабзаев: 1991, 36].

Калимаю иқтибосоти русӣ, ки ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид гардиданд, на танҳо дар нутқи гуфтугӯӣ, балки дар нутқи меъёрӣ, ҳатто дар услуби бадеӣ низ мавриди истифода қарор гирифтанд. Воқеан, дар асарҳои бадеӣ қор фармуда шудани унсурҳои русӣ аз Аҳмади Дониш шуруъ мешавад. Баъдтар калимаю истилоҳоти русӣ дар асари Мирзо Сирочи Ҳаким, Асирӣ, Айнӣ ва дигарон низ мавриди истифода қарор гирифтанд. Мувофиқи талаботи давра замон навигарии ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, маданӣ ва ғайра дар забон инъикос меёфт. Барои ифодаи чизҳои навро, ки ба зиндагии халқи тоҷик ворид мешуд, маводи луғавӣ лозим буд. Барои он ки асли маънии ашёи ҳодисаҳои нави зиндагиро фаҳму шуури одамон дуруст дарк карда тавонад, табиати забон ҳамчун воситаи асосии мубодилаи афкор тақозо мекард, ки барои ифодаи ҳодисаҳои навро калимаю ибораҳои худӣ ёфт шаванд ё онҳо бо номҳои аслии дар забонҳои дигар доштаи худ муоширати мардумро таъмин намоянд. Ин буд, ки дар забони гуфтугӯӣ ва ҳатти тоҷикӣ истеъмоли калимаю истилоҳоти русӣ ба ҳукми анъана даромад. Бинобар ин, адибони тоҷик дар мавриди тасвири ҳодисаю воқеаҳои тасвиршаванда дар қатори вожаҳои аслии тоҷикӣ аз калима ва таркибу ибораҳои русӣ дар асарҳои назмию насрии худ ба таври фаровон истифода кардан гирифтанд.

Қараёни инкишофи таркиби луғавии забони адабии тоҷикиро мо, асосан, дар ду роҳ мушоҳида карда метавонем:

Роҳи якуми инкишофи таркиби луғавии забони адабии тоҷик бо истифода аз захираҳои дохилии худӣ, сохтани калимаю мафҳумҳои навро тавассути пешванду пасвандҳо, маъниҳои иловагӣ пайдо намудани калимаҳо ва муносибати муродифӣ, мутазодӣ ва омонимӣ касб кардани вожаҳои гуногун мебошад.

Дуюм, бо роҳи қабули калима, истилоҳ ва таркибу мафҳумҳо аз забонҳои дигар. Забони тоҷикӣ, бахусус аз ҳисоби забони русӣ ва

тавассути забони русӣ аз забонҳои дигар таркиби луғавии худро хеле бой ва мукамал сохт.

Аз мутолиаи асарҳои Абдусалом Деҳотӣ бармеояд, ки ӯ аз унсурҳои иқтибосии русӣ хеле мохирона истифода бурдааст, ки дар забони тоҷикӣ ба меъёр даромадаанд ва ҳоло ҳамчун маводи худӣ шинохта мешаванд. Калимаю истилоҳоти русӣ, ки дар эҷодиёти Абдусалом Деҳотӣ ба назар мерасанд, асосан, унсурҳои мебошанд, ки ба соҳаи саноат, нақлиёт, нерӯгоҳи барқӣ дахл доранд, инчунин номи яроку аслиҳаи ҳарбӣ, техника ва технологияро ифода менамоянд.

Калимаю истилоҳоте, ки Абдусалом Деҳотӣ дар ҳикояҳои хеш истифода бурдааст, аз ҷиҳати маънӣ аз ҳам фарқ меkunанд. Гуфтан ба маврид аст, ки дар баробари муайян намудани тобишҳои услубӣ ва бадеии вожаҳои русӣ дар ҳикояҳои адиб ҷиҳати маъноии онҳо низ ба назар гирифта шуд. Ин боис гашт, ки нозукиҳои эмотсионалию экспрессивӣ ва ҷасоҳату балоғати забони асари бадеӣ дар назари хонанда ҷилвагар гардад.

Калимаю истилоҳоти русии таълифоти Абдусалом Деҳотӣ миқдоран кам нестанд ва ҳар кадоми он дар матн мавқеи муайяни худро доранд. Аз ин рӯ, мо як қисми онҳоро аз нигоҳи маънӣ гурӯҳбандӣ намудем:

1. Лексикаи марбут ба соҳаи нақлиёт: трактор, мошин, поезд, вагон, вертолёт, вокзал:

Трактор ба мисоли ҳамон модари ғамхор аст-гӯён ду-се нафар ҷавонони дар атрофаи будагиро ба пеши тирезаи вагон ҷамъ мекунад [151].

Ба назари Бахтибек чунин менамуд, ки оби дарё ба роҳи худ аз *машинаи* онҳо тезтар мегардад [145].

... савобталабон ... бо шунидани ҳуштаки равонашавии **поезд** худро ба **вагонҳо** мезананд, аз чор тараф давида омада ба пушти домулло-имом қатор шуданд [65].

Аз шодӣ яке аз тиреза ба тирезаи **вагон** гашта атрофро тамошо мекунад... [156].

Духтур ва ҳамишираҳо омада боборо ба занбар хобонда ба фурудгоҳи ҳавоӣ бароварданд ва беозор ба даруни **вертолёт** гузоштанд [147].

Ин ҷо охирин истгоҳи **поезди** мо – **вокзали** шаҳри Алма-ато буд [166].

2. лексикаи соҳаи саноат: завод, ГЭС, фабрика:

Коргарон, коргарзанон ва ходимони роҳи оҳан, **фабрику заводҳо**, студентҳои мактабҳои Маскав мегузаранд [159].

Дар **заводҳо**, дар хонадони бойҳо ба меҳнати сиёҳ кор карда, ба сад машаққат умр ба сар мебардем [152].

3. лексикаи ҳарбӣ: танк, автомат, пулемёт:

Чунон **танкаҳои** бузург ва пурдаҳшат, ки мо онҳоро дар хоби шабамон ҳам надида будем [158].

Ту аз рӯи диктаи ман дар машина чоп мекуни, ин ба ман бисёр маъкул, аммо агар як гуфтаи маро қабул мекардӣ, ман монанди як **автомат** дикта мекардам [78].

Машинаҳои ҳарбии зиреҳпӯш, **тўпу тўпхонаҳо**, **пулемётҳо** аз паи ҳамдигар давон-даvon мегузаранд [33.158].

4. Номи шаҳрҳо ва давлатҳо: Москва, Латвия, Трехгорный, Арис:

Поезд истод, дар ин ҷо студентҳои тоҷик, вакилони фабрикаи газворбофии **Трехгорный**... мулоқот карданд [156].

Аз он ҷо ба **Москва** рафта, дар мактаби олии техникаи радио хонда, инженер шуда омад ва яке аз бинокорони студияи телевизион шуд [146].

... ҳозир будани намояндагони республикаи нави советӣ **Латвия** ифтихор ва хурсандихоро даҳчанд зиёд мекард [167].

*Поезди мо аз стансияи **Арис** гузашта, ба озӯши биёбони бепоён даромада рафт [165].*

5. лексикаи соҳаи алоқа: почта, телеграф, телеграмма, стансия, вокзал, аэропорт, телефон, конверт:

*Дар вақти кофтуков аз хонаи вай як даста мактубҳои **бе конверти** қат-қат шуда рафтагӣ баромаданд... [47].*

*Баъд аз шабонарӯз аз биёбонҳо тамоман ҷудо шуда, ба канори як **стансияи** бузурги пурнур ва пурзебу зинати роҳи оҳан даромадем [166].*

*Ин ҷо охирин истгоҳи поезди мо – **вокзали** шаҳри Алма-ато буд [166].*

*Осмони Маскав гӯё бо **аэропланҳо** нӯшида мешавад [159].*

Аз таҳлилу баррасии мавод метавон чунин натиҷа бардошт, ки Абдусалом Дехотӣ дар истифодаи дурусти унсурҳои иқтибосии русӣ, шинохти воҳидҳои нутқ ва дар мавқеи худ корбаст намудани онҳо маҳорати хоса дорад. Адиб дар истифодаи вожаҳои русӣ, пеш аз ҳама, дар тасвири ҳодисаю воқеаҳо ва аҳдофи худ бисёр эҳтиёткор буда, ба зиёдаравӣ роҳ намедихад.

Абдусалом Дехотӣ дар ҳикояҳои худ калимаю мафҳумҳои русиро, ки кайҳо дар забони адабии тоҷик ҳазм гардида, моли худӣ шуда мондаанд, истифода кардааст. Ба ин гурӯҳ воҳидҳои луғавии лампа, стол, стул, газета, редакция, машинистка, диван, шкаф, шифонер, самовар, яшик, печка, духовка, бочка, холодильник, кружка ва амсоли инҳоро нисбат додан мумкин аст. Нависанда ин калимаю истилоҳҳоро бо ашёи мавриди тасвир ва ғояю сюжети асарҳои худ алоқаманд намуда, барои боз ҳам инкишоф ёфтани захираи луғавии забони модарии худ кӯшиш менамояд. Масалан,

*Ҷои кори вай дар як гӯшаи корхонаи артел як **столу** як **стул** будааст [75].*

*Мана, шарик, бо марҳамати шумо поямон ба идораи газета ҳам расид, - гуфта киноя кард вай, аз **редаксияҳо** тарҷума гирифта надодани маро хотиррасон намуда[78].*

***Машинистка** бо сарчунбонӣ ба ин таклиф ҳам розӣ шуд[76].*

Хулоса, вомвожаҳо яке аз воситаи мукамал гардидани таркиби луғавии забон мебошад. Калимаҳои аз забони русӣ ва ба воситаи забони русӣ ба забони тоҷикӣ гузашта ба меъёрҳои забони тоҷикӣ мувофиқат намуда, бо роҳҳои гуногуни калимасозӣ таркиби луғавии забони тоҷикиро бой мекунанд.

Истеъмоли калимаҳои русӣ дар забони ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ мувофиқи меъёрҳои ҳозираи забони адабӣ ва шароити давр кор фармуда шудааст. Калимаҳои русӣ ва байналхалқӣ дар эҷодиёти бисёр адибони муосир ба назар мерасад, ки сабабҳои ба худ хос дорад. Абдусалом Дехотӣ низ мувофиқи шароити замони ҳеш калимаҳои русиро дар ҳикояҳои худ ҷой додаст. Ҳаминро бояд қайд кард, ки нависанда кӯшиш кардааст аз талаботи махсуси услубӣ дур наравад ва дар ҷой ва мавқеи худ истифода барад.

2.2.3. Вомвожаҳои туркӣ-ӯзбекӣ

Вомвожаҳое, ки аз забонҳои дигар дар осори Абдусалом Дехотӣ мавҷӯрданд, барои пуробурангу муассир сохтани эҷодиёти нависанда истифода шудаанд. Калимаҳои туркиву ӯзбекӣ дар осори адибон аз тарафи муҳаққиқони тоҷик мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст. Р. Ғаффоров дар «Забон ва услуби Раҳим Ҷалил» [1966], Н. Маъсумӣ «Асарҳои мунтахаб» [1980], С. Сабзаев «Забон ва услуби шоирони маорифпарвар» [1991], М. Қосимова «Таърихи забони адабии тоҷик» [2012], У. Саъдуллоев «Хусусиятҳои луғавӣ ва маъноии «Футувватномаи султони»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ» доир ба вожаҳои туркиву ӯзбекӣ ақидаҳои худро иброз намудаанд. Н. М. Шанский қайд кардааст, ки

«Дар рӯйи замин чунин як забоне вучуд надорад, ки вай тамоман аз таъсири забонҳои дигар озод буда бошад, чунон ки ягон халқи эҷодкор ва соҳиби забон наметавонад тамоман ҷудо ва дур аз дигар халқҳо ҳаёт ба сар бибарад» [ниг.: Шанский: 1972, 28]. Ҳамзамон, забоншинос Н.Маъсумӣ овардааст, ки «ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шудани калимаҳо аз забонҳои туркӣ-ӯзбекӣ аз ҳуди давраҳои қадим сар мешавад. Дар Осиёи Миёна аз қадим бо қавмҳои туркизабон муносибати наздики ҳамватанӣ доштани халқи тоҷик ... аз тарафи Қарахониҳо истило ёфтани Мовароуннаҳр ва сар шудани ҳукумати Салҷуқиҳо, Хоразмшоҳиҳо ва муғулҳо ... ба забони тоҷикӣ таъсир набахшида намонд» [ниг.: Маъсумӣ 1980, 97]. Сабаби дигари ба таркиби забонамон мувофиқ афтидани калимаҳои туркию муғулӣ он аст, ки баъди ба сари қудрат омадани хонҳои муғул дар ибтидои асри XI калимаҳои туркию муғулӣ оҳиста-оҳиста ба забони зиндаи мардум ворид шуданд. Ҳамчунин, наздикию ҳамсоя будани халқҳои тоҷику узбек ба он оварда расонд, ки калимаҳои тоҷикӣ дар байни мардуми узбек паҳн шавад ва калимаҳои узбекиро халқи тоҷик аз худ кунад. Забоншинос С. Сабзаев дар ин маврид фикри худро чунин ҷамъбаст намудааст: «Дар мубориза бар зидди зулму асорати аморат ба ҳамдигар боз ҳам муттаҳидтар шудан, дар як шароити иҷтимоию сиёсӣ зиндагӣ ва эҷод кардани халқҳои тоҷику узбек аз давраҳои гузашта дида барои таъсири тарафайн забонҳои тоҷикию ӯзбекӣ шароитҳои қулайтаре фароҳам оварданд ва дар натиҷа як қатор калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ, ки пештар фақат дар гуфтугӯ мустаъмал буданд, маҳз дар ҳамин давра ҳукуқи ба забони адабӣ-китобӣ дохил шуданро пайдо мекунанд» [ниг.: Сабзаев: 1991, 34]. Забоншинос М. Қосимова қайд кардааст, ки «азбаски қабилаву халқиятҳои туркнажод аз асрҳои қадим маскуни Осиёи Миёна буданд, ба забони тоҷикӣ калимаҳои туркӣ ворид мешаванд» [Қосимова: 2011, 96]. У. Саъдуллоев дар таҳқиқоти хеш якҷанд вожаҳои туркиро маънидод

кардааст: бағро (оше, ки аз хамир тайёр карда мешавад), ялак гунаи он челақ, ки дар забони тоҷикӣ мавриди истифода қарор гирифтааст, туғмоқ (болға) [ниг. : Саъдуллоев: 2013, 48]. Ҳамчуни, муҳаққиқ У. Саъдуллоев дар мавриди тағйироти овозӣ дар баъзе забонҳои туркӣ қайд кардааст, ки: «дар баъзе аз гурӯҳҳои забонҳои туркӣ пеш аз ётбарсарҳоҳамсадои «ч» талаффуз мегардад. Масалан, ялак-челақ (навӣ либос), йуқ-чук (ифодаи инкорӣ нест), йулбарс-чӯлбарс (паланг, бабр), юр (йур) чур, йурғот чурғот, йунус чунус» [ниг. : Саъдуллоев: 2013, 49].

Профессор Ш. Исмоилов бар ин ақида аст, ки “гузариши калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ ба забони тоҷикӣ-забони адабӣ ва лаҳҷаҳои маҳаллӣ то асри XIХ чандон зиёд набуд. Аз асри XIХ сар карда дар забони тоҷикӣ, хусусан, ба шояи адабии он ворид шудани воҳидҳои иқтибосии туркӣ-ӯзбекӣ авҷ мегирад” [Исмоилов: 2017, 90].

Доир ба воридшавии вожаҳои иқтибосии туркӣ забоншинос Ҳ.Маҷидов бар ин ақидааст, ки “воридшавии фаъоли калимаҳои туркиву муғулӣ ба адабиёти бадеӣ аз забони зиндаи мардум фақат аз нимаҳои асри XIХ шуруъ шудааст” [Маҷидов: 2007 , 115].

Калимаҳои туркиву муғулӣ миқдори ками таркиби луғавии забонамонро ташкил медиҳанд. Мо дар таҳқиқоти ҳеш калимаҳои туркӣ-ӯзбекии ҳикояҳои Абдусалом Дехотиро аз рӯи маъно ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намудем:

1. Калимаҳои мансуби ҳешутаборӣ: Калимаҳои *келин, ака, апа, янга, ойтӣ ва оя* барин калимаҳоро нависанда дар ҳикояҳояш ҳеле зиёд истифода бурдааст:

Янгаҷон, ҳайрон нашавед, - гуфт вай хандида, - инро Эргаш амакам барои нишона фиристода таъин карданд, ки барои зинат додани тӯйхонаи Имомқулака як гилем медодед [134].

“Оямулло ба тарафи шавҳараи равона карда шудани хатро шунда, намедонам, барои чӣ, пастакак оҳ кашида монд [116].

Келинчон, аввалаш худо-куя, лекин дуои ҳамин эшонбоботон ҳам ҷудо даргир-дия [46].

Дар калимаҳои *оя, янга, келин* калимаи *мулло* якҷоя шуда омадааст:

“Баъд аз оямулло боз янгамулло, холамулло ва ойтимуллоҳои дигар ҳам ба рӯи васиқа чаши давонда диданд” [115].

“Ҳо, келинмулло, чашиам намегузарад-ку” [115].

Ҳаминро бояд гуфт, ки калима ва ибораҳои туркиву ўзбекиё, ки ханӯз то инқилоб ба забони тоҷикӣ ворид гашта буданд ва кор бурда мешуданд, ҳамчун боигарии махсуси луғавӣ доништа мешуданд. Аз ин рӯ, забоншиносии барҷаста Н. Маъсумӣ доир ба ин масъала хеле хуб қайд кардааст:

“Маълум мешавад, ки протсеси иқтибоси элементҳои туркӣ-ўзбекӣ дар аввалҳо ниҳоятдараҷа суст ва ноаён бошад ҳам, баъдҳо, хусусан дар асри XII-XIII сар карда суръат ёфтааст” [Маъсумӣ: 1980,41]. Калимаи *тӯра* ва *бегим* дар давраи пеш аз инқилоб дар аморати Бухоро лақаби валиаҳдро ифода мекард:

*Масалан, нақл мекунанд, ки ҳамсояҳои шоир Мушфиқӣ, [дар Бухорои асри XVII] ҳамагӣ хонҳо, хўҷоҳо, сайидҳо, бойҳо, **тӯраҳо** ва монанди инҳо аъёну ашроф ва рўҳониён буданд [83].*

*Дар яке аз ин гуна хонадонҳо аз ду бародар, бародари калонӣ ба писараи: Шосайд Мурмустақим Мазбутчабек **Мирзотӯра** ва ба духтараи: Гул дар табақу Ситора-Ҷавзо **бегим** ном монда бошад, бародари хурдӣ ба писараи: Мирсироҷиддин Валӣ Шоабдукашихоҳон **тӯра** ва ба духтараи: Симсим Қалағай Гуҳар ба дарё **бегим** ном мондааст [83].*

Ҳар замон ҷўраҳояи “домодтӯра марҳамат кунанд” гуфта ба таомҳо ишора мекарданд [13].

2. Калимаҳои мансуби наботот [дарахт, гиёҳ, гул, бутта, сабзавот]:

Дар осори Абдусалом Дехотӣ мо бо калимаҳое вохӯрдем, ки онҳо ифодакунандаи номи наботот ва растанӣ буда, ба гурӯҳи калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ мансуб мебошанд:

*“... ҳама даштҳои хушки бедолу дарахт доман паҳн карда меҳобиданд. “Самараи” онҳо фақат талхаву шӯра, **янтоқу қамиш** буд”* [175].

***Янтоқу қамиш** растаниҳои хордоре мебошанд, ки дар ҷойҳои хушки беоб месабзанд ва асосан моли майда онҳоро истеъмол мекунад* [132].

*“Дарахтони **қарагай** ва санавбар дар ду тарафи роҳи оҳан саф баста, рост истода поезди моро ва мо меҳмонони иззатманди худро гусел мекарданд”* [163].

*“... хулоса ҳар кас бо як ният латтаю ресмон баста, дар андак вақт ҷӯбҳои **туғу байроқро** ... ранг ба ранг карданд”* [52].

3. Калимаҳои мансуб ба соҳаи ҳарбӣ ва номи унвону вазифа:

Калимаи **қушун** ба гурӯҳи истилоҳоти ҳарбӣ дохил шуда, маънои лашкаро дорад:

*“Армияи Сурх ба **қушунҳои** ғоратгари фашистӣ зарбаҳои ҳалокатбахш зада... ва боқимондаи онҳоро ба тарафи Ғарб пеш карда истодааст”* [172].

Ҳанӯз то даврони Шуравӣ садҳо калимаҳои туркӣ ба монанди: *қошуқ, юриш, оқсақол, қаровул, бегим, қушбегӣ, бутун, чуқур, ямоқ, қалин, қуроқ* барин калимаҳо дар забони тоҷикӣ истифода мешуданд ва ба қатори калимаҳои серистеъмол дохил мешуданд. “Элементҳои иқтибосии туркӣ-ӯзбекӣ дар истеъмолот торафт меафзуданд ва як қисми онҳо ҳамчун шаклҳои муҳим ва зарурии ифодаи маъно ва воҳидҳои ҷудогонаи лексикӣ дар забон мустаҳкам мешуданд, дар қатори муродифҳои тоҷикии худ ва ҳатто қисман онҳоро аз истеъмолот танг карда бароварда, ба захираи асосии луғавӣ дохил мегардиданд” [Маъсумӣ: 1980, 42].

Калимаи оқсақол - калоншаванда пеш аз инқилоб хеле серистеъмол буда, дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ корбаст шудааст:.

*Садқаатон шавам, **оқсақол** бобо, - гуфта мулло Ато ба пешвози ӯ давид... [116].*

*“Ин қарори сулҳовари **оқсақолро** ҳамаи ҳозирон, ғайр аз ду бародари ҷангида, ҳатто янгамуллоҳо ва холамуллоҳо ҳам маъқул ёфтанд” [116].*

4. Калимаҳои ифодакунандаи асбобҳои рӯзгор ва хӯрокворӣ:

*... ба дигаре дегу **табақ** бор карда... пиёда ба роҳ даромаданд [19].*

***Қатлама, чалпаку бўғурсоқ** ва кулчаҳои равғанин ба рӯи он чида шуданд [134]. **Қатламаро** дар баъзе маҳалҳо **қалама** низ ном мебаранд.*

5. Калимаҳои ифодакунандаи масоҳат ва амалҳои гуногун:

Калимаҳои *чуқур, қавоқ, қоқ, босмачӣ* ва монанди инҳо, ки Абдусалом Дехотӣ онҳоро дар ҳикояҳои худ корбаст намудааст:

*Ин сухани Қурбонҷон шунавандаҳоро ба фикру мулоҳизаи **чуқур** андохт [151].*

Калимаи *қоқ* дар осори нависанда ба ду маъно кор фармуда шудааст: якум, ба маънои хароб, дуюм ба маънои хушк. Мисолҳо:

*“Қади симчӯб барин дарози **қоқ**, ҷоғҳои логари нӯсту устухонашон ба ҳам часпида ... намуди ҳайратоваре доштанд” [42].*

*“-Уфф, ҳалқам **қоқ** шуд. Мурдам!... гуфт Собир-Сағирак беҳолона ба девори айвон така карда истода” [24].*

Калимаи *қокро* нависанда дар мисоли поён ба маънои тамоман, бениҳоят кор фармудааст, ки ба ин маъно дар забони зиндаи гуфтугӯӣ кам вомерӯад:

*Аз муллоҳои **қоқ**-бесаводи пештар дидагиатон фақат ману янгамуллои хурдиатон мондем, - мегуфт хандида Мулло Сафо... [24].*

Абдусалом Дехотӣ ҳамчун устои забардасти сухан забони туркиро хуб медонист. Бинобар ин, калимаҳои забони туркӣ-ӯзбекиро чунон

устокорона кор фармудааст, ки ин аз хунари нависандагии устод шаҳодат медиҳад. Дар забони тоҷикӣ баъзе калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ серистеъмоланд ва ин гуна калимаҳо дар осори Абдусалом Дехотӣ низ дида мешаванд. Ҳамин тавр, дар давоми солҳои баъдина калимаҳои туркиву муғулӣ дар истеъмол торафт зиёд шуда, аксарияти онҳо ба меъёрҳои забони тоҷикӣ дохил гардиданд. Калимаҳои туркиву муғулӣ ба худ нишонаҳои махсус доранд, ки тавассути онҳо мо калимаҳои тоҷикиро аз онҳо фарқ мекунем. Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ калимаҳои туркие, ки дар таркибашон овози қ доранд, дида мешаванд ва мо ин гуна калимаҳоро дар осори Абдусалом Дехотӣ низ вохӯрдём. Овози қ дар калимаҳои арабӣ низ дида мешавад, бинобар ин барои фарқ кардани онҳо ба қолабҳои мустаъмали арабӣ таъя мекунем. Вожаи «**инчиқ**» маънои сернозунузи зудранҷ, нозуктабиати дилтангро дорад ва дар ҷумлаи зерин ҳамин маъноро ифода намудааст: *Хоҳари эшони Султонхон – Салтанатпоиши, ки вайро ба сабаби **инчиқӣ** ва серҷанҷолиаш Ғурбатхола ҳам меномиданд, бо ҷавонзанҳои бефаранҷӣ шудагӣ моҷаро сар кард* [44].

Дар ҷумлаи дигар бо вожаҳои «**қош**» ва «**қулоч**» вохӯрдём, ки дар забони тоҷикӣ гунаҳои худро доранд, яъне қош-абрӯ ва қулоч-ченаки дарозӣ, ба андозаи дастони ба ду тараф васеъ кушода, «забони касе як қулоч будан» ба маънои маҷозии забондарозӣ кардан омадааст:

*Тотучаи настаки ишкамнок, ба **қоши** зини он бо як – ду **қулоч** канаб чамбарпеч карда шудани портфели сиёҳи ишкамкалон ... манзараи аҷоибе ташиқил дода буданд* [69].

Вожаҳои «**момоқулдурак**» ва «**чақмоқ**» дар забони тоҷикӣ тундар ифода шуда, раъду барқ (арабӣ) низ корбаст мешавад:

*Раъду барқ (**момоқулдурак** ва **чақмоқ**) сар шуд* [41].

Вожаи «**ялаққос**» - якбора тофтани чизи дурахшон ва шаффоф буда, дар ҷумлаи зер а ҳамин маъно омадааст:

*Гурриши раъд, ялаққосзанон ба ҳар тараф паридани барқ,
гулдурросзанон ба гирду неш гулгула андохта... ба сар то сари ин ҷамоаи
байникӯҳӣ манзараи воҳиманок бахшиданд [41]. Дар ҳикояҳои адиб
калимаи туркии **қир** истифода шудааст, ки маънои нест карданро ифода
мекунад: ... *ғайр аз немис, ҳамаи халқҳои боқимондаи дунёро **қир** кардан
мехоҳанд [171].**

Калимаҳои туркие, ки бо овози қ сар шуда бо овози қ ба анҷом
мерасанд, дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ ба ҷашм расид:

*Мӯйсафед, ки ба таклифи худаи ҷавоби қатъӣ гирифта натавонист,
бори ғамаш аз аввала зиёдтар шуда, бо **қавоқи** овезон аз ҷойхона баромада
рафт... [44].*

Вожаи «қавоқ» дар таркиби ибораи фразеологӣ омада, маънои
маҷозии таъби хира, ғамгин буданро дорад. Ҳамчунин ибораҳои «қавоқ
андохтан» - туршрӯ будан, хашмолуд будан; «қошу қавоқ» - таъби касе
хира будан, «аз қавоқи касе барфу борон борида» - ғамгину хашмолуд
будан низ дар истифода аст.

Вожаи «қалмоқ» бо муродифи тоҷикиаш шасти моҳигирӣ, чангак
дар дохили ҷумла истифода шудааст. *Ғайр аз ин ба он коғаз ба пешатон
будагӣ се-чорта **қалмоқ** (шаст) оварда будам, ки дар вақтҳои бекорӣ моҳӣ
медорем [72].*

Дар таркиби овозии калимаҳои туркӣ овози й дар мавқеи аввали
калимаҳо меояд, ки ин гуна калимаҳо дар забони зиндаи тоҷикӣ
истифода мешавад.

Калимаи йӯрға – “навъи гашти асп”.

*Пагоҳируз тотучаи ӯ чанги кӯчаи қишлоқи “Қ”-ро бароварда йӯрға
мекард [69].*

Калимаи йигит – “ҷавонмард”:

*Баъд аз инҳо **йигитҳои** колхозӣ гузашта, аспҳои дастпарвари худашонро ба ҷавлон дароварданд [167]. Тамошобинон ба тарзи шартӣ (условно) ба **йигит** “домод” ва ба ҷавонзан “арӯс” ном доданд [167].*

Калимаи йиртиш- “хайрот”:

*Домулло ҳанӯз “Таборақ”-ро сар накарда буд, ки аз як тараф ду-се кас ба одамон **йиртишидихӣ** ва хайротдихиро сар карданд [66].*

Дар аввали калима омадани овози *ӯ* нишонаи дигари калимаҳои туркӣ мебошад:

*Қариби шом табелчӣ дафтару **ўлчакчўбаширо** бардошта омад [173].*

Калимаи *ўлчак* маънои андозаро дорад, яъне дар ин ҷо нависанда аз калимаҳои содаи туркии *ўлчак* ва *чўби* тоҷикӣ як калимаи мураккаб сохтааст. Забоншинос М. Қосимова қайд кардааст, ки «калимаҳои иқтибосӣ (вомвожаҳо) ба қонуну қоидаҳои забони иқтибосшаванда мувофиқ мегарданд ва дар забон ҷунон ҳазм мешаванд, ки соҳиби забон иқтибосӣ будани ин гуна вожаҳоро ҳатто дарк намекунад» [Қосимова: 2011, 94].

Хулоса, дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ ҳарчанд калимаҳои туркиву ўзбекӣ нисбат ба калимаҳои арабӣ камтар ба ҷашм расида бошанд ҳам, аммо тобишҳои муҳимми услубӣ пайдо кардаанд. Нависанда онҳоро барои ифодаи мафҳумҳои муҳимми воқеӣ ва оҳангҳои гуногуни эҳсосӣ дар ҳикояҳои хеш кор фармудааст. Ҳамин тариқ, калимаҳои туркӣ-ўзбекӣ дар таркиби забони тоҷикӣ ворид шуда, дар муомилот ва мубодилаи афкор истифода бурда мешаванд. Ин гуна калимаҳо ҳам дар забони адабӣ ва ҳам дар нутқи гуфтугӯӣ дар шароити кунунӣ низ истифода бурда мешавад, зеро дар забони тоҷикӣ ҳазм гаштаанд.

БОБИ III. УСЛУБИ КОРБУРДИ УНСУРҲОИ ЗАБОН ВОБАСТА БА ХУСУСИЯТИ ИҶТИМОӢ ДАР ҲИКОЯҲОИ АБДУСАЛОМ ДЕҲОТӢ

Мусаллам аст, ки забон падидаи иҷтимоӣ ҳам маҳсуб меёбад. Вобаста ба ин вазифааш забон дар миёни соири илмҳо навъҳои гуногуни илми забоншиносиро чун забоншиносии равонӣ, забоншиносии мантиқӣ, забоншиносии иҷтимоӣ падида овардааст. Ин ҳолат бесабаб нест, зеро забон бо ҷамъият дар ташаккул, таҳаввул ва инкишоф тағйирот вучуд дорад. Соҳибони забон ҳамзамон вобаста ба хусусияти иҷтимоӣ онро мавриди истифода қарор медиҳанд. Дар ин ҷода мавқеи адибон, шоирон, эҷодкорон муҳим аст, зеро онҳо аз миёни халқ ва миллате, ки бо ин ё он забон муошират мекунанд, пайдо мешаванд ва аввал ба ҳамон халқу миллат ва баъдан вобаста ба маҳорату истеъдод ва ниғоришу тарзи баён ва пазириши эҷод аз ҷониби мардуми ҷаҳон ба ҳамагон забонро муаррифӣ мекунанд. Барои ин бояд асар ё осори эҷодшуда зинда, яъне ба забони гуфтугӯӣ наздик, то андозаи меъёр ҳамсон ва ҳамгун бошад. Дар эҷодиёт низ адибону шоирон ин нуктаро бояд ҳатман ба инобат гиранд ва барои ин аз унсурҳои забони халқӣ-гуфтугӯӣ аслий ва сараро интихобан ба меъери забони адабӣ лакнатнаоваранда эҳтиёткорона истифода баранд, то ки асар ё осор қобили пазириши хонандаи нуктасанҷ гардад. Ҳангоми омӯзиш равшан гардид, ки адиб Абдусалом Деҳотӣ дар ин самт муваффақ гардидааст. Дар ин маврид калимаҳои халқӣ-гуфтугӯиро баррасӣ менамоем.

3.1. Калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ

Калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ қабати дигари калимаҳои забони адабӣ мебошанд, ки дар суҳбатҳои одии ҳаррӯзаи одамон ва муносибатҳои дӯстонаю маҳрамонаи мардум истифода мешаванд. Ин гуна калимаҳо ба монанди калимаҳои адабии китобӣ дар доираи меъёрҳои муқарраршудаи забони адабӣ қарор доранд ва ин меъёрҳо риоя

мешаванд. «Гурӯҳҳои калимаҳои забони гуфтугӯӣ рангоранг ва хеле гуногун мешаванд. Мухтасаран, онҳоро ба навъҳои омиёна, шевагӣ, калимаҳои махсуси гурӯҳҳои иҷтимоии одамон ва луғати касбӣ чудо кардан мумкин аст» [Мачидов: 2007, 159]. Калимаҳои омиёна (авомона, мардумӣ) ба ҳамаи соҳибони забони шифохӣ баробар хидмат карда, ба ягон шева ва ё лаҳҷаи муайян мансубият надоранд. Калимаҳои омиёна номи асбобу анҷомҳо ва мафҳумҳои дигари умумишудаи маҳаллиро дар бар мегиранд. Забоншинос М. Қосимова дар китоби худ «Таърихи забони адабии тоҷик» овардааст: «таърихи забони адабӣ шакли гуфтугӯи забонро низ дар бар мегирад, зеро аксари хусусиятҳои забони хаттӣ ба забони гуфтугӯӣ мегузарад ва дар он маҳфуз ҳам мемонад ва баръакс, яъне хусусиятҳои забони гуфтугӯиро дар забони хаттӣ низ пайдо кардан мумкин аст» [Қосимова: 2011, 3]. Аз сарчашмаҳои адабию бадеӣ бармеояд, ки як қатор калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ ва шевагӣ, ки дар шеърҳои маорифпарварон волеҳуранд, аксарияти онҳо дар гуфтугӯи имрӯзаи мо истифода карда мешаванд [ниг.:Сабзаев: 1991, 40].

Услубшиносӣ ба соҳибони забон тавсия менамояд, ки ҳар кадоми ин воситаҳоро доништа ва ба маврид корбаст намоянд. Дар услуби гуфтугӯӣ навъи гуфтугӯи калимаҳо фаровон истифода мешавад. Забоншинос М. Муҳаммадиев дар китоби худ «Баъзе хусусиятҳои лексии «Шоҳнома» нигоштааст, ки: «Баъзе калимаҳои дар «Шоҳнома» буда, дар забони адабии ҳозираи тоҷик дар истеъмол набошанд ҳам, дар шева ва лаҳҷаҳо нигоҳ дошта шудаанд (торак, шӯрбахт, радда, тафт, користон, яла), ки имрӯз боз ба забони адабӣ гузашта истодаанд [Муҳаммадиев: 2005, 6]. Аз ин рӯ, нависанда барои такмил додани забони адабии ҳозираи тоҷик ва бой гардондани таркиби луғавию сохту қоидаҳои грамматикӣ он ҳамеша бояд мубориза барад.

Олими барҷастаи тоҷик Н. Маъсумӣ дар китоби худ «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик» ин нуктаро чунин таъкият мебахшад:

«Нависанда ин вазифаро ба воситаи эҷодиёти адабии худ, бо роҳи кор карда баромадани тамоми боигарии забон, ба таври эҷодӣ аз худ кардани захираи луғавии забони зиндаи умумихалқӣ, чуқур донишони тарзи баёну ифода ва услубҳои забони миллий ва гуфтугӯӣ дар амал татбиқ карда метавонад» [Маъсумӣ: 2011, 116-117].

Дар лексикаи халқӣ-гуфтугӯӣ Абдусалом Дехотӣ баъзан калимаҳое ёфт мешавад, ки дар забони зинда бештар кор фармуда мешавад. Нависанда барои нишон додани забони персонажҳо ва обуранги воқеаҳо ба калимаҳои маҳаллӣ муроҷиат мекунад: *пичи, булак, пучуқ, рустӣ, ҷанда, шумшакл, бесаришта, бардорузан, пакар, чаққон, ялаққос, рӯдаканак, гурупиш, дарак, каллаварам, чурӣ, қиш ва монанди инҳо. Чунончи,*

Дар ҳамин вақт ришам ба шохҳои дарахт дармонда, як булакаиш канда шуд ...» гуфта ҷавоб доданд [63].

Ё ҳеҷ набошад, биниаш пучуқ, лабааш қач, пояш шал шуда ва ё аз ақибаш маймун барин дум мебаровардааст [50].

Баъд, шабона, рустӣ оварда мепартофтагӣ шуданд [50].

...сар то по монанди ҷандаи қаландарҳо ранг ба ранг карданд [52].

Чуғзи шумшакли харобадӯст, ки аз обод ғаштани ин гуна вайронаҳо монанди шайхҳои муфтихӯр зарар мебинад, гӯё аз ҳодисаи даҳшатноки имшаба хурсанд шуда хониш мекард [54].

Моҳӣ ба зудӣ ҷон надода ҳар замон худаиро бардорузан мекард ва ҳар қадар, ки дуртар мерафтам, ҳамон қадар вазнинтар шудан мегирифт [58].

Мулло Қанбар ва Мутававлӣ... аз маъюсӣ ҳанӯз монанди мурғҳои ба об афтидагӣ пакар шишта буданд... [60].

Ҳанӯз дар адабиёти классикӣ калимаҳои гуфтугӯӣ дар забони адибон истифода мешуд. Масалан, забоншинос О. Маҳмадҷонов дар мақолаи хеш осори Абдурахмони Ҷомиро ба риштаи таҳқиқ қашида,

чунин меорад: «Абдурахмони Ҷомӣ дар баробари он, ки луғати забони адабии замони худро кор бастааст, ба забони зиндаи мардум низ рӯ оварда, аз он бо камоли суҳандонию суҳансанҷӣ гуҳари маънидори калимоту ибороти шеваҳои даврони худро сара карда, забони адабию бою ғанӣ гардондааст» [Маҳмадҷонов: 2019, 23].

Муҳаққиқ А. Абдуқодиров дар рисолаи худ «Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода» лексикаи халқӣ-гуфтугӯиро аз умумиистеъмоли бо хусусиятҳои зерин ҷудо мекунад:

1) Калимаҳои халқии гуфтугӯӣ хоси нутқи шифоҳӣ буда, дар услуби адабии китобӣ кам дучор мешаванд;

2) Онҳо тобиши пуққуввати эмотсионалӣ доранд ва дар баробари вазифаи коммуникативӣ ҳиссиёту муносибати гӯяндаро нисбат ба предмети номбаршуда равшан ифода мекунанд;

3) Қисме аз онҳо, хусусан калимаҳои мураккаб маъноӣ маҷозӣ доранд, ки он заминаи пайдоиши калима мебошад [Абдуқодиров: 1988,18].

Калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ хеле зиёд корбаст шудааст ва мо онҳоро аз рӯи ҳиссаҳои нутқ чунин гурӯҳбандӣ намудем.

1. исм:

*Насиби камбағалон бошад, **чилдиробае** буд, монанди ашқи ҳасрат» [283]. ... аз он мактабҳои кӯҳна, ки **мийяи** бачагонро ин тавр заҳрдор мекард, ному нишон намондааст [22].*

Калимаи **касал** дар забони гуфтугӯӣ фаровон ба кор бурда мешавад. Абдусалом Деҳотӣ ин калимаро бо муродиаш дар як ҷумла баробар кор фармудааст:

*Охир ҳамин ғаму андӯҳҳо ва «доғи фарзанд» ўро ба бистари **беморӣ** афканд ва пас аз чанд рӯз **касал** хоб кардан аз олам ҷашм пӯшид [38].*

Вожаи **лӯла** тагсарӣ ё болиштеро гӯянд, ки дарозрӯя ва мудавваршакл аст:

*Ба тағи сараи як **лӯлаи** сахт ба дараҷае, ки сар монед, саратон дард мекунад, монда ва дар болои як кӯрпачаи кӯҳна гирифта хоб мекард [9].*

*... аз гӯиши Ҳамида дошта ба рӯиши кашидаю кушода ду **торсакӣ** зад, ки рӯиши чун лаблабу сун-сурх шуд [12].*

Абдусалом Деҳотӣ дар ҳикояи «Ҳамидаи сиёҳбахт» калимаҳои **чашибанд ва фаранчиро** дар мавридҳои зерин истифода бурдааст: ...*ва ба сараи **чашибанду фаранчиро** гирифта баромада рафт [10].*

2. сифат:

*Аз ҳамин вақт то ин ҷониб аъзои бача суст, дасту пояи **шалтар**, маҷоли роҳ рафтан надорад [36].*

*Акамулло аҷаб одами **майдаган** будед [72].*

*Дар наздикии ҳавли Абдуллобой як ҷои баланду **яланги** хушҳаво ва дилкушое буд [10].*

Калимаҳои шевагиро бо қиёфаи овозиашон фарқ кардан мумкин аст: Масалан, калимаҳои **ялангӣ** ва **шаккок** бештар дар шеваи шимол ба назар мерасад ва Абдусалом Деҳотӣ ин калимаҳоро зиёд истифода бурдааст:

Калимаи **яланг** маънои кушод ва васеъро дорад. Нависанда дар баъзе мавридҳо калимаҳои гуфтугӯиро бо муродифи адабию китобӣ истифода мебарад:

*Чоштҳои калон буд, ки дар лаби дарёи Зарафшон ба як ҷои **васеъ** – **ялангие**, ки чанд сол боз кишту қор қарда нашуда, танҳо дар фасли баҳорон яке аз манзараҳои зебои ин атроф ҳисоб мешуд, рафта фурумаданд [19].*

Калимаҳои **шаккок** ва **нобовар** низ баъзан дар як маврид истифода шудааст, ки ин тарзи ифода на ба ҳамаи нависандагон даст медиҳад:

*Агар баъзе занҳо **нобовар-шаккок** ё, ки ба қавли кампирҳо «духтарҳои навбаромад» ба миёна даромада монанд, он вақт кор аз мунозираи даҳанакӣ ба муштӣ хекиртас гузафта анҷом меёфт... [40].*

Забоншинос М. Қосимова доир ба калимаҳои хоси шева ибрази назар намуда, меорад: «ба таври сахт муайян кардани унсури шевагӣ будани як қатор калимаҳо хеле мушкил аст, зеро шевашиносии таърихӣ, мутаассифона, дар забони тоҷикӣ то ҳол ҳамчун илм вучуд надорад» [Қосимова: 2011,87]. Баръакси калимаҳои омиёна калимаҳои шевагӣ вожаҳои мебошанд, ки аз минтақа, ноҳия ва маҳалҳои муайян ворид шудаанд. «Сабабгори асосии ба забони адабӣ роҳ ёфтани чунин калимаҳо намоёндагони шеваҳо ва лаҳҷаҳои ҷудогона мебошанд. Ба хусус, агар чунин намоёнда соҳибқалами шинохта бошад, дар нутқи худ бисёр вақт калимаҳои шевагиро беихтиёр ба кор мебарад, ки баъдан аз ҷониби дигарон истеъмоли онҳо идома дода мешаванд» [Мачидов: 2007, 160].

3. зарф:

*Домулло, Карим сабақширо **шаррос** медонад, ба «Лелофи қурайшин» дароред...[18].*

4. феъл:

*Домулло дастархонро кушода якто кулчаро ба ҳамаи бачагон майда-майда **булак** карда дод [17].*

*Чор мурдашӯйзан мурдари ба кафан печонда монда, як соати расо дар болои моли мурда **гурӯниш** карданд [65].*

*Ҳазрати Чӯпонато дар атрофи ҳудайон аждаҳо доранд, касе, ки **шаккокӣ** карда ба пешайон равад, даррав аждаҳо ба дами ҳудай мекашад [19].*

Вожаи **шаккокӣ** сифат аст, вале дар ҷумла ба вазифаи феъли ҳол омадааст.

*Самоворчӣ ҳам аз тарафи пеш чунон хандида омада истода буд, ки гумон мекардед ҳамин замон **рӯдаканак** мешавад [63].*

Калимаҳои одии гуфтугӯӣ дар нутқи шифоии ҳамаҷуза озода бетакаллуф дар гуфтори муқаррарӣ истифода мешаванд. С. Айни қайд мекунад, ки «Дар ташбеҳҳо, дар киноя ва истиораҳо руҳ ва хусусияти забони тоҷикӣ риоя карда шавад. Албатта, ташбеҳҳо, киноя ва истиорасо, ки дар байни оммаи тоҷик қор фармуда мешавад, ғуноғун аст, яъне инҳо дар ҳар ҷой ва маҳал дигаранд. Ба воситаи ҷамъ ва нашр қардани адабии халқ он ҷизасо, ки хусусияти маҳаллӣ доранд, оммагӣ қардан қарор аст» [Айни: 1965, 110].

Калимаҳои одии халқӣ-гуфтугӯӣ, аслан, ҳоси персонажасо мебошанд, ки намоёндаи мардуми одианд. Абдусалом Деҳотӣ барои тасвири таъсирбахш, ба ҳақиқат наздик қардани ҳодиса ва образҳо аз ҳама боигарии забони тоҷикӣ истифода бурдааст. Ва ба ин восита забони асарҳои ҳудро сода ва раван сохтааст:

...барои ҷӣ баъзе қасон ҳоло ҳама ба фарзандонашон номҳои дурмадарози чаламак, қўҳна, бемаъно ва хандаовар мемонанд...[82]. Худамо...ҳамту тамошо қардем, қучуқҳои дигар қим – қандборӣ ба осмон баромаданд [82].

Калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ, асосан, аз забони халқ ғизо гирифта, бо тобишу оҳанги сода дар тасвири адиб нақши муҳимро мебозанд. Меҳмон аз ҳад зиёда *телба* шуда аз портфелаи боз як ҷиз баровард [71].

Таҳқурии забони адабии тоҷик забони гуфтугӯии халқ аст. Дар ин маврид Р. Ғаффаров ҷунин изҳори ақида мекунад: «Забони адабии тоҷик дар заминаи пурсарвати забони халқ ба вучуд омада, иқтидор ва имкониятҳои беназир пайдо қардааст. Ин забон дар арзи беш аз ҳазор сол аз тарафи устодони суҳан пайваста сайқал ёфт, ғанитар, тавонотару салистар қардид» [Ғаффаров: 1966, 34].

Забоншинос Ҳ. Талбакова доир ба лексикаи нутқи гуфтугӯӣ назари ҳудро дорад: «Ба лексикаи нутқи гуфтугӯӣ, одатан, калимаҳои одии халқӣ, калимаҳои шевагӣ низ дохил мешаванд, ки онҳо дар

асарҳои бадеӣ вобаста ба матн барои кушодани образ, нутқи персонажҳо, савияи дониши қаҳрамонҳои асар кор фармуда мешаванд» [Талбакова: 2006,15].

Дар ҳақиқат, забони ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ пур аз калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ буда, дар ҳар як ҷумла ба калимаҳои гуфтугӯӣ воҳеҷурем, ки ин аз равонию суфтагӣ ва шевоии забони ҳикояҳои нависанда дарак медиҳад:

Дар ҳамин фурсат аз як гӯшаи боз ғалогулие баромад... Ду колхозчӣ дар болои об бо писари калони Қобилбой ҷанҷол мекарданд. Ғалогули баландтар шуд. Меҳмон ҳам портфели худашро бардошта калавида-калавида ба тарафи ҷанҷол тохт [71]

Абдусалом Дехотӣ аз забони зиндаи халқ калимаҳои содаю равоиро ёфта, мавриди истифода қарор додааст. Зимни мутолиаи ҳикояҳои нависанда фаҳмида мешавад, ки адиб калимаю ибораҳоро истифода бурдааст, ки ҳоси замони худ ва гурӯҳи махсуси одамон аст. Қисми зиёди онҳо ҳоси маҳал буда, ҳоло умумихалқӣ гаштаанд. Масалан, дар ин ҷумла мо муродифоти дӯғу пӯписаро мушоҳида намудем, ки маънои таҳдидро ифода мекунад.

Шумо аз дӯғу пӯписаро онҳо натарсед [49].

Забон ва осори бадеӣ дар ҳар асру замон як ҳодисаи ҳосу мураккабе мебошад, ки бо вучуди услубҳо умумияти забонӣ доштани тафовутҳои ба худ ҳос низ дорад. Барои пуробуранг ва самимию табиӣ баромадани асари бадеӣ нависанда бояд аз забони халқ калимаю ибораҳои таъсирнокро истифода бурда тавонад.

Забоншиноси барҷастаи тоҷик Н. Маъсумӣ қайд мекунад, ки «боигарии забони халқро санъаткорона истифода бурдан—боиси ифоданокӣ, таъсирнокӣ, бо рангубори табиӣ, содагӣ, халқият ва реализми сухани бадеӣ мегардад. Сирри ин кор на фақат дар боигарии луғавӣ ва ибораоронии забони халқ аст, балки дар пуробутобии ҷиҳати

маъноӣ ва гуногуннамудии истеъмоли услубии унсурҳои он ҳам мебошад. Сухани халқ бо самимияти хоси худ пур аз фикру ҳисси ҳаётӣ, пур аз тобишҳои нозуки маъноӣ мебошад. Вай ба забони асари бадеӣ дохил шуда, ба асар қувваи ғавқулӯда зиндаи ҳаётӣ ва табиӣ мебахшад» [Маъсумӣ: 2011, 132].

Ҳамин тариқ, калимаҳои халқӣ-ғуфтуғӯӣ ба забони адабӣ наздик мешаванд. Унсурҳои лексии забони зинда дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ хеле зиёд кор фармуда шудааст. Тобишу оҳанги содаи ғуфтуғӯӣ дар забони нависанда дар истеъмоли калимаҳо баръало мушоҳида мешавад.

Нависанда дар тасвири воқеаю ҳодисаҳои зиндагӣ калимаҳои пурмаъноӣ халқиро интихоб намуда, бо мақсади барқарор намудани манзараҳои воқеии олами моддию маънавии одамон ин гуна вожаҳоро ба кор мебарад: ғингӣ (Курбони лайлатулқадр), ҳастаку нестак (Каромоти охирин), шаккок (Каромоти охирин), чол (Қиссаи номмонӣ), дарак (Қиссаи номмонӣ), карруфар (Қиссаи номмонӣ), аллондан (Аждаҳои Чӯпонато), шаллоқ (Портфел) ва ғайраҳо.

Ифтор сар шуд. Ҳеч кас ғингӣ намекард [29]. Ҷасадашон фил барин бошад ҳам, паиша барин захра надоштед [44].

Дар баъзе минтақаҳо ба ҷои захра гурдаро ба кор мебаранд.

Хусусияти дигари ба худ хоси услуби нависанда дар нутқи ғуфтуғӯӣ аз он иборат аст, ки дар нутқи персонажҳои ҳикояҳои ҳаҷвии худ вожаҳоеро истифода мебарад, ки оҳанги тамасхур доранд:

Ҳеч нағма-нағма надорад. Шумо, Қосим - ака, ҳеч парво накунад [50].

Дарози ҳамаҷорас будани дасту пои шумо ба ман кайҳо маълум буд,- ҷавоб додам [76].

Калимаи **бачо** дар забони халқӣ-ғуфтуғӯӣ ба се маъно кор фармуда мешавад:

1. чизеро пинҳон кардан;

2. тансиҳатии инсон;

3. иҷро кардани коре.

Абдусалом Дехотӣ дар ҳикояи «Бобо ва ҷаҳоннамо» аз забони бобо чунин мегӯяд:

*Шери бобо, шакари бобо, **бачо** ҳастӣ? [147].*

Дар забони халқӣ-гуфтугӯӣ калимаҳои *соз, дуруст, нағз* низ ҳамчун муроди сикат қор фармуда мешавад.

«Ман гуфтаҳои усторо **бачо** овардам» [51]. Дар ин ҷо иҷро шудани амалро фаҳмондааст.

Калимаи калла низ дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ мавриди истифода қарор ёфтааст. М. Муҳаммадиев чунин қайд мекунад, ки «калимаҳои сар ва калла ба маънои синоними фарқи маъноӣ надоранд, аммо тобишҳои гуногуни услубӣ доранд, ки на ҳамеша якдигарро иваз карда метавонанд: каллақалон, каллашурбо, сар бардоштан, сар афкандан, сар бастан...» [Муҳаммадиев: 1968, 179].

Калимаи калла низ серистеъмол ва сермаъност, аммо чи дар калимасозӣ ва чи тобишҳои гуногуни иловагии маъноӣ нисбат ба калимаи сар маҳдуд мебошад.

*Ҳама - **каллаҳо** ҳам, ба дастархон ҳуҷум оварда буданд [29].*

*Якчанд **калла** якбора ба рӯи коғаз ҳам шуд [115].*

*Камбудиш ин суҳбат фақат ин буд, ки Турдиқулбойро бисёр **каллаҷунбонҳои** ҷамоа бойчаи навбаромад ё ба қавли худашон «нимчабой» ҳисоб карда, назарашон нагирифта, ба ифтораи наомада буданд [26].*

*Эҳ, Комили **каллаварам**, ҳаминро ҳам намедонӣ-мӣ? [26].*

*Худашон **каллаи азон** қати ба қораи гум шуда мераванду... [132].*

Дар адабиёти бадеӣ калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ барои тасвири воқеияти ҳаёт дар осори адибон қорбаст гардида, вазифаҳои зиёдеро адо мекунанд. Тавассути онҳо шароити маҳал зинда ва табиӣ ба тасвир дода шуда, нутқи қаҳрамонҳои асар, сухани муаллиф сурати фардӣ ва ранги

муассирро мегирад. Аз мутолиаи ин ҳикояҳо маълум мешавад, ки дар ҳикояҳои хурд воқеаю ҳодисаҳо, лаҳзаҳои ҷудогонаи ҳаёти одамон тасвир ёфтааст ва нависанда дар истифодаи ин гуна калимаҳо хеле эҳтиёткор буда, бештари онҳо аз забони персонажҳо оварда мешаванд ва хусусияти услубӣ пайдо мекунанд.

3.2. Услуби корбурди воҳидҳои фразеологӣ

Дар забоншиносии тоҷик доираи таҳқиқи воҳидҳои фразеологӣ аз ҷониби олимони барҷаста хеле васеъ гаштааст. Аввалин таҳқиқот оид ба воҳидҳои фразеологӣ ва хусусиятҳои он ба қалами академик А. Мирзоев тааллуқ доранд. Хизмати забоншиносони барҷастаи тоҷик М. Ғозилов, Н. Маъсумӣ ва Ҳ. Мачидов дар шинохти амиқи воҳидҳои фразеологӣ нақши муҳим дорад. Забоншиносон минбаъдаи тоҷик, чун: Р. Ғаффоров, Б. Камолиддинов, Ҳ. Ҳусенов, Т. Мақсудов, С. Ҳушенова ва дигарон доир ба хусусияти воҳидҳои фразеологӣ ақидаҳои хешро рӯйи қалам овардаанд. Дар забоншиносии тоҷик солҳои шастуми асри гузашта илми фразеология хеле такомил ёфт. Асари забоншинос С. Ҳушенова зери унвони «Воҳидҳои фразеологии изофии забони тоҷикӣ» аз ҷоп баромад. Забоншиноси машҳури дигар Ҳ. Мачидов рисолаи номзадии худро дар мавзӯи «Хусусиятҳои луғавию маъноии воҳидҳои фразеологии феълии забони тоҷикӣ» таълиф намуд. Асари нисбатан мукаммали муҳаққиқи мазкур минбаъд зери унвони «Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик» таълиф гашта, ба таъб мерасад ва мукаммалтарин асари илмӣ таҳқиқотии Ҳ. Мачидов «Системаи фразеологияи забони адабии муосири тоҷик» мебошад, ки дар ин асар тамоми паҳлуҳои фразеологияи забони тоҷикӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Забоншинос Ҳ. Ҷалилов доир ба воҳидҳои фразеологӣ таҳқиқоти илмиро зери унвони «Хусусиятҳои сохторию маъноӣ ва вазифаҳои синтаксисии воҳидҳои фразеологӣ дар забони адабии муосири тоҷик» анҷом медиҳад ва дар ин асар воҳидҳои фразеологиро аз ҷиҳати сохту маъно ва муносибатҳои синтаксисӣ

мавриди таҳлилу омӯзиш қарор додааст. Ин таҳқиқот метавонад дар рушди инкишофи минбаъдаи фразеологияи забони тоҷикӣ нақши муҳимму барҷастае бозад.

Муҳаққиқони дигари тоҷик М. Юсупова ва Р. Саидов таҳқиқотҳои худро ба омӯзиши воҳидҳои фразеологӣ бахшидаанд, ки дорои аҳамияти махсус аст. Р. Саидов оид ба воҳидҳои фразеологӣ дар назми халқӣ дастури таълими аз чоп баровард, ки таҳқиқотҳои чандинсолаи хешро дар бораи воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ дар асоси маводи фаровони назми халқӣ рӯйи қалам овардааст. Дар забоншиносии тоҷик қайдҳои алоҳидаро оид ба ибораҳои устувори рехта дидан мумкин аст, ки онҳо дорои аҳамияти зиёд буда, барои омӯзишу таҳқиқи масъалаҳои фразеологияи тоҷик манбаи асосӣ мебошанд.

Муҳаққиқони барҷастаи тоҷик А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, Д. Тоҷиев, Н. Маъсумӣ, М. Фозилов, Ҳ. Мачидов, С. Сабзаев, М. Муҳаммадиев, М. Қосимова, С. Ҳалимова, М. Саломов, М. Мирзоева, С. Ҳалимова, Ҳ. Дӯстов дар асару мақолаҳояшон доир ба ин масъала ақидаҳои худро ибраз доштаанд.

Масъалаҳои махсуси фразеология инъикоси худро дар асару мақолаҳои забоншиносии солҳои 60-уми тоҷик ёфтааст. Шаҳодати ин гуфтаҳо ба вучуд омадани фарҳанги ибораҳои рехта [тартибдиханда М. Фозилов] мебошад, ки ҳафт ҳазор воҳидҳои фразеологӣ ва шарҳи онҳоро дар бар мегирад. Ба нашр расидани фарҳанги дучилдаи фразеологии М. Фозилов яке аз падидаҳои муҳими ин давра мебошад. Фарҳанги мазкур дар таърихи омӯзиши воҳидҳои фразеологӣ нақши муҳими худро гузошта, таҷрибаи аввалини гирд овардани захираи фразеологияи тоҷик буд.

Дар ташаккул ва ифодаи фикр пайваستҳои устувори калимаҳо дар шакли ибора ва ифодаҳо ҳамчун унсурҳои тайёри нутқ истифода мешаванд. Чунин унсурҳои нутқро дар забоншиносӣ воҳидҳои

фразеологӣ меноманд. Ибораҳои фразеологӣ (воҳидҳои фразеологӣ) ду ва ё зиёда калимаҳои мустақилмаъноӣ ба ҳам марбути маъноӣ бутуну яклукхтдоштаеро меноманд, ки бо ёрии воситаҳои грамматикӣ алоқаманд мегарданд ва ба ҷузъҳои синтаксисӣ ҷудо нашуда, як мафҳумро мефаҳмонанд [ниг.: Қосимова: 2011, 112].

Фразеологияи тоҷик дар солҳои охир ҳамчун соҳаи махсуси забоншиносӣ инкишоф ёфта, дар ин бобат тадқиқотҳои ҷудогона ба вучуд омадаанд. Н. Маъсумӣ дар китоби худ «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик» доир ба фразеология маълумоти муфасссали илмӣ додааст. Муҳаққиқ ибораҳои фразеологии повести «Марги судхӯр»-и С. Айниро ба ибораҳои феълии фразеологӣ ва ибораҳои ғайрифеълии фразеологӣ ҷудо карда, дар навбати худ ин гурӯҳҳоро ба зергурӯҳҳо тақсим намудааст [ниг.: Маъсумӣ: 2011, 188-205]. Забоншиноси тоҷик Д. Тоҷиев дар бораи баъзе хусусиятҳои лексикӣ ва семантикии калимаи «об» дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ андешаҳои худро дар мақолаи хеш «Слова «об» (вода) в современном таджикском языке» оварда, сермахсул будани калимаи обро дар таркиби фразеологизмҳо нишон додааст [ниг.: Тоҷиев: 1959, 42-60].

Забоншинос ва муҳаққиқи осори С. Айнӣ А. Шарофиддинова дар баррасии «Воҳидҳои фразеологии осори Айнӣ» қайд кардааст, ки «Воҳидҳои фразеологӣ унсурҳои муҳимтарин дар забонанд, ки маҳз ба туфайли онон асолат ва ғановати забони зиндаи халқ ба меъёри забони адабии китобӣ ва умуман забони адабӣ ворид мешаванд» [Шарофиддинова: 2017, 21].

Доир ба сохти воҳидҳои фразеологӣ забоншиносони рус В.В.Виноградов, В. М. Мокиенко, А. И. Молотков, А. П. Мордвилко таҳқиқоти илмӣ худро ба анҷом расондаанд ва ақидаҳои хешро ба масъалаи мазкур баён намудаанд. Воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ аз ҷиҳати сохту таркиб, маъно ва обуранг ба гурӯҳҳои зиёде ҷудо

мешаванд. Онҳо дар шакли ифодаҳои ниҳоят мухтасар таҷрибаи ҳаётии бисёрсолаи одамон, таъбу кайфият ва урфу одатро инъикос кардаанд. Онҳоро дар мавридҳои офаридани образҳои дилчаспи бадеӣ, портрет ва лавҳаҳои ҷудогонаи зиндагӣ, баҳодиҳӣ ба ҳодисаю воқеаҳои ҳаёт ҳамчун воситаҳои муҳимми тайёри забон ба кор мебаранд.

Воҳидҳои фразеологӣ дар забони тоҷикӣ фаровон буда, дар таркиби луғавии забон қабати махсусро ташкил медиҳанд. Дар чанд соли охир забошиносони тоҷик ба омӯзиш ва таҳқиқи харҷонибаи ин ганҷинаи бебаҳо камар бастаанд. Ин бесабаб нест, зеро он воситаи муҳимтарини бурроии нутқ буда, бадеият ва таъсирбахшии каломро таъмин менамояд, боигарии луғавӣ ва хусусиятҳои услубии забонро нишин медиҳад.

Дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ вобаста ба ҷузъи асосии ибораҳои фразеологӣ онҳоро ба чунин гурӯҳҳо ҷудо намудем:

1. Ибораҳои фразеологӣ исмӣ. Масалан: нури чашм – фарзанд, таъмини маишат – ризку рӯзӣ, чашми равшан – таваллуд кардан, *сирру пиёз* – *амоми асрор*, *бозори тез* – *бозори савдо*яш хеле зиёд, пур аз харидор, *бори ғам* – *мушкилӣ* ва *дарду ғами зиёди* зиндагӣ.

Орзуи дилаш ҳамин буд, ки нури чашми худ Ҳамидаро бо дасти худ калон кунад ва ба шавҳар бидиҳад [8].

Якчанд сол боз камина аз пушти тарҷумаҳои майда-чуйда таъмини маишат карда ғаштаам [77].

«Аввал чашми келинат сиҳат-саломат равшан шавад, баъд номи бача худ ба худ ёфт мешавад» [33,80].

Сирру пиёз «рафтор», савдои қулай «савдои хуб»:

Э-ҳе, кай боз ман наописанд шуда мондам? – дод зад Зиёда то таги дари кӯча баромада, ҳолӣ шӯт аз кор биёд, то ҳама сирру пиёзатро дондона гуфта боб накунонам, номам Зиёданисо набошад [95].

Ба мардакам як савдои қулай рост омадааст [135].

Як бозори тез бошад, ки кас ҳамаи ин молҳои дупоро рама карда бурда фурӯшаду моли чорпо харад! – мегуфт вай [26].

Ибораи фразеологии «бозори тез» ба маънои бозори хуб, савдоаш хеле зиёд, пур аз харидор омадааст. «Молҳои дупо» гуфта нависанда шайху муфтихӯрони риёкорро дар назар дорад.

... бори ғамаш аз аввала зиёдтар шуда, бо қавоқи овезон аз чойхона баромада рафт...» [44].

2. Ибораҳои фразеологии феълӣ. Масалан: ифодаҳои **ба дарёи ғам фурӯ рафтан** - аз ғами зиёд бештар фикри кардан, **аз як ғиребон сар бароварда**-ҳама якҷоя ба иҷрои коре камар бастан, **чаши дӯхтан** (дидан), **оташ гирифтани** (дар ғазаб шудан) ва монанди инҳо аз ҳамин қабиланд.

Вай ба ҳоли танҳои худ ғиря кард ва ба дарёи ғам фурӯ рафт [36].

...ҳамаи мо як одам, бояд ҷамъ шуда, аз як ғиребон сар бароварда коре кунем, ки ҳам кори дунё буд шаваду ҳам амри худо [43].

Чашму ҳуши ҳар як кас ба ду нуқта: Соати Кремл ва ба рӯи марқади Ленин, дӯхта шудааст [157].

Архивбек якбора оташи гирифта, вадаррас зада рафт [104].

3. Таркибҳои фразеологӣ таркибҳои нахвӣи шахшуда ва ба ҳукми ифодаҳои рехтаву устувори забон табдилёфта мебошанд, ки мисли гурӯҳҳои дигари воҳидҳои фразеологӣ маънои яклухту бутунро ифода менамоянд. Мувофиқи гуфтаи В. Виноградов ва дигар забоншиносон ибораҳои фразеологиро аз ҷиҳати маънои ҷузъҳо ва таносуби маънои умумӣ ба се гурӯҳ тақсим мекунам: а) ибораҳои рехта; б) таркибҳои фразеологӣ, в) ифодаҳои фразеологӣ [Виноградов: 1981, 45].

Ҷузъҳои таркибҳои фразеологӣ дар заминаи алоқаи пайваст бо ҳам алоқаманд шуда, ҳамчун ҷузъҳои баробархуқуқ як воҳиди рехтаю устуворро ташкил менамоянд ва дар қолабҳои зайл бештар ба назар мерасанд:

а) Таркибҳои пайваст: софу покиза «соф, хуштаъм», софу зулол «тоза», фачу бемаза «белаззат», доду фарёд «ғавғо», дуру дароз «мухлати бисёр», чусту чолок:

*Оби **софу покизаи** хуштаъм ба ҳар хона ҷорӣ мешуд [138].*

*Аз ҷои чуқураш, аз ҷои нуқра барин **софу зулолаш**... [139].*

*Онҳо аз оби ҷӯй ҷой ҷӯшонанд, маъқул накарда «обатон **фачу бемаза**, об – оби вадаи шаҳри худамон-дия [140].*

*Доду **фарёдаи** майнаи касро хушк мекунад [140].*

*Аммо одамони дилҳояшон бақувват низ ҳастанд, ки **дуру дароз** «буз хӯрдан»-ро дӯст медоранд [279].*

б) Таркибҳои такрор: дар ба дар, зина ба зина, нав ба нав:

*Худи ҳамин барои ӯ кифоя буд, ки аз пагоҳ сар карда **дар ба дар** гашта келин ҷӯяд [92];*

*Ба баъзе воситаҳои маданият **зина ба зина** тан додани ака Хошок ба тарзи дигар воқеъ шуд [140];*

*Машинист ҳам аз тамошои ин намоишҳои табиат ба шавқ омада, поездро бо тамоми суръат меронад ва мусофиронро ба манзараҳои **нав ба нави** баҳор мерасонад [152];*

в) Таркибҳои пешояндӣ: аз таҳи дил «содикона», аз сад як ҳисса «миқдори кам, аз сар то по «тамоми аъзои бадан», дар сари вақт «дар вақташ», бо ду дасти адаб «бо камоли эҳтиром»:

*Пир шуда бошам ҳам аз **таҳи дил** кор кардам... [153];*

*Мо ва ту ҳоло **аз сад як ҳиссаашро** ҳам надидаем [155];*

Онҳо бо диққати махсусе аз сар то по моёвро аз назар мегузаронданд [155].

*бинобар ин падару модараш номи вайро дар **сари вақташ** «ислоҳ» карда, аз Оқил ба Бӯрӣ (гурғ) табдил додаанд... [84]*

Профессор Ҳ. Мачидов хусусиятҳои гуногуни воҳидҳои фразеологиро ба назар гирифта, қайд мекунад, ки «... чунин воҳидҳои

фразеологиеро, ки ду ва ё зиёда аз он маъноҳои фразеологии бо ҳам алоқамандро ифода карда метавонанд, воҳидҳои фразеологии сермаъно ё полисемӣ меноманд [Маҷидов: 2007,45] .

Ин фикрро чунин фаҳмидан метавон, ки дар забони тоҷикӣ воҳидҳои фразеологии ҳастанд, ки якчанд маъно ба ҳам наздикро ифода мекунанд. Масалан, ибораи «по дароз кардан»-ро дар матни зерин мебинем:

*Аслан ҳамин рӯза барои шумо барин бекорхӯчаҳо бароварда шудагӣ; баъди хӯрдани саҳарӣ як хоб мекунад-то қариби пешин, баъди пешин то вақти аср боз баҳузур **по дароз мекунад** [24].*

Ибораи фразеологии «по дароз кардан» хоб рафтан, дам гирифтани, якпахлӯ хоб рафтан дар заминаи маънии асли ба вучуд омадааст. Инчунин, ин ибора ба маънои маҷозӣ низ дар истифода аст, ки маънои беҳуш шудан, мурданро дорад.

Ибораи фразеологии «чашм пӯшидан» ба маънои маҷозӣ қатъи назар кардан аз чизе, нодида гирифтани, хобидан ва мурданро мефаҳмонад. Нависанда мазмунҳои зеринро дар ҳикояҳои кор фармудааст:

*Лекин аз ин ҳам **чашм пӯшидан** мумкин нест, ки идораи журнал баъзан ба муаллифон **ҷавобҳои нимдунбул** (ё ба ибораи халқӣ «**думаш дар хурчин**») менавишт, ки танҳо боиси тааҷҷуб мешуданд [123].*

Абдусалом Деҳотӣ дар ҷумлаи якум се таъбири халқиро истифода бурдааст: чашм пӯшидан, ҷавобҳои нимдунбул ва думаш дар хурчин, ки дуи охир киноя аз носоҳеҳ будани ҷавоби саволро дорад. Забоншиноси тоҷик С. Ҳалимов қайд мекунад, ки «ибораҳои рехта ҳамчун яке аз қисматҳои муҳими таркиби луғавии забон таърихан ташаккул ва таркиб ёфта, дар осори манзуми ин асрҳо то андозае инъикос ёфтааст. Дар ғазал, қасида, дostonҳо ибораҳои рехта, зарбулмасалу мақолҳо ҳамчун материали тайёри забон истифода шудаанд» [Ҳалимов: 2002, 34.].

На танҳо дар осори манзум, балки осори мансур низ бо чунин дурдонаҳои зебою таъсирбахш оро дода шудааст. «Боигарии забон, - менависад Маъсумӣ, - пеш аз ҳама, аз боигарии фонди асосии луғавӣ, таркиби луғавии он ва баъд ибораҳои махсус идиомаҳо, зарбулмасал ва мақолҳо иборат мебошад» [Маъсумӣ: 2011, 23].

Таркиби ибораҳои фразеологӣ хикояҳои Абдусалом Дехотӣ аз калима ва ибораҳои иборат мебошанд, ки онҳоро нависанда барои ба тасвир мувофиқ омадан интихоб менамояд ва онҳо дар асар мавқеи муайян доранд. Нависанда ба хотири воқеию ҳалқӣ ва муҳташами пурҷозиба шудани суханаш ё асараш хеле моҳирона ва санъаткорона аз чунин ибораҳои махсус фаровон истифода бурдааст. Вожаҳои, ки дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ меоянд, маънои аслии худро гум карда, ба маънои маҷозӣ меоянд. Воҳидҳои фразеологӣ хусусияти образнокӣ доранд. Аз ин рӯ, Абдусалом Дехотӣ ин ибораҳоро бо хусусиятҳои хоси худ мавриди истифода қарор додааст. «Таркибҳои фразеологӣ, - қайд мекунад Шанский, - аз ибораҳои рехта ғайр аз дигар аломатҳои асосӣ, ки фарқ мекунанд, аз ҷиҳати обурани бадеӣ низ фарқияти муайян доранд [Шанский: 1964, 46].

Доираи истифодаи воҳидҳои фразеологӣ васеъ буда, дар забону адабиёти бадеӣ гуногунии шаклу намуд ва мазмуни он равшан аён гашта, дар ин маврид тасвири забони нависанда барҷаста менамояд. Аломатҳои ибораҳои фразеологӣ дар кӯтоҳии шакли ифода ва устувории анъанавии онҳо муайян мегардад. Нависанда барои ҳалқӣ ва оммафаҳм шудани асараш бояд бештар аз боигарии фразеологӣ забони ҳалқ истифода барад.

Дар ғапзанӣ ва хатнависӣ ҳам зиёдтар тезӣ дошт чунон бидиррас мезад, ки лабааш ба лабааш намечасид [74].

Нағз баҳра мебарам, - гуфт Шитоб бо чашмони айёронааш ба ман як нигоҳи маънидор карда,- корҳо ванг... ҳар хел лавҳаҳоро тарҷума мекунам...[76].

«Инишооллоҳ шумо барин буродарҳомо зинда бошанд, ман чоряки арзан барин ғам намехӯрам» [70].

«Мавқеи маҷоз, – қайд мекунад, забоншинос Талбакова Ҳ. – дар сермаъношавии воҳидҳои фразеологӣ хеле намоён буда, дар асоси маҷозонидан маъноҳои нави фразеологӣ ба вучуд меоянд» [Талбакова: 2010, 19]. Фарқи воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун унсури луғавию фразеологӣ аз рӯйи сохтор, таркиб, маъно ва вазифа аз дигар воҳидҳои нахвӣ: калима, ибора ва ҷумла зиёд ба назар мерасад. «Маҷоз ва намудҳои он (ташбеҳ, истиора, муболиға, киноя...) як сабаби асосии чун воҳиди фразеологӣ шакл гирифтани ибораҳост. Ҳар гоҳ калима ба маънои маҷозӣ дар таркиби воҳиди фразеологӣ пурра ҷойгир шавад, маъно ва вазифаи лексии он тағйир меёбад» [Муҳаммадиев: 2005,112]. Аз ин рӯ, он бо калимаҳои дигари ибора ҳамвазифа гашта, қисми таркибии воҳиди фразеологиро ташкил медиҳад ва он хусусияте, ки дар калима, ибора ва ҷумлаҳои озоди нахвӣ дида мешуд, дар он нест хоҳад гашт.

Воҳидҳои фразеологӣ пеш аз ҳама дар заминаи маънои маҷозии калимаҳо ба вучуд меоянд ва дорои маънои ялукту ягона буда, рехтаю устуворанд: якто дуто нашудан «камбағал, нодор», об барор накардан “ба мақсад нарасидан, гӯш ба дод омадан “дилгир шудан”, даври даврон надидан “ба орзу нарасидан”, алифро таёқ нагуфтан “шахси нодон, ноӯҳда», гавҳари ноёб “азиз, беҳтарин”:

Аз шунидани қиссаҳои арӯскобии модараш гӯиш Одил ба дод омад... [93].

як умр нимчабаққол шуда аз дунё гузаштанду яктаашон ҳаргиз дута нашуд [92].

Бо вуҷуди хомфарбеҳӣ ва ҳарсасзанон роҳ гаштаниш дар як ҳафта бисёр хонаводаҳои духтардорро давр зада баромад ва ба қавли худаш, “оваиш барор накард” [93].

Зиёданисо мисли шавҳариш алифро таёқ намегӯяд, вай нимча-есрак бошад, ҳам, савод дорад [93].

Ҳама: “ келинаш гавҳари ноёб”... гуфта таъриф мекунад” [94].

Абдусалом Деҳотӣ низ ин нуктаро ба назар гирифта, аз таъбирҳои халқӣ самаранок истифода бурда, ҳар яки онро дар мавриди худ истифода намудааст.

Ибораҳои фразеологӣ хусусият, руҳия ва амалиётҳои гуногуни одамонро ифода мекунад, зеро ба соҳаҳои гуногуни зиндагӣ вобастагӣ доранд. Нависанда ибораю ифодаҳои фразеологиро ба мақсаде меорад, ки руҳияи каҳрамони асари ӯ ба хонанда намоён шавад. Масалан, ибораи фразеологии «**ба танг омадан**» маънои *дилгир шудан, дилбазан шуданро* дорад.

Аммо яке аз косибҳои ҷавони шӯҳмизоч, ки аз шунидани ҳикояҳои думдори «Ҳазору як шаб» монанди онҳо ба танг омада буд, ҷилави гапро ба тарафи дигар тофт [59].

Нависанда ибораҳои фразеологии «ҳақоратҳои дастабиринҷӣ», «шаллоқҳои обӣ-нонӣ», «мурғи посӯхта» барин ибораҳоро мавриди истифода қарор додаст, ки махсус ба ягон ҳодиса ё воқеа хосанд. Масалан, хангоми ягон воқеаи нохуш рух додан сабабгори он, албатта, танбех дода мешавад. Дар ин маврид ин қабил ибораҳо қор фармуда мешавад:

Якчанд тамошобинҳои либосашон як қадар кӯҳна будагӣ ба дуздӣ шубҳа карда шуда ҳақоратҳои дастабиринҷӣ шуниданд [68].

Чанде аз бачаҳо ҳам шаллоқҳои обӣ-нонӣ хӯрда, чир-пирашон баромад [68].

Мирюсуф бетоқат шуда мурғи посӯхта барин ба чаҳор тараф медавид ва ҳар касро аз сар то пой даст–даст карда медид [68].

Ибораҳои рехтаи фразеологӣ дар забон мавқеи махсус доранд, зеро онҳо ниҳоят пуробуранг ва таъсирбахш буда, доираи истеъмолашон васеъ аст. Хусусияти дигари ин ибораҳо дар он аст, ки онҳо ба дигар забонҳо тарҷума намешаванд. Ин қабил ибораҳоро Абдусалом Дехотӣ дар ҳикояҳояш хеле зиёд истифода намуда, кӯшиш намудааст, ки ҳар яки он мавқеъ ва ҷойи худро дошта бошанд ва дар ин кор муваффақ низ шудааст.

*Фарқ надорад, он тавр гӯяд ҳам мешаваду ин тавр гӯяд ҳам, ин гапи маълум, ҳудаиш медонад, - гӯён Туробӣ шартӣ миёни **сухани маро бурида**, ҳудаиш монанди оби новаи осӣб шаррас занонда, **гап болои гап рехтан гирифт** [76].*

Воҳидҳои фразеологӣ дар забони тоҷикӣ фаровон буда, дар таркиби луғавии забон қабати махсусро ташкил медиҳанд. Ба вучуд омадани фарҳанги ибораҳои рехта (тартибдиҳанда М.Фозилов), ки ҳашт ҳазор воҳидҳои фразеологӣ ва шарҳи онҳоро дар бар мегирад, ба ин равшан шаҳодат медиҳад. Дар чанд соли охир забоншиносони тоҷик ба омӯзиш ва таҳқиқи ҳарҷонибаи ин ганҷинаи бебаҳо камар бастаанд. Ин бесабаб нест, зеро он воситаи муҳимтарини бурроии нутқ буда, бадеият ва таъсирбахшии каломро таъмин менамояд, боигарии луғавӣ ва хусусиятҳои услубии забонро нишон медиҳад. Воҳидҳои фразеологӣ барои пуртаъсирӣ ва ифоданокии фикри гӯянда ва нависандагон истифода бурда мешавад. Донишмандону адибон ба фразеологизмҳо, хусусан, ифодаҳои халқӣ баҳои баланд додаанд, ва онҳоро ҳамчун гавҳари бебаҳои забони хеш мавриди истифода қарор додаанд.

Воҳидҳои фразеологӣ, ё ки фразеологизмҳо аз унсурҳои муҳими забон ба шумор мераванд. Онҳо ҳамчун масолеҳи дар тури қарнҳо рехтаву устуворгардидаи забон дар шакли қолабҳои тайёр ва бо

маъниҳои пешакӣ маълум истифода бурда мешаванд. «Вожаҳои дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ мавҷудбуда ба маънои аслии худ наомада, балки маънои маҷозӣ доранд. Аз ин рӯ, аксарияти воҳидҳои фразеологӣ, махсусан воҳидҳои фразеологӣ рехта ифодаи маънои яклухт дошта, образноканд. Онҳо аз як забон ба забони дигар айнан тарҷума намешаванд ва моҳияти масъаларо бо як калима ифода мекунанд» [Талбакова: 2010, 16].

Бояд гуфт, ки фразеология дар давоми солҳои наздик қисми таркибии лексикологияро ташкил медиҳад, вале охишта-охишта ин соҳа ҳамчун боби махсуси забоншиносӣ аз доираи лексикология баромада, ҳамчун илми мустақил вучуд дорад, зеро ҳеле зиёд будани захираи фразеологияи забони тоҷикӣ, гуногунӣ ва қонуниятҳои хоси инкишофи он торафт соҳаи махсуси забоншиносӣ қарор гирифтани фразеологияро талаб мекунад.

Воҳидҳои фразеологӣ бо воҳидҳои наҳвӣ низ робитаи қавӣ доранд. Воҳидҳои фразеологӣ дар заминаи таркиб, ибора ва ҷумлаҳои наҳвӣ ба вучуд меоянд. Дар асоси фразеологизмҳо қолабҳои муайяни наҳвии забон, ки қолабҳои тули асрҳо шакл гирифтаанд, меистанд. Аз рӯи ин қолабҳои мавҷуда ҳоло ҳам гоҳо воҳидҳои фразеологӣ нав ба вучуд меоянд.

Барои таъсирнок воқеъ гардидани нутқ ва забони асари бадеӣ як гурӯҳ воҳидҳои фразеологӣ ҳастанд, ки ниҳоят пуробуранг буда, самимӣ ифода меёбанд. Онҳоро низ нависандагон дар эҷодиёти худ васеъ истифода мебаранд. Ин ҳодисаро дар забон «вариант (гуна)-нокии воҳидҳои фразеологӣ» меноманд.

Ба қавли забоншинос Ҳ. Талбакова «вариант (гуна)-нокии воҳидҳои фразеологӣ ҳодисаи муҳимми забонӣ буда, онҳо дар забони адабӣ, дар гуфтугӯӣ мардум, инчунин дар асарҳои бадеӣ барои офаридани образҳо мавқеи муҳим доранд» [Талбакова: 2010, 22].

Дар ин ҳолат як воҳиди фразеологӣ дар шаклҳои гуногун ифода меёбад. Масалан, дар байни мардум бемор шудан ва дар чоғаи бемори хоб рафтанро “аз по мондааст” ё “аз по афтодааст” гуфта ифода менамоянд:

Бечора Қосимҷон аз тарс беҳуш шуда афтодааст ва аз ҳамон шаб ин ҷониб аз по мондааст [55].

Воҳиди фразеологии “ҷилави гапро ба дигар тараф тофтан”, “гапро буридан”, “сухбатро шикастан”, “ба миёни гап лағад задан” маънои беэҳтиромӣ кардан, мавзӯи баҳсро дигар карданро дорад:

“Аммо яке аз косибҳои ҷавони шӯҳмизоҷ, ки аз шунидани ҳикояҳои думдори “Ҳазору як шаб” монанди онҳо ба танг омада буд, ҷилави гапро ба тарафи дигар тофт [59].

Гурбатхола тоқат карда натавониста, ба миёни гапи муаллима лағад зад [46].

Хуб гуфтааст, – падарраҳмат, – Раҷаб боз ба миёни гап лағад зад, бо хирадмандон, яъне бо оқилон хӯр [120].

Дар ин маврид хусусияти муродифии воҳидҳои фразеологӣ дида мешаванд. Мавқеи ҷузъҳо ва тарзи корбурди онҳо дар ошкор кардани хусусияти воҳидҳои фразеологӣ саҳмгузоранд. Агар дар намунаи “аз по мондан” ва “аз по афтодан” гунанокӣ дида шавад, дар намунаи “ҷилави гапро ба дигар тараф тофтан” ва “ба миёни гап лағад задан” муродифоти фразеологӣ дида мешавад, ки ин ҳам вобаста ба матн бештар муайян мегардад, зеро ҷузъҳои ин воҳидҳои фразеологӣ бештар тағйир ёфтаанд. Намунаи “ба миёни гап лағад задан” бе матн муайян мекунад, ки маънояш сухани касеро шикастан аст, аммо намунаи “ҷилави гапро ба дигар тараф тофтан” маънояш берун аз матн бештар мавзӯи сухбатро дигар кардан аст, ки вобаста ба ҷузъҳо ҳодисаи вариантнокӣ ё гунанокӣ, муродифот ва сермаъноии воҳидҳои фразеологӣ дида мешавад, ки дар ин маврид маънои ҷузъҳо нақш доранд.

Умуман, намунаҳои воҳидҳои фразеологӣ дар ҳар маҳал гуногун истифода мешавад. Онҳо ҳам дар забони адабӣ ва ҳам дар забони гуфтугӯӣ зиёд буда, нависандагон дар образфарӣ фаровон истифода мебаранд.

Хулоса, воҳидҳои фразеологӣ боигарии луғавии забон буда, дар давраи дуру дарози таърихӣ ташаккул меёбанд, суфтаву рехта гашта, қолаб ва мақоми махсуси худро пайдо мекунанд. Дар давраҳои аввали ташаккули забони адабии тоҷик унсурҳои забони гуфтугӯӣ ба забони адабӣ ва адабиёт дохил гардида, сабаби инкишофи забон ва дигар ҷанбаҳои он гардидааст. Адибон ба ин восита осори худро рангин сохта дар инкишофу тақмили минбаъдаи забони адабӣ ҳиссаи муҳим мегузошанд.

Яке аз роҳҳои пуробуранг ва диққатҷалбкунанда будани забон дар истифодаи фаровони воҳидҳои фразеологӣ мебошад. воҳидҳои фразеологӣ барои ҷозибаноктар гаштани забон, барои пуртаъсир гаштани нутқи нависандагон ва истифодабарандагони он хизмат мерасонанд. Ҳамчунин, барои ҳозирҷавобӣ, барои ҷалб намудани диққати шунаванда гӯянда бояд аз ибораҳои фразеологӣ фаровон истифода барад. воҳидҳои фразеологӣ фонди тиллоии забон маҳсуб меёбанд ва корбурди воҳидҳои фразеологӣ ба ғанӣ гаштани сатҳи луғавии забони тоҷикӣ оварда мерасонад.

3.3. Таснифоти зарбулмасалу мақолҳо

Зарбулмасалу мақолҳо беҳтарин дурдонаҳои гаронбаҳои халқ мебошанд, ки дар ҳама давраи замон тавачҷуҳи мардумро ба худ ҷалб мекунанд ва фалсафаи ҳаёти аҷдодони гузаштаи моро дар бар гирифта, дар давоми садсолаҳо сайқал ёфтаанд. Нависандаи рус М. Горкий дар ин маврид чунин ибрози ақида намудааст: «мақол ва зарбулмасалҳо ҳамаи таҷрибаи ҳаётӣ, иҷтимоӣ ва таърихӣ халқи меҳнаткашро ифода карда,

ба ӯ мухтасар кор фармудан ва инкишоф додани калимаҳоро таълим медиҳад» [ниг.:Горкий: 1949-1956, 293].

Абдулғанӣ Мирзоев нахустин шахсе мебошад, ки дар адабиётшиносии тоҷик доир ба зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ ба таври илмӣ кор кардааст. Асари ин олими забардаст таҳти унвони «Зарбулмасалҳои тоҷикӣ» соли 1940 нашр гашта, дастраси хонандагон шуда буд ва он 218 зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикиро дар бар мегирифт. “Намунаҳои адабиёти тоҷик”, ки ҳуди ҳамон сол, яъне соли 1940 чоп мешавад, аз 440 зарбулмасалу мақол иборат буд. Соли 1956 китоби В. Асрорӣ таҳти унвони «Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ» чоп шуд, ки дар он низ 1511 зарбулмасалу мақолҳо ғирдоварӣ шудааст. Р.Амонов китоби худро бо номи «Эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кӯлоб» ба чоп расонид, ки он 250 зарбулмасалро дарбар мегирад.

А. Мирзоев қайд менамояд, ки «касе, ки аввалин мартаба дар давраи адабиёти шуравии мо дар асарҳои худ зарбулмасалҳои халқро кор фармудааст, устои насри тоҷик-Садриддин Айнӣ мебошад. С.Айнӣ, чӣ навъе ки бо «Одина» - и худ дар таърихи повест ва романнависӣ дар адабиёти тоҷик як мавқеи муҳимро ғирифтааст, бо ҳамин асари худ аввалин дафъа дар давраи адабиёти советии мо ба усули зарбулмасал корфармоӣ қадам мемонад» [ниг.:Мирзоев: 1940, 12]. Забоншиносони тоҷик дар таҳқиқотҳои хеш зарбулмасалу мақолҳоро мавриди баррасӣ қарор додаанд. Р. Ғаффоров аҳамияти зарбулмасалу мақолҳоро яке аз воситаҳои пурқуввати тасвир дар адабиёти бадеӣ донистааст [ниг.: Ғаффоров: 1966, 89]. Х. Ҳусейнов дар таҳқиқоти хеш «Забон ва услуби «Одина»-и устод Айнӣ» овардааст: «С. Айнӣ мақолу зарбулмасалҳои халқиро, ки онҳо дар шароитҳои мухталифи зиндагонӣ ба вучуд омадаанд, бо мақсади образнок ва сермазмун баромадани воқеаю ҳодисаҳои гуногуни замони истифода мебарад» [Ҳусейнов: 1973, 64]. М.Ҷозилов қайд мекунад, ки «дар давраҳои аввали ташаккули забони

адабии тоҷик унсурҳои забони гуфтугӯӣ ба забони адабӣ ва адабиёт дохил гардида, сабаби инкишоф ва қувват гирифтани ҷанбаи демократии он гардиданд. Дар ҳамин ҷараён зарбулмасалу мақолҳо низ ба таври фаровон ба асарҳои бадеӣ дохил шудаанд. Яке аз ташаббускорони ин иқдоми нек Абӯабдуллои Рӯдакӣ буд, хидмати ниҳоят шоистаи ӯ дар ин аст, он асарҳои худро бо забони сода навишта, бо ҳамин роҳ дар инкишофи минбаъдаи забони адабӣ ҳиссаи гузошт» [Ғозилов: 1975, 3]. С. Сабзаев ҳангоми баррасии мавқеи истифодаи мақолу зарбулмасал ва аңдарзҳо дар осори шоирони маорифпарвар овардааст, ки «як қатор зарбулмасалҳоро шоирони маорифпарвар бе тағйироти ҷиддӣ, чунон ки дар забони умумихалқӣ истифода мешаванд, ба қор бурдаанд. Зарбулмасалҳои «сиёҳӣ ба шустан нағардад сафед», «ҷӯянда ёбанда (бод)» ... «аввал таом в-он гоҳ калом» дар забони ҳозираи умумихалқии тоҷик бо ҳамин шаклу маъно истеъмол меёбанд» [Сабзаев: 1991, 62-63]. М. Қосимова дар мақолаи хеш «Хусусиятҳои лексикӣ-грамматикӣ зарбулмасал ва мақолҳои ҳамгуни забонҳои тоҷикӣ ва русӣ» овардааст, ки «зарбулмасалу мақолҳо ҳодисаҳои таърихӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, ахлоқиро ифода карда, аҳамияти таълимиву маърифатӣ, ахлоқиву фарҳангӣ, панду насихатӣ доранд... Барои зарбулмасалу мақол ҳамнишиниву ҳамоҳангии калимаву ибораҳо, сохти муъҷази синтаксисӣ ва услуби муайян хос аст» [Қосимова: 2002, 56-57].

Забоншинос А. Юнусӣ ҳангоми баррасии поэтикаи зарбулмасалу мақолҳои ҳиндӣ ва тоҷикӣ овардааст, ки «зарбулмасалу мақол матни муъҷази аз нигоҳи маъноиву грамматикӣ устувор мебошад, ки дар он бо образҳои равшан афкори умум, панду ҳикмат ва таҷрибаи ҷадинсолаи мардум ҳулоса шудаанд. Мардум дар гуфтори худ кӯшиш менамоянд, ки дар мавридҳои муайян, барои тасдиқи фикру суҳанони хеш ва инчунин барои ороиши гуфтори худ зарбулмасалу мақолҳо истифода намоянд» [Юнусӣ: 2023, 23].

Дар мақолҳо ҷаҳонбинию заковати оммаи васеи аҳли меҳнат, муносибатҳои ҷамъиятӣ, таҷрибаҳои зиндагӣ ва ақидаи инсоният басо сода, пурмазмуну бадеӣ ва муъҷаз ифода ёфтааст. Зарбулмасал ва мақол моҳияти ҳодисаҳои басо мураккабро барҷаста нишон дода, аз ҷиҳати сохт кӯтоҳ ва мухтасар мебошанд. Қайд кардан ба маврид аст, ки асоси боигарии забони адабӣ ва назми адабиётро забони зиндаи умумихалқӣ ва эҷодиёти даҳанакии халқ ташкил медиҳад. Сухан аз фолклор сарчашма мегирад. Зарбулмасал ва мақолҳо ба нависанда маводе медиҳад, ки он аз ҷиҳати шакли бадеӣ ва мундариҷаи идеявӣ яке аз аломатҳои барҷастаи хусни баркамоли асари бадеӣ ҳисоб меёбад. Зарбулмасал ва мақолҳо яке аз воситаҳои ниҳоят пурқуввати тасвири бадеӣ мебошанд, ҳангоми ба забони нависанда ворид шудан асари бадеиро ҳам аз ҷиҳати шакли бадеӣ ва ҳам аз ҷиҳати мундариҷа ба дараҷаи ҳақиқатан халқӣ боло мебардоранд. Забоншиноси тоҷик М.Қосимова қайд мекунад, ки “зарбулмасалу мақол дар тамоми соҳаҳои ҳаёти мардум барои назокату нафосати нутқ, барои муассир ва нишонрас шудани сухан аҳамияти ниҳоят бузург дорад” [Қосимова: 2011, 56]. Яъне, зарбулмасалу мақолҳоро берун аз нутқ ва матн тасаввур кардан наметавон, зеро онҳо барои эҳтиёҷе истифода бурда мешаванд. Ба воситаи зарбулмасалу мақолҳо фикр тасдиқ ё инкор гашта, нутқи гӯянда ба ин восита пуробуранг ва таъсирнок ифода мегардад. Дар адабиёти бадеӣ зарбулмасалу мақолҳо бештар дар нутқи қаҳрамонҳои асар истифода мешавад.

Мақол ва зарбулмасалҳо дар ҳамаи услубҳои нутқ кор фармуда намешаванд. Масалан, дар услуби расмӣ коргузори умуман кор истифода намешаванд, дар услуби илмӣ кам ба назар мерасанд. Асосан, зарбулмасал ва мақолҳоро дар услубҳои бадеӣ ва публицистӣ корбаст менамоянд. Нависандагон онҳоро чун воситаи образноки сухан барои хубтар ошкор сохтани олами ботинии персонажҳо ва барои амиқтар

намудани тарзи гуфтори онҳо истеъмор менамоянд. Ҳамчунин, онҳо дар хушифодагии матн, афзоиши қувваи таъсиргузорӣ ва тақвияти ҷанбаи сиёсии фикр хизмати зиёд менамоянд. Адибон онҳоро дар мавридҳои муносиб қор мебаранд ва ба ин восита сухани адиб таъсирнок гашта, хуш ва иқтидори каломӣ аз ин ҳисоб зиёд мегардад.

Зарбулмасал ва мақолҳо дар шароитҳои гуногуни зиндагӣ пайдо шуда, тамоми таҷрибаи ҳаётӣ, иҷтимоӣ-таърихӣ ба таври барҷаста ва намунавӣ, образнок ва пурмазмуну умумӣ ифода менамоянд. Онҳо ба асари бадеӣ характери халқӣ, кӯтоҳбаёнӣ, ҷоннокӣ, пуробурангии ба худ хоси бадеӣ мебахшанд. Зарбулмасалу мақолҳо ду хел мешаванд: зарбулмасалу мақолҳои гуфторӣ ва навишторӣ. Зарбулмасалу мақолҳои гуфторӣ онҳое мебошанд, ки дар тамоми қаламрави Тоҷикистон ва берун аз он бо лаҳҷаи ҳамон маҳал гуфта мешавад. Зарбулмасалу мақолҳои навишторӣ онҳое мебошанд, ки дар асарҳои бадеӣ, илмӣ, сиёсӣ ва матбуоти ҷорӣ истеъмор мешаванд. Манбаи асосии пайдоиши зарбулмасалу мақолҳои китобатӣ ин зарбулмасалу мақолҳои даҳанақӣ мебошад, яъне ин ду навъ зарбулмасалу мақолҳо ба ҳам алоқаи қавӣ дошта, якдигарро пурра мекунанд. Зарбулмасал ва мақолҳо, монанди ибораҳои фразеологӣ, ба сухани нависанда ва қаҳрамонҳои ӯ дохил гардида, ҳислатҳои одамон, ҳаёт ва муҳити иҷтимоии давру замони инъикос менамоянд.

Ҳанӯз дар давраҳои аввали ташаккули забонамон ба забони адабии тоҷик унсурҳои забони гуфтугӯӣ ворид гардиданд. Ҷолиб аст, ки устодони сухан, шоирону нависандагон дар баробари зарбулмасал ва мақолҳои халқӣ ва дар заминаи онҳо офаридаҳои зиёде эҷод кардаанд. Ин навъ зарбулмасалу мақолҳо дар қолаби шохбайтҳо ё пораҳои шеърӣ ҳикатомез оварда шудаанд. Нависандагони минбаъда онҳоро дар мавридҳои зарурӣ ба асарҳои худ дохил карда, сухани худро пурра ва мустаҳкам намудаанд.

Қайд кардан лозим аст, ки таърихи пайдоиши зарбулмасал ва мақолҳои халқиро муқаррар кардан мушкил аст. «Пайдоиши назми халқи тоҷик, - менависад И. С. Брагинский, - сарчашмаи худро аз қадимтарин эътиқодот ва рӯи одатҳои гузаштагонии халқи тоҷик, аз давраҳои сохти ибтидоӣ – обшонагии Осиёи Миёна мегирад» [Брагинский: 1975, 145]. Инро ба назар гирифта, гуфтан лозим аст, ки зарбулмасал ва мақол яке аз қадимтарин намудҳои эҷодиёти бадеии халқ аст.

Пайдоиши зарбулмасал ва мақол сабабҳои ба худ хос дорад. Агар яке аз сабабҳои ба вучуд омадани зарбулмасалу мақол инкишофи тафаккури инсон бошад, сабаби дигари он, ки боиси ташаккули адабиёти даҳанаки гардидааст, ин набудани хат буд. Хат дар давраҳои нисбатан наздики ҷамъияти инсонӣ пайдо шуда, кашфиёти бузургии инсоният маҳсуб меёбад.

Истифодаи зарбулмасал ва мақолҳо дар услуби бадеӣ аз қадим маъмул аст. Ҳанӯз дар адабиёти хаттӣ дар давраи Сосониён [224 ё 226-621] андарзгӯӣ оғоз ёфтааст, ки бисёре аз онҳо аз ҷиҳати мазмун ва кӯтоҳбаёнӣ ба зарбулмасал ва мақолҳо наздикӣ доранд. Андарзҳо бо мурури замон сайқал ёфта, ба қатори зарбулмасалу мақолҳои китобатӣ даромадаанд. Масалан, мақоли «Шабҳез бош, то қорраво бошӣ» ва зарбулмасали «Ҷоҳан зерини ҷоҳ» дар «андарзҳои озаподи Морсипанд»-и Анушервон (531-579) чунин омадааст: «Шабҳез бош ки қорраво бошӣ» ва «Ҷар ки дигаронро ҷоҳ қанад, худ андар ҷоҳ афтад» [ниг.:Фозилов: 1975, 5].

Мақол ва зарбулмасал дар суҳбати тасвирии нависандагон бештар ба сифати тавсиф ва баҳодиҳии муаллиф ба ҳодиса, одамон ва ҷизҳо қорбаст шудаанд. Дар забони ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ муҳимтарин зухуроти назаррас он аст, ки ибораҳои фразеологӣ фаровон истифода

шудаанд. Ҳам сухани муаллиф ва ҳам сухани қаҳрамони асари ӯ сар то сар бо ибораҳои фразеологӣ оро дода шудааст.

Зарбулмасали «Ба як мард чил ҳунар кам» дар забони гуфтугӯӣ дар варианти «ба як ӣигит [ҷавон] чил ҳунар кам» меояд. Дар фарҳанги М. Ҷозилов ин зарбулмасал чунин шарҳ дода шудааст: мард ҳар чӣ бештар ҳунар омӯзад, хуб аст, ҳар як ҳунар вақте хатман ба кор меояд [Ҷозилов: 1975, 67].

Абдусалом Деҳотӣ дар ҳикояҳои худ ин зарбулмасалро истифода намудааст: *Ҳайрон нашлавед, «ба як ӣигит чил ҳунар кам» мегӯянд* [75].

«Ангура хӯр, боғаша напурс» дар забони адабиёти бадеӣ бо гунаҳои зерин: *«харбузаро бихӯр, туро ба поллиз чӣ кор», «шакар хӯр, чӣ пурсӣ аз кучост он»* [Ҷозилов: 1975, 67].

– *Маълумоти миёна? чи тавр зуд ба даст даровардед?*

– *Коратон-чӣ? «Ангура хӯр, боғаша напурс» гуфтаанд, – ҷавоб дод бо табассум* [75].

Зарбулмасали «Ангурро хӯр, боғашро напурс» дар «Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ» чунин шарҳ ёфтааст: Чун аз чизе қонеъ гаштӣ, мақсадат ба даст омад, дар бораи сабабу манбаи он напурс. Масалан, Абдусалом Деҳотӣ дар ҷойи дигар ин мақолро чунин истифода бурдааст:

– *Ангура хӯр, боғаша напурс» гуфтаанд, аз кадом дарак буданаширо напурс, – гуфт шавҳараш Эргашбой ва «як, ду, се» гӯён қоғазхоро якта – якта, ба занаш писанд кунонда, то шаст шумурд* [45].

Нависанда ҳангоми дохил кардани зарбулмасалу мақолҳо ба забони персонажи асар вазъияти гӯяндаро равшан карда, онро шарҳу эзоҳ медиҳад.

Дар ҳикояи «Дар рӯзи бибисешанбе» зарбулмасали «*аз нӯги хамир ғатир*»-ро овардааст, ки маънои намуна аз ибтидои корро мефаҳмонад:

Шаста даҳсӯмӣ – шашсад сӯм, ба пули кӯҳна ҳисоб кунем, шаш ҳазор сум мешавад. Лекин, ин ҳолӣ аз нӯги хамир фатир [130].

Дар баъзе мавридҳо зарбулмасалу мақолҳо дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ дар охир омада, мавзӯ ва мақсади нависандаро чамъбаст менамоянд. Масалан,

Дар вақтҳои пеш, аксарияти халқи мо камбағалу бенаво буд, як зарбулмасал бисёр шунида мешуд: «Бачаи камбағал нон хоб мебинад» [129].

Гунаҳои ин зарбулмасал низ дар байни мардум ва забони адабиёти бадеӣ чунин аст: «гурусна дар хобаш нон мебинад», «ташна дар хоб об мебинад» - ҳар касе, ки муҳтоҷи чизе бошад, танҳо онро фикр мекунад.

Бобо Шукур баёноти дуру дарозро табиатан дӯст намедорад. «Гапи бисёр ба хар бор» – мегӯяд ӯ [175].

Дар ин ҷо гӯянда суҳанро дароз кардан намехоҳад ва бо ҳамин мақол суҳанро хотима мебахшад, дигар гап задан ғоида надорад.

Зарбулмасал ва мақолҳоро нависандагон он тарз истифода мебаранд, ки онро мундариҷаи асар талаб менамояд. Онҳо фикру мулоҳизаҳои нависандагонро оид ба ҳодисаҳо, персонажҳо ва рафтору кирдори онҳо ифода менамоянд. Масалан, зарбулмасалҳои «*Болои сӯхта намақоб*», «*кар ҳам заду кӯр ҳам зад, пасмонда кулук ҳам зад*», ки маънои ин зарбулмасалҳо аз матн аён аст:

Марди миёнсоле, ки дар наздикии ҷойи мо нишаста, ба писарчааш бодиринг нӯст карда медод, ба болои алами фиребхӯрии мо, гӯё аз рӯи зарбулмасали «болои сӯхта намақоб», кинояи нозуке зам кард [111].

Ҷаҳлам омаду «рав, раве, гуфтам; кар ҳам заду кӯр ҳам зад, пасмонда кулук ҳам зад, акнун ту ҳам ба ман оқсақолӣ мекунӣ – мӣ?» гуфтам [132].

Баъзан матнҳои Абдусалом Деҳотиро сар то сар мақолу зарбулмасалҳо ташкил медиҳанд, яъне ба воситаи ду-се мақол фикри адиб ҷамъбаст мешавад:

Танҳо дар баъзе ҷойҳо ҷӯйборҳои хурде буданд, ки оби онҳо ба маънии пурраи мақоли тоҷикӣ, «қатрае аз дарё» буд. Уштурро бо кафлез об додан мумкин нест. Ободии дашт об талаб мекард, – оби фаровон! Зеро ки «обу ободонӣ» гуфтаанд [175].

Бояд қайд кард, ки дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ зарбулмасалу мақолҳое, ки кор фармуда шудаанд, аз забони персонажҳо оварда шудааст. Ҳар як мақолу зарбулмасал дар ҷойи худ истифода шуда, нутқи нависандаро боз ҳам равшану возеҳ гардондааст. Зарбулмасалу мақолҳо дар ҳолате ба кор бурда мешавад, ки фикре тасдиқ ё рад гардад ва ё ягон амали ношоистае маҳкум карда шавад : *Илми бе амал онҳоро дилхун мекард. «Олими беамал-занбӯри бе асал», – навишта буд Саъдӣ [250].*

Дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ зарбулмасалу мақол воситаи асоснок кардани фикр буда, нависандаи нозукбин метавонад аз онҳо ба таври фаровон моҳирона истифода кунад. Дар эҷодиёти нависанда баъзе зарбулмасалу мақолҳое ба назар расид, ки дараҷаи истеъмолашон хеле кам аст. Монанди:

«Як пул тағи даҳ ман хок», «Ба девор зани қаламаро гирифта меҳест». «Оҳу ҳам ба андешаи марг қадам мезад» [325]. Нависанда ин гуна зарбулмасалу мақолҳоро хеле бамаврид истифода бурдааст:

Рӯзгори Нормурод ба сахтию талхӣ мегузаист. Барои камбағал он ва ҳамаи онҳое, ки аз пушти меҳнати ҳалоли худ рӯз мегузаронданд «як пул тағи даҳ ман хок» буд [187].

«Яке аз хешовандони сершуморашон дар Файзобод ном қишлоқ зиндагӣ мекард, вай ба дараҷае қашшоқ буд, ки ба қавли ҳудай, «ба девор занӣ, қаламаро гирифта меҳест» [298].

Зарбулмасали «**Бедавлат агар кишт кунад, об наёбад. Бодавлатро киштаю нокишта баробар**»:

Давлатмандон ба амалдорон пора дода қисми зиёди оби меомадагиро ба замину боғи худ мегирифтанд. Насиби камбағалон бошад, ҷилдиробае буд, монанди ашки ҳасрат. Азизони гузашта бедарак нагуфтаанд, ки:

Бедавлат агар кишт кунад, об наёбад,

Бодавлатро киштаю нокишта баробар.

Мақоли «**Турфа шогирде, ки дар ҳайрат кунад устодро**» дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ 3 маротиба дар мавридҳои гуногун ба ҷашм расид:

«Лекин дере нагузашта ҳуди онҳо ҳам дар ин кор маҳорат пайдо карданд ва ҳатто [чуноне ки мегӯянд: «**Турфа шогирде, ки дар ҳайрат кунад устодро**»] аз устодони худ ҳам пеш гузаштаанд» [177].

Одамони меҳнатдӯсти кӯҳсор дар ин ҷо касби нава-пахтакориро уд аз худ кардаанд ва дар рӯёндани ҳосили баланд чунин омил шудаанд, ки аз устодони худ пахтакорони кӯҳна ҳам гузаштаанд: **турфа шогирде, ки дар ҳайрат кунад устодро!** [269].

«Меҳнат ва ҷидду ҷаҳди собитқадамона масҷоҳиёро зуд аз шогирдӣ ба мартабаи устодӣ расонд. Зарбулмасали «**турфа шогирде, ки дар ҳайрат кунад устодро**» гӯё дар шаъни онҳо гуфта шудааст» [292].

Зарбулмасалу мақол, аз як тараф ба асари бадеӣ характери халқӣ, кӯтоҳбаёнӣ ва пуробурангии ба худ ҳоси бадеӣ бахшад, аз тарафи дигар воситаи гӯёю буррои тавсифӣ ва иҷроқунандаи муҳокимаҳои тезу тунди масъалаҳои иҷтимоӣ шуморида мешавад.

Абдусалом Дехотӣ зарбулмасалу мақолҳоро дар асарҳои худ хеле фаровон ба кор бурдааст. Яке аз хусусиятҳои барҷастаи забони осори нависанда аз он иборат аст, ки дар мавриди истифодаи зарбулмасалу мақолҳо хеле эҳтиёткор буда, ҳар кадоми онҳоро бамаврид ва бо мақсади муайян кор фармуда тавонистааст.

Қайд кардан ба маврид аст, ки дар ҳар давр зарбулмасал ва мақолҳое истифода мешаванд, онҳо мазмун ва мундариҷаи ба худ хос доранд ва дар онҳо ақидаю ҷаҳонбинии офарандагони онҳо инъикоси худро меёбанд. Фозилов М. дар ин маврид ақидаи хешро чунин иброз намудааст: “Азбаски макон, замон ва ҳаёти маишӣ ва иҷтимоии одамон бо расидани замони дигар тағйир меёбад, нуқтаи назари онҳо ҳам нисбат ба ҳаёт дигар мегардад” [Фозилов: 1975, с.6].

Гуногунакида будани офарандагони зарбулмасалу мақолҳо ба он оварда мерасонад, ки зарбулмасал ва мақолҳо мухталифмаъно гарданд. Ба ҳар воқеа ва ҳодиса аҳли илму дониш, сиёсатмадорон ва одамони касбу кори гуногун назари хешро доранд. Аз ин рӯ, ин боис мегардад, ки дар офаридани ибораҳои халқӣ ин гуна тафовутҳо пайдо шавад. Аз ин хотир, зарбулмасал ва мақолҳое, ки пайдо мешаванд аз зарбулмасал ва мақолҳои замони гузашта фарқ мекунанд, ҳатто “чунин зарбулмасал ва мақолҳое офарида мешаванд, ки онҳо аз ҷиҳати ақида ва ғоя ба зарбулмасал ва мақолҳои замони гузашта муқобиланд” [Фозилов 1975, с.6].

Зарбулмасалу мақолҳоеро дарёфт намудем, ки як ҷузъи таркиби он бо вожаҳои ифодакунандаи номи узви бадани инсон сохта шудаанд. Бинобар ин, онҳоро чунин чудо намудем:

1. бо ҷузъи **сар**: «Аз дӯст як ишорат, аз мо ба сар давидан»: Зарбулмасали «Аз дӯст як ишорат, аз мо ба сар давидан»-барои изҳори тайёр будан ба иҷрои коре ё аз ҷону дил қабул намудани касе гуфта мешавад. Чунончи:

Соли 1936, вақте ки партия ва ҳукумат меҳнаткашони Тоҷикистонро барои обод кардани водии Ваҳш даъват карданд, мо Кистақузиҳо ҳам- «Аз дӯст як ишорат аз мо ба сар давидан» гӯён ба ин ҷо омадам [178].

“Пул додану дарди сар харидан” :

Охир, ин ҷиноят аст, онҳое, ки ба полиз дору меандозанд, дутарафа ҷиноят мекунанд... “Пул додану дарди сар харидан” ана ҳамин хел мешавад [111].

2. бо ҷузъи даст:

«Аз як даст садо барнаояд» – барои бомуваффақият ба анҷом расидани ҳар коре иттифоку иттиҳод лозим аст, кас дар танҳой дар иҷрои корҳо очиз аст:

Ду-се соли пеш раиси навинтихобишуда Раҷабалӣ Давлатов ва ҷонишини вай Пахол Ҳалимов ба кори пурҷӯш сар карданд. Лекин чунон ки дар урфият мегӯянд, «аз як даст садо барнамеояд» [272].

*Хусусан, дар синни ҷавонӣ бо ин **дасту** бозуям кӯҳро занам, талқон мекардам [57].*

Зарбулмасали «ихтиёр ба дасти бахтиёр», ки маънои соҳибихтиёр ва мустақил буданро ифода мекунад, нависанда дар ҷумлаи зерин хеле бамаврид истифода намудааст.

*- Хайр, тисарам, «**ихтиёр ба дасти бахтиёр**» гуфтаанд, фарзанд аз он тую келинам, мувофиқи табъатон чӣ ки ном монетон- майлатон! [83].*

*Имрӯз ҳам хуҷаин, ман ба тӯи Имонқул меравам, ки **ҳам лаъл ба даст ояду ҳам ёр наранҷад**» [133].*

3. бо ҷузъи бинӣ:

Дар байни мардуми тоҷик зарбулмасали «аз биниаш гирӣ, ҷонаш мебарояд» дар шакли «аз бинияш қапӣ, ҷонаш мебарояд» низ дар истеъмол аст. Ин мақол дар ҳаққи инсонҳое гуфта мешавад, ки бо ҷисми ниҳоят лоғару нотаваони худ кореро ба анҷом мерасонанд, ки аз ӯҳдаи он шахсони солим на ҳама вақт мебароянд. Бинобар ин, Абдусалом Дехотӣ низ ин мақолро дар ҳаққи персонажи марказии ҳикояи худ Шитоб Туробӣ овардааст, ки ӯ бо ҷисми ниҳоят харобу лоғари худ бисёр серҳаракат буд.

Нависанда зарбулмасали «аз биниаш гирӣ, чонош мебарояд»-ро бо хусусиятҳои услубиаш дар ҳикояҳои истифода бурдааст

... ҷисми ниҳоят лозару наҳиф, чунон ки мегӯянд, аз биниаш гирӣ, чонош мебарояд..., ин аст тасвири мухтасари баъзе сифатҳои ҳамонобастаи ӯ [74].

4. бо ҷузъи чаҳим:

Зарбулмасали “Ақл кӯр бошад, аз дидаи бино чӣ суд”-ро дар шакли зерин аз забони персонажи асар чунин истифода бурдааст:

Ҳе, нусхаи шумо барин тадқиқотчиरो гирам! – гуфт вай ба Архивбек Қадимӣ, думаънидор карда, – рост мегуфтаанд, ки «ақл кӯр бошад, аз дидаи бино чӣ фоида? [108].

Мушфиқӣ фикр кардааст, ки “шаҳри якҷаиша рав – якҷаиша шав” гуфтаанд, коре кунам, ки бачаҳои ман ҳам монанди номи бачаҳои ҳамсояҳоям серошӯна ва дабдабанок бошанд [84].

5. бо ҷузъи камар (миён):

“Бача дар камар, номаи Музаффар” гуфтагӣ барин, ту аз ҳозир дар ғами номмонӣ нашав” [81].

Таҷрибаи мардони майдон ва пирони кор барои насли ҷавон дарси зиндагӣ ва пешрафти ҳаёт аст. Мардони майдон, яъне мардуми меҳнаткаш ҳар як сухани худро ба воситаи зарбулмасалу мақол исбот менамоянд, ки ин боиси бой ва рангин гаштани таркиби луғавии забон мегардад. Ҳамаи он мақолу зарбулмасалҳое, ки тавлид мешаванд, таҷрибаи солҳои сол андӯхтаи инсонро дар худ таҷассум менамоянд. Пас, зарбулмасалу мақолҳо таърихи хеле куҳан дошта, дар давоми солҳои зиёд дар байни мардум истифода шуда омадаанд. Ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ на танҳо аз ҷиҳати шаклу мундариҷа ва идеяи худ, балки аз ҷиҳати услуб ва забон низ шоёни диққат аст. Нависанда калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ ва мақолу зарбулмасалҳои халқиро дар мавридҳои мувофиқ моҳирона истифода бурдааст.

Нависанда дар офаридани ҳикояҳо ва ғунҷонидани маъниҳои беканор дар он мақсад ва ҳадафҳои худро дорад. Албатта, ба ҳама маълум аст, ки замони зиндагии Абдусалом Деҳотӣ чиро тақозо мекард ва ҳамаи он адибону нависандагоне, ки дар солҳои сиёҳи қору фаъолият намудаанд, ҳамфикр ва пайрави якдигар буданд. Масъалаи муҳимме, ки дар назди нависандагону адибон гузошта шуда буд, талаб мекард, ки ҳаёти пасазинкилобии халқи тоҷик, ободии ватани маҳбӯб ва инкишофи маорифи халқ, обу ободонии заминҳои навкорам, дил кандан аз ҳар гуна хурофотҳо ва ақидаҳои қуҳна (дар ҳикояҳои «Аждаҳои ҷӯпонато», «Қаромоти охири», «Аҷинаҳо», «Қиссаи номмонӣ») ва дӯстии халқҳо барин мавзӯҳо дар адабиёти бадеӣ инъикос карда шавад ва барои ҳалли ин масоили рӯз нависандаро зарур буд, ки маҳорати забонфаҳмию забондонии худро нишон диҳад.

Дар осори Абдусалом Деҳотӣ зарбулмасалу мақол зиёд ба назар расид, ки ин бесабаб нест. Нависанда, асосан, дар ҳикояҳои худ ҳаёти мардуми деҳотро тасвир кардааст ва қайд кардан лозим аст, ки макони панду ҳикмат ва мақолу зарбулмасал деҳот аст.

«Он ҷӣ, ки аён аст, ҳоҷат ба баён нест». Ин мақолро нависанда дар ҷумлаи зерин бо хусусиятҳои услубии худ чунин овардааст:

Мо ин ғазалро мухтасаран нақл кардем. «Он ҷо, ки аён аст, ҷӣ ҳоҷат ба баён» гуфтаанд [329].

Дар натиҷаи ин аз нишебии рост ғурумадаи кӯҳ, аз он ҷойҳое, ки ба қавли шоир «оҳу ҳам бо андешаи марг қадам мезад», ҷӯйбори файзборе гузаронида шуд [325].

Абдусалом Деҳотӣ нависандаи хеле нуктасанҷ ва зудфаҳм буд. Мавзуи асосии эҷодиёти ӯ асосан аз ҳаёти воқеии ҳамзамонони худ гирифта шудааст. Ӯ ба воситаи зарбулмасалу мақол камбудиҳои одамони бесавод ва ҷоҳилро ошкор менамуд. Нависанда дар ҳикояҳояш бештар ҳаёти ҷавондухтарон ва ҷавонписорони солҳои баъди инқилобро

тасвир мекард. Нависанда дар симои онҳо ояндаи чамъият, ояндаи ободи Тоҷикистони азизро медид, ки ҳама ҷоннисорона барои ҷомеаи ободу зиндагии озоиштаи инсоният мубориза мебуданд. Масалан, зарбулмасали «буз агар хирман кӯбад, ҳочати барзагов набуд»-ро дар ҳолате кор фармудааст, ки дар ҷомеаи нав духтарон меҳостанд баробари мардон дар саҳро кор кунанд ва аз музди меҳнати ҳалоли худ оромона зиндагӣ менамоянд. Аммо падарони ҷоҳил зид мебаромаданд. Инро нависанда чунин тасвир кардааст:

– *Аз ҷарху дук намон, «буз агар хирман кӯбад- ҳочати барзагов набуд» [176].*

Дар «Фарҳанги зарбулмасалу мақол» ин мақол чунин шарҳ ёфтааст:

1. Ҳар кас мувофиқи қобилияти худ кореро иҷро мекунад; 2. Аз ӯҳдаи иҷрои ҳар коре ҳар кас намебарояд; 3. Танҳо кордон аз ӯҳдаи иҷрои кори мушқил мебарояд [Фарҳанги забони тоҷикӣ: 1969, 245].

Дар ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ зарбулмасалу мақолҳое, ки бо номи ҳайвонот сохта шудаанд, ҳеле кам ба назар расид, вале нависанда онҳоро ҳеле хуб ва дар ҷойи худ истифода намудааст. Чунончи: “*Аз чумчуқ тарсӣ, арзан накор*” гуфтаанд”, “Гӯсолаи ҳаром мурдагӣ”, “Дер ояду шер ояд”, “Уштурро бо кафлес об намедиханд”, “Аз хирс мӯе”:

Шумо аз дӯғу пӯтисаи онҳо натарсед. “Аз чумчуқ тарсӣ арзан накор” гуфтаанд [49].

...дастнависи фарбеҳеро, ки зиёдатар аз дусад саҳифа буд, тўппӣ карда ба рӯи столи ман партофт, – мана, “дер ояду шер ояд” гуфтаанд [105].

Аммо он системаи обёрӣ ҳам, ки хизматшон дар назди биёбони паҳновар монанди “уштурро бо кафлез об додан” хурд ва ночиз будааст, кайҳо болин шуда рафтаанд... [245].

Хулоса, ҳар зарбулмасал ва мақоле, ки эҷод карда мешавад, инъикоскунандаи ҳақиқати ҳол ва ақидаю ҷаҳонбинии гӯянда ва замони пайдоиши он аст. Бисёр зарбулмасалу мақолҳо аз сабаби номувофик омадани мазмуну мундариҷаашон ба замони дигар метавонанд бо мурури замон аз байн раванд ва ба ҷойи онҳо зарбулмасалу мақолҳои нав ба вучуд меоянд. Афкори донишмандони тоҷикро натиҷагирӣ карда метавон гуфт, ки зарбулмасалҳо вобаста ба шароит ва муҳити замон пайдо шудаанд. Зарбулмасалҳо насихат ва гуфтори ашхоси номдор буда, ки дар мавқеи хос ва муносиб ба қор рафта ва мавриди алоқа қарор гирифта ва билохира машҳур шудаанд.

Зарбулмасал ва мақолҳо боигарии забони ҳар як халқ буда, онҳоро берун аз нутқ ва матни бадеӣ тасаввур кардан наметавон. Онҳо барои тасдиқ ё рад кардани фикр ва эҳтиёҷи гӯянда истифода шуда, амали ношоистаеро ба воситаи зарбулмасалу мақолҳо маҳкум карда, афкори шахс асоснок гардонда мешавад. Дар зери зарбулмасалу мақолҳо ҳодиса ва воқеаҳои ҳаёти гузаштагон акс ёфта, барои омӯхтани ҳаёти онҳо мавқеи махсус дорад. Аз ин рӯ, ҳонанда метавонад ба воситаи зарбулмасалу мақолҳо аз ҳаёти гузаштагони худ бохабар бошад. Масалан, вақте ки мо дар адабиёти бадеӣ ба зарбулмасали “Ғуломи оқил беҳ аз шайхи ҷоҳил” вомерхӯрем, огоҳ аз давраи таърихии ғуломдорӣ мегардем. Яъне зарбулмасалу мақолҳо аксунанда ва исботкунандаи воқеа ва ҳодисаҳои замон мебошанд.

Дар осори нависанда ин гуна зарбулмасалу мақолҳо хеле зиёд ба назар расид ва онҳо бештар аз забони персонажҳои ҳикояҳои адиб садо додаанд. Ба монанди: “Аз бало ҳазар”, “Обу ободонӣ”, “Аз як даст садо наояд”, “Пурсидан айб нест”, “Нуран ало нур” ва монанди инҳо.

Лекин чунон ки дар урфият мегӯянд, “Аз як даст садо барнаояд”
[272]

Додар «пурсидан айб нест мегӯянд», – шумо аз куҷоед ва чӣ дард доред? [274].

Фарқ миёни зарбулмасал ва мақол дар он аст, ки аввалӣ дорои маъноӣ маҷозӣ буда, аз он маъноӣ дигар бармеояд. Мақол бошад сарехан гуфта шуда, аз маъноӣ маҷозӣ орӣ аст, яъне дар зарбулмасал санъатҳои бадеӣ: ташбеҳ, ташхис, истиора ва киноя қор бурда шуда, мақол ин хусусиятро доро нест. Зарбулмасалу мақолҳо он вақт нишонрас хоҳанд буд, ки агар ба матлаби ғӯянда мувофиқ оянд ва танҳо дар ҳамин сураат онҳо натиҷаи дилхоҳ дода метавонанд. Умуман, зарбулмасал ва мақолҳо яке аз намудҳои бостонии афкори шиғҳии халқ мебошанд, ки онҳо инъикоскунандаи хулосаҳои муҳими зиндагӣ ва панду ҳикматҳои гузаштагонӣ мо мебошанд.

Ҳамин тавр, зарбулмасалу мақол ҳосӣ як забону як кишвар набуда, балки ҳар забон дорои зарбулмасал, ибораҳои рехта ва мақолҳои худ мебошад, ки дар ғанӣ гардидани осори адабӣ ва шиғҳии он кишвар нақши намоён доранд.

ХУЛОСА

Адиб, драматург, олим, мутарчим – Абдусалом Деҳотӣ яке аз чехраҳое мебошад, ки бо офаридани асарҳои худ дар ташаккули забони адабии муосири тоҷик саҳми беандоза гузоштааст. Вай барои тозагии забони адабӣ аз тамоми имконотҳо истифода намудааст, ки ин яке аз сабабҳои пуробуранг ва диққатҷалбкунанда будани забони осораш мебошад. Тамоми қабатҳои луғавии забон ба нависанда барои ҷозибаноктар гаштани забон ва барои пуртаъсир гардидани сухани ӯянда хизмат мерасонанд. Абдусалом Деҳотӣ дар баробари шоир, нависанда, мутарчим, драматург буданаш, инчунин, забоншиноси хуб низ буд. Пас аз омӯзиш ва мавриди таҳқиқ қарор додани забон ва услуби ҳикояҳои Абдусалом Деҳотӣ метавон чунин хулоса намуд:

1. Забон ва услуби ҳикояҳои пурғановати Абдусалом Деҳотӣ вижагиҳои худро дошта, дар ин таҳқиқ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

2. Истифода аз қабатҳои луғавӣ-маъноӣ вижагиҳои маъноиву луғавии калимаҳоро дар забони ҳикояҳо бо услуби нигориши фардӣ-эҷодӣ нишон медиҳад.

3. Калима ва таркибу ибораҳои сермаъно, ки ҳадафи нависанда қарор ёфтааст, хонандаи хушзавқро водор месозад, то афқору андешаи адибро дуруст дарк намояд. Абдусалом Деҳотӣ ҳамчун адиби сухансанҷу гавҳаршинос дар дарёфти калимаҳои сермаъно ҳамто надошт ва онҳоро хунармандона ва хеле бамаврид истифода намудааст.

4. Калимаҳои омонимие, ки дар таълифоти Абдусалом Деҳотӣ истифода шудаанд, бо мақсади таъмини ҷиҳатҳои эмотсионаливу экспрессивии сухан, ба тасвир гирифтани рӯйдодҳои олами воқеӣ, тасвири манзараҳои табиат, фардӣ кардани нутқи персонажҳо мебошад. Забони ҳикояҳои адибро қабатҳои луғавии вожаҳо обуранги бадеӣ ва ҷилои тоза мебахшанд.

5. Муродифоте, ки Абдусалом Дехотӣ дар ҳикояҳои худ қорбаст намудааст, доираи истеъмолашон васеъ буда, имрӯз дар забони адабии тоҷик ва гуфтугӯӣ ғазол ва серистеъмоланд. Услуби истифодаи муродифот аз рӯи мансубият ба ҳиссаҳои нутқ ва муродифоти ҷуфтистеъмол намунаи навҳои муродифоти забони тоҷикиро дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ ҳеле моҳирона бештару беҳтар нисбат ба дигар қабати луғавӣ-маъноӣ бо услуби ҳоси нигорандагӣ эҷодӣ истифода шудаанд.

6. Дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ мутаҷоддо вобаста ба услуби нигориш мавриди истифода қарор ёфтааст. Дар баробари омӯзиш мо мутаҷоддо вобаста ба мансубияти ҳиссаҳои нутқ ба исмӣ, сифатӣ ва зарфиву феълӣ ҷудо намудем. Ҳамчунин, вижагиҳои маъноии мутаҷоддои ҷуфтистеъмол мавриди баррасӣ қарор гирифт ва ба ҳунари калимасозӣ ибораорӣ нависанда ошно гаштем. Калимаҳои мутаҷоддо дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ ҳеле зиёд мавриди истифода қарор гирифта, маъноҳои шайъӣ, аломат, миқдор, ҳолат ва ҳодисаҳои табииро ифода мекунанд. Онҳо барои равшану возеҳтар тасвир намудани воқеаву ҳодисоти ба ҳам зид дар асари бадеӣ ҳеле муҳим буда, дар ҳолатҳои гуногун тасвир истифода мешаванд. Абдусалом Дехотӣ низ аз ин имконоти забонӣ тавонистааст, бештар истифода барад.

7.Таркиби луғавии ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ, асосан, аз калимаҳои худӣ - аслии тоҷикӣ иборат буда, нависанда дар ҳикояҳои ҳеш аз захираи луғавии забони модарии худ моҳирона истифода бурда, ба хоҳири боз ҳам инкишоф додани таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ забони адабии муосири тоҷикӣ аз калимаҳои ибораҳои зебои аслии тоҷикӣ гулчин намудааст, ки дар гурӯҳи мавзӯӣ-маъноӣ таҳлил гардиданд.

8. Аз муоинаи мушоҳидаи вомӯжаҳои ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ бармеояд, ки адиб унсурҳои иқтибосиро аввал хуб санҷида,

моҳияту муҳтавои онҳоро бо ақлу заковати модарзодии хеш пазонда, мавқеи истифода ва ҷойи қорбасти онҳоро муайян намуда, бехтарин ва заруртарини онҳоро дар осори худ мавриди истифода қарор медиҳад. Бисёре аз луғатҳое, ки дар ҳикояҳои ин нависандаи тавоно истифода гардидааст, ба хоҳири зинда ва дар гардиш ба тасвир гирифтани ҳодисаю воқеаҳои тасвиршаванда, барои образнок ифода намудани фикри нависанда ва персонажи асари ӯ, нишонрас баромадани ҳадафи ҳуди шоир, ба таври ҳақиқӣ нишон додани рӯйдодҳои олами воқеӣ ба қор рафтаанд.

9. Таҳлили таркиби луғавии ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ нишон дод, ки истифодаи калимаҳои адабӣ бештар ба назар мерасад. Ин калимаҳо ҳоси услуби бадеӣ буда, дар осори бештари адибон мавриди истифода қарор ёфтааст. Гузашта аз ин, калимаҳое, ки нависанда истифода мебарад, ба забони гуфтугӯии ҳамаи маҳалҳои тоҷикнишин наздик ва фаҳмо аст.

10. Воҳидҳои фразеологие, ки дар ҳикояҳои нависанда қорбаст шудаанд, аз ҷиҳати услубӣ хеле назаррас буда, дар ҳикояҳояш ба ҳамаи мавзӯҳое, ки дар замони ӯ ҳалталаб буданд, фикри ҳудро иброс мекард, зеро ӯ чун нависандаи оташинсухан, суҳандону суҳаншинос ба дарки мавзӯи рӯз мерасид. Аз ҷониби дигар, забони ҳикояҳои Абдусалом Дехотиро муродифоти фразеологӣ, воҳидҳои фразеологии мутазодӣ ва гунаҳои фразеологӣ фаро гирифтааст, ки маъно ва мавқеи ҷузъҳо дар ифодаи маъно ва қорбурди онҳо аз ривочу равнақи ҷандинасраи забони тоҷикӣ, рехтаву суфта будани забони адабии муосири тоҷик шаҳодат медиҳад.

11. Ҳар зарбулмасал ва мақоле, ки дар ҳикояҳои адиб истифода шудаанд, инъикоскунандаи ҳақиқати ҳол ва ақидаю ҷаҳонбинии гӯянда ва замони пайдоиши он аст. Таснифоти зарбулмасал ва мақолҳоро дар ҳикояҳо натиҷагирӣ қарда метавон гуфт, ки адиб дар услуби қорбурди

онҳо маҳорати олии нависандагиро ба кор бурдааст. Зарбулмасал ва мақолҳо боигарии забони ҳар як халқ буда, онҳоро берун аз нутқ ва матни бадеӣ тасаввур кардан наметавон. Онҳо барои тасдиқ ё рад кардани фикр ва эҳтиёҷи гӯянда истифода шуда, амали ношоистаеро ба воситаи зарбулмасалу мақолҳо маҳкум карда, афкори шахс асоснок гардонда мешавад. Дар зери зарбулмасалу мақолҳо ҳодиса ва воқеаҳои ҳаёти гузаштагон акс ёфта, барои омӯхтани таҷрибаи ҳаёти онҳо аҳаммияти махсус дорад. Барои тасвири ҳолату хусусият, тақвияти фикр, ҷамъбасти андеша ва мақсади баён истифода кардани зарбулмасал ва мақолҳо вижагии услуби корбурди ин унсурҳоро дар ҳикояҳо нишон медиҳад.

12. Услуби нигориши Абдусалом Дехотӣ дар жанри наср аз он гувоҳӣ медиҳад, ки нависанда васоити гуногунро аз забон дар осораш ба ҳубӣ истифода бурда, ба ин восита ганҷи бебаҳои мардуми тоҷикро ба хонанда пешкаш месозад. Маҳорати суҳаншиносии Абдусалом Дехотӣ, пеш аз ҳама, дар он зоҳир мегардад, ки ӯ воҳидҳои забонро дар лаҳзаҳои хеле мувофику муносиб, ҳам дар тасвири худ ва ҳам дар нақши персонажҳо истифода намуда, ба ин восита тасвир ва фаъолияти амалиёти персонажҳои осори худро таъмин кардааст.

Бо ин нишондод дар таҳқиқоти худ ба ин натиҷа расидем, ки забон ва услуби ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ сода, равон, фасеҳ, оммафаҳм буда, асоси таркиби луғавии ҳикояҳои нависандаро калимаҳои аслии ташкил дода, адиб аз сарвати пурғанои забони тоҷикӣ, баҳусус қабатҳои луғавӣ, меъёрҳои калимасозиву калимабандӣ, қолабҳои ибораориву ҷумлабандии он самаранок истифода бурдааст. Дар баробари ин аз калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ, воҳидҳои фразеологӣ ва зарбулмасалу мақолҳо фаровон истифода бурдааст, ки ин гуна маҳорати забондониву суҳаншиносӣ ва офаридани асари бадеӣ на ба ҳар адиб ё нависанда

муяссар мегардад. Саҳми Абдусалом Дехотӣ дар рушду инкишофи забони тоҷикӣ назаррас буда, шоистаи таҳсин аст.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Дар заминаи омӯзиш чунин тавсияҳои илмӣ бо мақсади истифодаи амалии натиҷаи таҳқиқ пешниҳод мегарданд.

1. Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур метавонад ҳангоми омӯзиши самтҳои ҷудогонаи забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ мавриди истифода қарор гирад.

2. Таҳқиқоти диссертатсионӣ метавонад ҳамун заминаи назариявӣ дар омӯзиши забон ва услуби осори дигар адабин ҳамчун асосҳои методологӣ-назариявӣ истифода шавад.

3. Маводи анҷомёфтаре метавон дар дарсҳои лексионӣ ва машғулиятҳои амалии донишҷӯёни ихтисосҳои ҷамъиятиву гуманитарӣ, ба хусус, дар раванди таълими лексикология, фразеология, маъношиносӣ истифода намуд.

4. Натиҷаҳои таҳқиқотро метавон дар гузарондани семинарҳои илмӣ ва курсҳои махсус вобаста ба масоили забон ва услуби осори адиб истифода намуд.

5. Таҳқиқоти диссертатсионӣ метавонад дар таҳияи дастурҳои таълимӣ, китобҳои дарсӣ доир ба қисматҳои лексикология ва фразеология ҳамчун мавод истифода намуд.

6. Дигар ҷанбаҳои осори Абдусалом Дехотӣ аз нигоҳи забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ дар шакли таҳқиқоти ҷудогона омӯхта шавад.

7. Тавсия дода мешавад, ки забон ва услуби осори адибони муосир дар муқоиса бо хусусияти навишт ва ҷойгоҳи он дар рушди илми филология омӯхта шавад.

Рӯйхати адабиёт:

А) Адабиёти илмӣ:

1. Абаев, В. И. О подаче омонимов в словаре / В. И. Абаев. // Вопросы языкознания. – Москва. 1957. №3
2. Абдуқодиров, А. Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода / А. Абдуқодиров. – Душанбе : Дониш, 1988. – 125 с.
3. Абдуқодиров, А. Услубиёти забони тоҷикӣ / А. Абдуқодиров, А. Давронов. – Хучанд, 2005. – 228 с.
4. Айнӣ, С. Дехотӣ А. Устод Рӯдакӣ / С. Айнӣ. – Сталинобод. 1940. –123 с.
5. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ.11. Китоби 2 / С. Айнӣ. – Душанбе 1965. – 436 с.
6. Айнӣ, С. Луғати нимтафсилаи тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик / С Айнӣ // Куллиёт. – Ҷ. 12. – Душанбе, 1976. – С.5-564.
7. Ализода, С. Сарфу наҳви тоҷикӣ / С. Ализода. – Душанбе. 2006. –79 с.
8. Аминов, С. Таҳлили лексикии калима / С. Аминов // советӣ. – №7. 1990. – С.26-28.
9. Амонов, Р. «Эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кӯлоб» / Р. Амонов – Душанбе, 1992. – 122 с.
10. Амонова, Ф. Р. Мадхали забоншиносӣ / Ф. Р. Амонова. – Душанбе, 1992. – 132 с.
11. Апресян, Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю.Д. Апресян. – М., 1974. – 366 с.
12. Арнолд, И. В. Стилистика современного английского языка / И. В. Арнольд. – Л.: Просвещение, 1973. – 300 с.
13. Арсеньева, М. Г. Многозначность и омонимия / М. Г. Арсеньева и др. – М. : МГУ, 1996. – 131 с.

14. Арутюнова, Н.Д. Типы языковых значений / Н.Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 338 с.
15. Асрорӣ, В. «Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ» / В. Асрорӣ. – Душанбе : 1956. – 396 с.
16. Аҳмадова М. «Хусусиятҳои луғавию семантикии омонимҳои забони форсӣ»/ М. Аҳмадова. – Душанбе : 2010. – 156 с.
17. Байзоев, А. Истилоҳот ва калимасозӣ дар «Донишнома»-и Ибни Сино / А. Байзоев. – Душанбе : «Андалеб Р», 2016. – 196 с.
18. Баҳриддин, А. «Чароғи ҳидоят»-и Орзу ва забони тоҷикии форсӣ / А. Баҳриддин. – Душанбе : Дониш, 1992. – 109 с.
19. Белгородский, Н. А. Современная персидская лексика /Н. А. Белгородский. – М.: Изд. АН СССР, 1936.
20. Бердиева, Т. Тағйироти маъноӣ калимаҳо дар забони тоҷикӣ. // Мактаби советӣ. – № 10. – 1979. – С. 24-26.
21. Бертельс, Е. Э. История персидско - таджикской литературы / Е. Э. Бертельс. – М.: Восточная литература, 1960. – 555 с.
22. Бобомуродов, Ш., Мӯминов А. Луғати мухтасари калимасозии забони адабии тоҷик / Ш. Бобомуродов. – Душанбе: Маориф, 1983. – 117 с.
23. Бозидов, Н. Пайвандакҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Н. Бозидов. – Душанбе. 1985. – 110 с.
24. Болдырев, А. Н. Из истории развития персидского литературного языка // ВЯ, 1955, № 5. – С.78-92.
25. Боголюбов, М. Н. Несколько иранских этимологии // Вопросы грамматики и истории восточных языков. – М.: Изд. АН СССР, 1953. – С. 102-103.
26. Бердиева, Т. Назарияи иқтибос / Т. Бердиева. –Душанбе, 1991. – 128 с.

27. Бобомуродов, Ш. Луғати мухтасари калимасозии забони адабии тоҷик / Ш. Бобомуродов, А. Муминов. – Душанбе : Маориф, 1983. – 117 с.
28. Брагинский, И.С. Классик и современность / И.С. Брагинский // «Памир», 1975. – №8. – С.81.
29. Брагина, А. А. Синонимы в литературном языке / А. А. Брагина. – Москва. Наука, 1986. – 127 с.
30. Булаховский, Л. А. Введение в языкознание / Л. А. Булаховский. – М.: Учпедгиз, 1953. – 174с.
31. Буриев, Ш. «Синонимҳои лексикӣ дар «Маснавии маънавии Ҷалолиддини Румӣ» / Ш. Буриев. . – Душанбе : Дониш, 2002. – 164 с.
32. Вазирова, Х. Калимаҳои адабӣ дар таркиби лексикаи лаҳҷаи Ванҷ. // Х. Вазирова. Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1976. – 162 с.
33. Виноградов, В. В. Проблемы морфематической структуры слова и явления омоними в славянских языках / В. В. Виноградов. – Славянское языкознание. – М., 1968. – 156 с.
34. Виноградов, В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В.В. Виноградов. М., Л., 1947, 2-е изд. – М., 1972. – 245 с.
35. Виноградов, В. В. Проблемы русской стилистики. – Москва: Высш. школа, 1981. – 300 с.
36. Винокур, Г.О. Избранные работы по русскому языку / Г. О. Винокур. – Москва. 1959. – 378 с.
37. Виноградов, В.В. Лексикология и лексикография / В.В. Виноградов // Избр. труды – М. : Наука, 1977. – 306 с.
38. Виноградов, В.В. Об омонимии и смежных явлениях / В.В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1953. – № 5. – С. 48-51.
39. Гадоев Н. Лексикаи лаҳҷаи Тағнов. – Душанбе. 2021. –178 с.

40. Гальперин, И. Р. Очерки по стилистике английского языка / И. Р. Гальперин. – М. 1958. – 460 с.
41. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1985. – 352 с.
42. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. 2. – Душанбе: Дониш, 1986. – 372 с.
43. Гулназарова, Ж. Б. Таснифоти маъноии феъл дар «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ / Ж.Б. Гулназарова. – Душанбе : Шӯҷоиён, 2011. – 168 с.
44. Гулназарова, Ж. Б. Луғати феълҳои «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ / Ж.Б. Гулназарова. – Душанбе : Шӯҷоиён, 2014. – 96 с.
45. Ғафуров, Б. Ғ. Тоҷикон. Китоби якум / Б.Ғ. Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 1983.
46. Ғаффоров, Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил / Р. Ғаффоров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 225 с.
47. Ғаффоров, Р. Калимаҳои антонимӣ ва хусусиятҳои услубии онҳо / Р. Ғаффоров // Мактаби советӣ. – 1972, - №2. – С. 26-29.
48. Ғаффоров, Р. Хусусиятҳои услубии синонимҳо / Р. Ғаффоров // Мактаби советӣ. – 1990. – № 6. – С. 15-18.
49. Гвоздев, А.Н. Очерки по стилистике русского языка / А.Н. Гвоздев. – Москва, 1955. – 145 с.
50. Давлатов, О. Хелҳои омонимия дар забони тоҷикӣ / О. Давлатов // Мактаби советӣ. – 1988. – № 3. – С. 10-18
51. Давлатов, О. Омограф шудани исм бо феъл / О. Давлатов. // Мактаби советӣ.– №11. 1981. – С.15-18.
52. Додихудоев, Р. Х. Памирская микропонимия / Р. Х. Додихудоев. Исследование и материалы. – Душанбе. Ирфон. 1975. – 163с.

53. Додихудоев, Р.Х , Герценберг, Л. Г. Таърихи забони тоҷикӣ / Р. Х. Додихудоев. – Душанбе. Дониш.1988. – 215с.
54. Дустов, Ҳ. Воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ дар забони тоҷикӣ /Ҳ. Дустов. – Душанбе, 2015. – 140с.
55. Джуразода, Ш. Лексико-грамматические особенности “Маснавии Маънави” Джалалиддина Руми / Ш. Джуразода. – Душанбе: 1998. – 146 с.
56. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. Қисми 1. – Душанбе: Ирфон, 1973.
57. Забони ҳозираи тоҷик. Лексика. – Душанбе: 1981. – 102 с.
58. Звегинцев, В. А. Проблема знаковости языка /В. А. Звегинцев. – М.1956. – 34 с.
59. Зеҳнӣ, Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Дониш, 1987 . – 234с.
60. Зеҳнӣ, Т. Санъати суҳан / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе : Маориф, 1992.
61. Исматуллоҳ, Ш. Дафтари ишқ. (Баъзе хусусиятҳои лексикӣ-семантикии ғазалиёти Камоли Хучандӣ) / Ш. Исматуллоҳ. – Душанбе, Ирфон, 2007. – 144с.
62. Исмоилов, Ш. Бузургонро бузургон зинда медоранд / Ш. Исмоилов // Маҷмуаи мақолаҳо. – Душанбе: Сино, 2007. – 180 с.
63. Искандаров, М. Абдусалом Деҳотӣ / М. Искандаров. – Душанбе: 1961, саҳ. 48 – 58.
64. Кабиров Ш. Антонимҳо дар забони адабии тоҷик // Мактаби советӣ. – №4. 1977. – С.35-36
65. Кабиров, Ш. Роҷеъ ба ҳамнишинии вожаҳо / Ш. Кабиров // Ахбори Академияи илмҳои РСС Тоҷикистон. – Душанбе, 1991. – № 4. – С. 7-8.
66. Калонтаров, Д. И. Луғати имлои забони адабии тоҷик / Д. И. Калонтаров. – Душанбе, 1973. – 51.

67. Калонтаров Я.И., Капранов В.А. Луғати мухтасари русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русии терминҳои забоншиносӣ.— Душанбе: Дониш, 1974. — 95 с.
68. Камолиддинов, Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим / Б. Камолиддинов. — Душанбе : Ирфон, 1967. — 186 с.
69. Камолиддинов, Б. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик / Б. Камолиддинов. —Душанбе, 1968.
70. Камолиддинов, Б. Хусусиятҳои услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ / Б. Камолиддинов. — Душанбе, 1992. — 128 с.
71. Каримов, Н. Хусусиятҳои луғавию маъноии забони ғазалиёти Лоҳутӣ / Н. Каримов. — Душанбе : «Эр-граф», 2014. — 210 с.
72. Каримов, Ш. Семантикаи воҳидҳои луғавии ғазалиёти Ҳофиз / Ш. Каримов. — Душанбе, 1992. — 143 с.
73. Каримова, М. «Роҳҳои пайдоиши омонимҳои забони тоҷикӣ ва таснифоти семантикии онҳо» / М. Каримова. — Душанбе: 2013. — 150 с
- 74.Капранов В.А. «Луғати фурс» Асади Туси и его место в таджикской [фарси] лексикографии / В. А.Капранов. — Душанбе: Изд. АН Тадж. ССР, 1964. — 212 с.
- 75.Капранов, В.А. Лексическая контаминация в таджикском языке / В. А.Капранов. — Душанбе: Дониш, 1979. — 70 с.
- 76.Капранов, В. А. Таджкско-персидская лексикография в Индии 16-19 в.в. / В. А.Капранов. — Душанбе: Дониш, 1987. — 224 с.
- 77.Крилова, А. О. Лингвистическая стилистика в 2 кн. Практикум, учебное пособие / А. О. Крилова. — М., Высш. Школа. 2006. — 120с.
78. Комиссаров, В.Н. Проблемы определения антонима / В.Н. Комиссаров // Вопросы языкознания. 1957. — № 2. — С. 24-31.

79. Қосимова М. Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик. М. Н. Қосимова – Душанбе, 2002. – 113 с.
80. Қосимова М. Н. Хусусияти лексикӣ-грамматикии зарбулмасал ва мақолҳои ҳамгуни забонҳои тоҷикӣ ва русӣ . Забон – рукни тоат. / М. Н. Қосимова – Душанбе, 2003. – 184с.
81. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик /М. Н. Қосимова. Ҷилди 1. – Душанбе, 2012.- 568 с.
82. Қосимова, М.Н. Сухан аввал ба дониш дарҷ кардан / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2005. – 135 с.
83. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик. Ҷ. 1 / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2011. – 420 с.
84. Лукьянова Н. А. Однокоренные синонимы и варианты слов // Н. А. Лукьянова. Синонимия в языке и речи (доклады конференции 15-17 декабря 1969 года). – Новосибирск. 1970.
85. Мақсудов Т. Баъзе хусусиятҳои иқтибосоти туркӣ-ӯзбекии шеваҳои Исфара. //Маҷмӯаи илмӣи институти давлати педагогии Ленинобод. Ҷилди 34. – Ленинобод, 1970.
86. Маҷидов Ҳ. Фразеологияи забони адабии тоҷик / Ҳ. Маҷидов – Душанбе, 1982.
87. Маҷидов, Ҳ. Омонимҳои луғавӣ / Ҳ. Маҷидов // Маърифат. – Душанбе: 1998. – № 3-4. – С. 6-11.
88. Маҷидов, Ҳ. Мутобиқати калимаҳои иқтибосӣ бо меъёри забони тоҷикӣ // Маърифат, – №9-10, 2000.
89. Маҷидов, Ҳ. Калимаҳои услуби баланд дар забони адабии тоҷик / Ҳ. Маҷидов // Маърифат. – Душанбе: 2001. – № 9-10. – С. 28-31.
90. Маҷидов, Ҳ. Калимаҳои китобӣ дар забони тоҷикӣ // Маърифат, №3,4, 2001.. Маърифат №1,2, 2001.
91. Маҷидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ.1. Луғатшиносӣ / Ҳ. Маҷидов. – Душанбе : Деваштич, 2007. – 244 с.

92. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 2011. – 294 с.
93. Маъсумӣ, Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат. Ҷ. 2 / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Ирфон, 1966.
94. Маъсумӣ, Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш / Н. Маъсумӣ. – Душанбе : Дониш, 1976. – 76 с.
95. Маҳмадҷонов, О. Бозтоби номвожаҳои субстратӣ дар осори А. Ҷомӣ / О Маҳмадҷонов– Душанбе: Ирфон. 2019.
96. Мирзоев, М. Синонимҳои фразеологӣ дар «Ёддоштҳо»-и Айнӣ // Адаб –№4, 2002.
97. Мирзоев, А. «Зарбулмасалҳои тоҷикӣ» / Мирзоев А. – Душанбе: Ирфон, – 1940. – 205 с.
98. Мирзозода, Х. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ / Х. Мирзозода. – Душанбе : Маориф, 1992.
99. Мирзоева М.«Синонимҳои лексикӣ ва фразеологӣ дар осори бадеии С. Айнӣ» / М. Мирзоева. – Душанбе. 2017
- 100.В. М. Морозова «Антонимия имён существительных в современном русском языке».АКД. – Куйбишев, 1974, – 20 С.
- 101.Муин, Муҳаммад. Фарҳанги форсӣ. Ҷилдҳои 1-4 / Муҳаммад, Муин. – Техрон, 1375.
- 102.Муминов А. Полисемия дар забони тоҷикӣ. / А.Муминов. (рисола барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илми филология) – Душанбе, 1972. –152 с.
- 103.Мухторӣ, Қ. Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ / Қ. Мухторӣ. – Душанбе, 2006. – 129 с.
- 104.Мухторов, З. Структура и семантика текста (на материалах таджикского и русского языков) / З. Мухторов. – Душанбе, 2013. – 242 с.

- 105.Муҳаммад, Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ. 1. / Ғиёсуддин, Муҳаммад. – Душанбе : Адиб, 1987. – 480 с.
- 106.Муҳаммад, Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ. 2. / Ғиёсуддин, Муҳаммад. – Душанбе : Адиб, 1988. – 416 с.
- 107.Муҳаммадиев, М. Синонимҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик (ҳиссаҳои номии нутқ) / М. Муҳаммадиев. – Душанбе : УДТ, 1962. – 162 с.
- 108.Муҳаммадиев, М. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик / М. Муҳаммадиев. – Душанбе : Ирфон, 1968. – 63 с.
- 109.Муҳаммадиев М. Эвфемизм ва аҳамияти он. //Мақтаби советӣ. -- №11. 1978.
- 110.Муҳаммадиев М. Омонимҳо дар забони тоҷикӣ. //Мақтаби советӣ. – №4. 1990. – С. 22-25.
- 111.Муҳаммадиев, М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ / М. Муҳаммадиев. – Душанбе : Маориф, 1993. – 272 с.
- 112.Муҳаммадиев, М. Баъзе хусусиятҳои лексикии «Шоҳнома» / М. Муҳаммадиев. – Душанбе : Маориф ва фарҳанг. 2005. – 138 с.
- 113.Муҳаммадиев, М., Талбакова Ҳ., Нурмаҳмадов Ю. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. –Душанбе, 1997– 189 с.
- 114.Муҳаммадиева, М. Лексикаи таомҳо дар осори баъзе аз шоирони тоҷик // Армуғон. Ҷилди 2. – Душанбе: Дониш, 1971. – С. 125-137.
- 115.Муҳаммадиева Ҳ. Қайдҳо оид ба баъзе хусусиятҳои лексикаи нонвойӣ. //Забоншиносии тоҷик. -Душанбе: Дониш, 1980.-С. 60-69.
- 116.Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёсуллуғот. Мучаллад аз 3 ҷилд. – Душанбе: Адиб, 1987-1989.
- 117.Муҳаммадхусайн, Бурҳон. Бурҳони қотъ. Ҷ. 1 / Бурҳон, Муҳаммадхусайн. – Душанбе : Адиб, 1993. – 416 с.
118. Набиева Р. Синонимҳо дар ашъори Рӯдакӣ. //Мақтаби советӣ. – №5. 1967.

- 119.Назарзода, С. Забонро покиза нигоҳ дор / С. Назарзода. // Номаи пажӯҳишгоҳ : Маҷ. мақ. – Душанбе, 2002. – С. 71-84.
- 120.Назарзода С. Забон ва истилоҳот. – Душанбе, 2003. –148 с.
- 121.Назарзода С. Ташаккули истилоҳоти ҷамъиятиву сиёсии забони тоҷикӣ дар асри XX. – Душанбе, 2004. –303 с.
- 122.Насриддини Тусӣ. Асос-ул-иктибос / Тусӣ, Насриддин. – Техрон, 1226.
- 123.Насриддинов А. Муродифоти аслӣ ва бадеии калимаҳо. //Мақтаби советӣ. – №4. 1981. – С. 17-20.
- 124.Ниёзмӯҳаммадов, Б. Хусусиятҳои забони осори М. Турсунзода / Б. Ниёзмӯҳаммадов // «Садои Шарқ». – 1964. –№ 1. – С. 106-121.
- 125.Ниёзмӯҳаммадов, Б. Абдусалом Деҳотӣ ва забоншиносии тоҷик // Баъзе масъалаҳои забони адабии ҳозираи тоҷик. –Душанбе. 1965.
- 126.Ниёзмӯҳаммадов, Б. Калимаҳои ўзбекию русӣ дар осори баъзе адибону олимони пеш аз револютсияи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1969.
- 127.Ниёзмӯҳаммадов, Б. Забоншиносии тоҷик. Асарҳои мунтахаб. – Душанбе: –Дониш, 1970.
- 128.Новиков, Л. А. Антонимия в русском языке /Л. Новиков. М.,1973. – 289 С.
- 129.Норматов, М. Муқаддимаи забоншиносӣ / М. Норматов. – Душанбе : Матбуот, 2011. – 252 с.
- 130.Нуров, А. Фарҳанги осори Ҷомӣ- Иборат аз 2 ҷилд- Душанбе: Нашриети ЭСТ, 1983-1984.
- 131.Нуров, А. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ. – Душанбе: Нашриёти ЭСТ, 1990.
- 132.Орзу Сирочиддини Алихон. Ҷароғи ҳидоят. – Душанбе: Ирфон, 1992.-288 с.
- 133.Оранский, И.О. Введение в иранскую филологию / И.О. Оранский. – Москва, 1960.

134. Отахонова, А. Масъалаи муайян кардани фонди воҳидҳои луғавии фарҳангҳои пешин. // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1976. – С. 91-100.
135. Отахонова, А. «Фарҳангнома»-и Ҳусайн Вафой / А. Отахонова – Душанбе: Дониш, 1986. – 124 с.
136. Офаридаев Н. Ойконимияи вилояти мухтори кӯхистони Бадахшон. – Душанбе, 2001. – 160 с.
137. Пейсиков, Л.С. Лексикология современного персидского языка. – М.: Изд. МГУ, 1975. – 206 с.
138. Пирмуҳаммадов, Ҳ. Услуби илмӣ ва воҳидҳои луғавӣ // Адаб. – №4, 2002.
139. Польный русско-таджикский словарь. / Составители С. Ализаде и другие. В двух томах. – Сталинабад, 1933-1934.
140. Принсипҳои асосии терминалогияи забони тоҷикӣ. / Мураттиб Я. И. Калонтаров. - Душанбе: – Дониш, 1971. – 62 с.
141. Расторгуева, В. С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. – Москва 1964.
142. Рауфов, Ҳ. Лексикаи китобӣ // Мактаби советӣ. – № 7. 1981. – С. 12-14.
143. Рауфов, Ҳ. Муаррабат дар забони тоҷикӣ. Мактаби советӣ. – №5. – С. 18-21; – №8. С. 23-25. 1977.
144. Рауфов, Ҳ. Рисолаи лексикӣ-грамматикӣ муқаддимаи «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ». // Армуғони олимони ҷавон. – Душанбе: Дониш, 1966. – С.139-158.
145. Раҳмонов, Б. Хусусиятҳои луғавӣ-грамматикӣ феъл / Бахтиёр Раҳмонов. – Душанбе: Донишварон, 2017 – 188 с.
146. Реформатский, А. А. Введение в языковедение / А. А. Реформатский. – М., 1955. – 396 с.

- 147.Ризозода Шафак. Чанд баҳси иҷтимоӣ / Ш. Ризозода –Техрон, 1340. – 245с.
- 148.Розенталь, Д. Э. Практическая стилистика русского языка / Д. Э. Розенталь. – М. Высшая школа. 1977. – 316 с.
- 149.Розенфельд, А. З. Очерки по грамматике современного таджикского языка. Глагол / А. З. Розенфельд. – Сталинабад. 1954. –78 с.
- 150.Рубинчик, Ю. А. Сложные предложения с придаточными определительными в современном персидском языке / Ю. А. Рубинчик. – М. 1959. – 215 с.
- 151.Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка / Ю. А. Рубинчик. – Москва, 1981.
- 152.Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Ш. Рустамов. – Душанбе : Дониш, 1972. – 79 с.
- 153.Рустамов Ш. Сарчашмаи файзбахши забони тоҷикӣ. –Душанбе, 1977. –32 с.
- 154.Рустамов, Ш. Забон ва замон / Ш. Рустамов – Душанбе: Ирфон, 1981. – 256 с.
- 155.Рустамов, Ш. Исм (категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ) / Ш. Рустамов. – Душанбе : Дониш, 1981. – 218 с.
- 156.Рустамов, А. Умумият ва тафовути омонимия ва полисемия. // Масъалаҳои забоншиносӣ. –Душанбе: Дониш, 1983. – С. 46- 53.
157. Сабзаев, С. М. Истилоҳу калимаҳои касбӣ-соҳавӣ ва усули таълими онҳо дар мактаб / С. М. Сабзаев – Душанбе : //Мактаби советӣ – №1. 1971.
158. Сабзаев С. М Роҳҳои омонимшавии калимаҳо дар забони тоҷикӣ. //Мактаби советӣ. – №12.- 1979.
- 159.Сабзаев, С. М. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар / С. М. Сабзаев. – Душанбе : Маориф, 1991. – 80 с.

160. Сабзаев, С.М. Забон ва сабки баёни Мавлоно Чалолуддини Балхӣ / С.М. Сабзаев. – Душанбе : Ирфон, 2014. – 520 с.
161. Саидов И. Оид ба синонимҳо дар ашъори Рӯдакӣ. //Маҷмӯаи илмӣ– Ҷилди 26. Серияи филологӣ. – Нашри 2. – Сталинобод, 1959. – С. 107-119.
162. Саидов, Н. С. Хусусиятҳои луғавӣ ва фразеологии ҳикояҳои Абдулҳамид Самад / Н. С. Саидов. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 252.
163. Саймиддинов, Д. Бархе аз вожаҳои кӯҳна дар ғӯишҳои тоҷикӣ. //Номаи Пажӯҳишгоҳ. – №2. 2002. – . 5-20.
164. Саймиддинов, Д. Як нишонаи овоии вожаҳои иқтибосии суғдӣ дар форсии дарӣ ва ғӯишҳои тоҷикӣ. //Номаи Пажӯҳишгоҳ. – №3. 2003. – С. 5-22.
165. Сангинов, А. Доир ба алоқаи калимаҳо дар фарҳанги «Баҳори Аҷам». //Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1976. – С.101. –108.
166. Сангинов, К. Таълими этимологияи баъзе калимаҳо //Мактаби советӣ. – №9. 1974. – С.22-25.
167. Саъдуллоев У. Хусусиятҳои луғавӣ ва маъноии «Футувватномаи султони»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ. / У. Саъдуллоев – Душанбе, 2013. –140 с.
168. Саломов, М. Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ / М. Саломов. – Душанбе, 2001. С.3-43.
169. Саломов М. Андешаҳои Абдурахмони Ҷомӣ доир ба калима ва маъно / М. Саломов. – Хучанд: Ношир , 2014, – С. 285-293.
170. Саломов, М. Вижагиҳои савтӣ, маъноӣ ва маҷозии фразеологии забони шеърӣ тоҷикӣ / М. Саломов. – Душанбе: Пойтахт, 2017. – 266с.

171. Сиёев, Б. Калимаи «ғалча» /Б. Сиёев. Армуғон.Чилди 2. – Душанбе: –Дониш, 1971. – С.37
172. Сиёев, Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик / Б. Сиёев. –Душанбе. Дониш. 1968. – 113с.
173. Сияров, А. Экстралингвистические причины семантического изменения арабских заимствований современного языка дари. //Известия АН Тадж. ССР. Серия востоковедения, история, филология. – №3. –1988.
- 174.Свистунов, А. Т. Глагольная антонимия в русском языке / А. Свистунов. Л. – М. 1981.
- 175.Симашко, Т. Анализ метафорического высказывания в русском языке / Т. Симашко. Авт. дис. канд. наук. – М. 1980. –25с.
176. Складеревская, Т. Языковая метафора в словаре / Т. Складеревская. Вопросы языкознания. 1987. – №2 – С.58-65.
- 177.Талбакова, Ҳ. Луғати антонимҳои забони адабии тоҷикӣ / Ҳ. Талбакова. – Душанбе, 2000. – 129 с.
- 178.Талбакова, Ҳ. Усули таҳлили луғавӣ ва фразеологии вожаҳо / Ҳ. Талбакова. – Душанбе, 2006. – 79 с.
- 179.Тоҳирова, Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик / Қ. Тоҳирова. – Душанбе, 1967. – 80 с.
- 180.Тоҷиев, Д. Осори мунтахаб /Д. Тоҷиев. – Душанбе: ДДМТ. 2005. – 469 с.
- 181.Усмонова М. Лексико-семантические пласты и их стилистические особенности в литературной прозе Хабибулло Назарова / М. Усмонова. – Душанбе: ООО «Нушбод», 2022. –160 с.
- 182.Фаворин, В.К. Синонимы в русском языке / В.К. Фаворин. – Свердловск, 1953. – 186 с.
- 183.Фадеев А.А. Жизнь и творчество А. А. Фадеев / А. А. Фадеев – Москва: 1960. – 230 с.

184. Фозилов, Д. Ф. Хусусиятҳои лексикии «Сафарнома»-и Носири Хусрав / Ф. Фозилов. – Душанбе, 2013. – 170 с.
185. Хаскашев, Т. Фонетикаи забони адабии ҳозираи тоҷик / Т. Хаскашев. Қисми 1. – Душанбе. 1993. – 100 с.
186. Холов, М. Вулгаризмҳо дар романи «Дохунда»-и С. Айнӣ. // Масъалаҳои филологияи тоҷик. – Душанбе: Нашри УДТ. 1971. – С. 47-61.
187. Холов, М. Лексикаи таърихӣ романи «Дохунда»-и С. Айнӣ. / М. Холов. // Масъалаҳои филологияи тоҷик. – Душанбе: Нашри УДТ. 1971. – С. 28-46.
188. Хоҷаев, Д. Андешаҳои Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дар боби феъли забони тоҷикӣ (форсӣ) / Д. Хоҷаев // Адаб. 1993. – № 3/4 – С. 36-39.
189. Хоҷаев, Д. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна / Д. Хоҷаев. – Душанбе: Диловар. ДДМТ, 1998. – 152 с.
190. Хоҷаев, Д. Гуфтори накӯ куҳан нагардад / Д. Хоҷаев. – Душанбе, Шӯҷоиён. 2011. – 230 с.
191. Хоҷаев, Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI / Д. Хоҷаев. – Душанбе: 2016. – 343 с.
192. Хоҷаев, Д. Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик / Д. Хоҷаев. – Душанбе: 2017. – 303 с.
193. Хромов, А.Л. Согдийская топонимия родины Рудаки. /А. Л. Хромов //Памяти устода Рудаки. – Душанбе, 1978. – С. 7-31.
194. Хромов, А. Л. Согдийская топонимия родины Рудаки. /А. Л. Хромов //Памяти устода Рудаки.—Душанбе, 1978. –С. 7-31.
195. Хушенова С. В. Изофетные фразеологические единицы таджикского языка. / С. В. Хушенова. – Душанбе, 1971.
196. Ҳалимов, С. Садриддин Айнӣ ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабии тоҷик / С. Ҳалимов. – Душанбе : Ирфон, 1974. – 135 с.

197. Ҳалимов, С. Таърихи забони адабии тоҷик [асрҳои XI-XII] / С. Ҳалимов. – Душанбе: ДДМТ, 2002.
198. Ҳомидов Д. Р. Топонимияи водии Кешрӯд / Д. Р. Ҳомидов. – Душанбе, 2002. – 104 с.
199. Ҳочиев, С. Таркибҳои ҷуфт дар забони тоҷикӣ / С. Ҳочиев. – Душанбе. Мактаби советӣ. – 1967. – № 1. – С. 28-30.
200. Ҳусейнов, Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айнӣ / Х. Ҳусейнов. – Душанбе : Ирфон, 1973. – 255 с.
201. Ҳошимов С. Баъзе хусусиятҳои синонимҳо дар «Гулистон»-и С.Шерозӣ. / С. Ҳошимов. Мақолаҳо доир ба забон ва адабиёти тоҷик. – Душанбе: Нашри УДТ, 1976. – С. 19-27.
202. Ҳошимов С. Калимаҳои иқтибосии «Гулистон»-и Саъдӣ / С. Ҳошимов. Маҷмуаи илмӣ аспирантони факултети филологияи тоҷик ва забонҳои шарқи УДТ. – Душанбе: Нашри УДТ, 1972.
203. Ҳошимов С. Луғатнигорӣ. С. Ҳошимов. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2004. – 79 с.
204. Ҳусейнов Х. Диалектизмҳо дар забони ҳикояҳои Ҳаким Карим / Х. Ҳусейнов. Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1964. – С 58-72.
205. Ҳусейнов Х. Варваризмҳо дар забони адабии тоҷик / Х. Ҳусейнов. – Душанбе. Мактаби советӣ. – №3. – 1976. – С. 23-25.
206. Ҳусейнов Х. Забон ва услуби «Одина»-и С. Айнӣ / Х. Ҳусейнов – Душанбе, 1973 – 254 с.
207. Ҷалилов А. Антонимияи воҳидҳои фразеологӣ / А. Ҷалилов // Мактаби советӣ. – Душанбе. 1987, №8, с. 15-16.
208. Ҷаъфаров М. Тарзи ифодаи мафҳуми ранг дар як асари тиббӣ. // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1970. – С. 77-78.

209. Ҷалолов О. “Таъсири самарабахши забони русӣ дар инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик” / О. Ҷалолов. – Душанбе, 1961. – 254 с.
210. Ҷумъаев М. «Хусусиятҳои лексикӣ семантикӣ «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ» / М. Ҷумъаев. – Душанбе. Эҷод. 2011. – 250 с.
211. Ҷӯраев Г. Калимаи ҳоси шева ва баъзе аломатҳои фарқкунандаи он. //Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1976 – С. 123-139.
212. Ҷӯраев Р. Этимологияи сад калима / Р. Ҷӯраев. – Душанбе-Маориф 1985.-27 с.
213. Ҷӯраева С. Б. Муродифоти маъноӣ дар назми Абдурахмони Ҷомӣ / С. Б. Ҷӯраева. Паёми донишгоҳ. – Душанбе. Сино. 2007, №5 (37). – С. 68-72.
214. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М., Просвещение, 1964. – 370 с.
215. Шарифова Ф. «Хусусиятҳои вожагонии «Кашф-ул-махҷуб»-и Ҳуҷвирӣ» / Ф. Шарифова. – Душанбе. Ирфон, 2011. – 138 с.
216. Шарифова, Ф. Таҳаввул ва ташаккули ҷумлаи содаи забони тоҷикӣ. Қ.1 / Ф. Шарифова. – Душанбе. Ирфон, 2017. – 224 с.
217. Шаропов, Н. “Пуршавии таркиби луғавии забони адабии тоҷик бо терминҳои ғарбӣ” / Шарофов Н. – Душанбе. Ирфон, 1958. – 224 с.
218. Шаропов, Н. Калимаҳои русӣ интернационалӣ дар забони адабии тоҷик.// – Душанбе: Ирфон, 1972. –168 с.
219. Шарофиддинова, А. «Воҳидҳои фразеологии осори Айнӣ» / А. Шарофиддинова. – Душанбе. 2017, 156 с.
220. Шмелев, Д. Н. Современный русский язык / Д. Н. Шмелев. –М., Наука. 1977. – 334 с.

221. Шодиев, Б. Г. Хусусиятҳои луғавӣ-фразеологӣ очерк ва ҳикояҳои Мутеулло Начмиддинов: авторев. дис. ...н.и.ф. / Шодиев Баҳодур Ғозиевич. – Душанбе, 2012. – 21с.
222. Шукуров, М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад. – Душанбе: Ирфон, 1985
223. Шукуров, М. Забони мо – ҳастии мост / М. Шукуров – Душанбе: Маориф, 1991. – 231 с.
224. Шукурова, М. Доир ба хусусиятҳои семантикии калимаҳои такрори забони адабии тоҷик. //Забоншиносии тоҷик. –Душанбе: Дониш, 1976. – С. 71-76.
225. Эгамбердиев Р. Муносибати фразеологизмҳо бо ибораҳои бадеӣ дар таркиби баёни Восифӣ //Масъалаҳои филологӣ, серияи нав, №240, – Самарқанд. 1973.
226. Эмомалӣ, Раҳмон. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби 1. / Р. Эмомалӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с.
227. Эмомалӣ, Раҳмон. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби 2. / Р. Эмомалӣ. – Душанбе: Нашриёти муосир. – 2020. – 432 с.
228. Эмомалӣ Раҳмон. Суханронӣ дар Донишқадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода [27.09.2022] [манбаи электронӣ]. URL: <http://prezident.tj/node/29174> [санаи истифода: 20.09.2023]
229. Юнусӣ А. Поэтикаи зарбулмасалу мақолҳои ҳиндӣ ва тоҷикӣ /А. Юнусӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2023. –212 с.
230. Юсуфов Ҳ. Калимаҳои русию интернационалӣ дар осори С. Айнӣ. // Армуғон- Ҷилди 2. – Душанбе: Дониш, 1971. – С 43-53.
231. Юсуфов Ҳ. Калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ /Ҳ. Юсупов. – Душанбе. Мактаби советӣ. –№2. 1967
232. Юсупова М. Фразеологияи романи «Дохунда»-и Айнӣ. – Душанбе, 1971.

Б). Фарҳангнома ва луғатҳо

233. Лвов М. Р. Словарь антонимов русского языка. –М..1954. – 380с.
234. Луғати тоҷикӣ-русӣ / Таҳти таҳрири Е. Н. Павловский, Е.Э. Бертельс, Ҷ. Икромӣ, Р. Ҷалил. Ҷилди 1. (ҳарфҳои А то О).– Сталинобод,1946.
235. Луғати тоҷикӣ - русӣ / Мураттибон Н. Н. Ершов, Я. И. Калонтаров, Р. Л. Неменова ва дигарон. – М, 1954. –789с.
236. Луғати русӣ-тоҷикӣ / Мураттибон С. Ҷ. Арзуманов, –М. Аминзода, А. П. Дехотӣ, Н.Н. Ершов ва дигарон. – Москва-Сталинобод, 1949.- 880 с.
237. Луғати русӣ-тоҷикӣ. / Мураттибон С. Ҷ. Арзуманов, Ҳ . А. Ахрорӣ, Н. Бехбудӣ, Н.Н. Ершов, Ш. Собир ва дигарон. –М.: Русский язык, 1985. –1280 с.
- 238.Рауфов Ҳ. «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» ҳамчун сарчашмаи лексикографии тоҷику форс. – Душанбе: Дониш, 1972. – 190 с.
239. Ҳусейнов Х., Шукурова К. Луғати терминҳои забоншиносӣ. – Душанбе: Маориф, 1983. – 255 с.
- 240.Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1 / дар зери таҳрири М. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ. – М. : СЭ, 1969. – 952 с.
- 241.Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 2 /дар зери таҳрири М. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ. – М. : СЭ, 1969. – 952 с.
- 242.Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома» / тартибдиҳанда Иброҳим Ализода. – Душанбе : Адиб, 1992. – 496 с.
- 243.Фарҳанги осори Ҷомӣ. Ҷ. 1 / тартибдиҳанда Нуров А. – Душанбе : СИЭСТ, 1983. – 532 с.
- 244.Фарҳанги осори Ҷомӣ. Ҷ. 2 / тартибдиҳанда Нуров А. – Душанбе : СИЭСТ, 1984. – 608 с.
- 245.Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. – 949 с.

246. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. – Душанбе, 2008. – 945 с.
247. Ҷозилов М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ. Ҷилди 1. – Душанбе, 1975. – 368 с.
248. Юсуфов Ҳ. Шарҳи баъзе калимаҳои архаистии таърихӣ дар асарҳои С. Айнӣ. // Армуғони олимони ҷавон. – Душанбе: Дониш, 1966-С. 196-201. Ленинград, 1967.

В) Манобеъ:

1. Деҳотӣ А. Куллииёт. Ҷилди 3. – Душанбе, 1966. – 380 с.
2. Деҳотӣ А. Куллииёт. Ҷилди 5. – Душанбе, 1966. – 367 с.

НОМГҶҲИ АДАБИЁТ АЗ РҶҲИ ДИССЕРТАТСИЯ

А] Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи

Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

- [1-М]. Сатторова, Д. Қ. Ҷойгоҳи зарбулмасалу мақолҳо дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ / Д. Қ. Сатторова // Паёми Донишқадаи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ, таърих, фалсафа. – Душанбе, 2019. – № 3[35]. – С.43-51. ISSN 2226-9355.
- [2-М]. Сатторова, Д. Қ. Калимаҳои халқӣ-ғуфтуғӣ дар забони ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ / О. Маҳмадҷонов, Д. Қ. Сатторова // Паёми Донишқадаи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ, таърих, фалсафа. – Душанбе, 2019. - №4 [36]. – С. 5-11. ISSN 2226-9355.
- [3-М]. Сатторова, Д. Қ. Корбурди калимаҳои туркӣ дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ / Д. Қ. Сатторова // Паёми Донишқадаи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. – Душанбе, 2021. – №2 [42]. – С. 95-100. ISSN 2226-9355.
- [4-М]. Сатторова, Д. Қ. Истифодаи воҳидҳои фразеологӣ дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ / Д. Қ. Сатторова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2023. – №6. – С.120-127. ISSN 2413-516X
- [5-М]. Сатторова, Д. Қ. Муродифоти ҷуфтистеъмол дар осори Абдусалом Дехотӣ / Д. Қ. Сатторова // Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. – Душанбе, 2023. – №2 [42] – С. 132-137. ISSN 2226-9355.
- [6-М]. Сатторова, Д. Қ. Муродифот дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ / Ж. Б. Гулназарзода, Д. Қ. Сатторова // Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. – Душанбе, 2023. - №4 [52] – С. 6-13. ISSN 2226-9355.
- б] Мақолаҳои дар дигар маҷалла ва маҷмуаҳои илмӣ банашррасида:**
- [7-М]. Сатторова, Д. Қ. Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ / Д. Қ. Сатторова // Материалы международной научно-практической конференция Таджикский государственный институт языков им. Сотим Улуғзода. – Душанбе, 2021. – С.203-207.
- [8-М]. Сатторова, Д. Қ. Калимаҳои сермаъно дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ / Д. Қ. Сатторова // Забон – ҳастии миллат. [Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи ҷумҳуриявии «Масъалаҳои мубрами луғатшиносии тоҷик: Мушкилот ва дурнамо» бахшида ба 80-солагии н.и.ф., дотсент Ҳуснигул Талбакова]. – Душанбе, 2023. – С. 150-157.
- [9-М]. Сатторова, Д. Қ. Мутаозодҳои зарфӣ ва феълӣ дар ҳикояҳои Абдусалом Дехотӣ / Д. Қ. Сатторова // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ таҳти унвони “Филологияи Шарқ: паҷуҳиши забоншиносӣ, равобити адабӣ ва тарҷумашиносӣ” – Душанбе, 2023. – С. 190-193.